

ACTA

LITTERARUM AC SCIENTIARUM REG. UNIVERSITATIS HUNG. FRANCISCO-JOSEPHINAE.

Sectio : PHILOLOGICO-HISTORICA.

TOM. II. Redigunt : JOS. HUSZTI et GED. MÉSZÖLY.

A MAGYAR IGERAGOZÁS TÖRTÉNETE

IRTA

HORGER ANTAL

EGYETEMI TANÁR

A MAGY. TUD. AKADÉMIA TAGJA

KIADJA :

AZ EGYETEM ÉS A ROTHERMERE-ALAP TÁMOGATÁSÁVAL

A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM BARÁTAINAK EGYESÜLETE

SZEGED,

SZEGED VÁROSI NYOMDA ÉS KÖNYVKIADÓ R.-T.

1931.

Ára 8 pengő

ACTA

LITTERARUM AC SCIENTIARUM REG. UNIVERSITATIS HUNG. FRANCISCO-JOSEPHINAE.

Sectio : PHILOGICO-HISTORICA.

TOM. II. Redigunt : JOS. HUSZTI et GED. MÉSZÖLY.

A MAGYAR IGERAGÓZÁS TÖRTÉNETE

IRTA

HORGER ANTAL

EGYETEMI TANÁR

A MAGY. TUD. AKADÉMIA TAGJA

KIADJA:

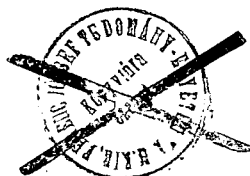
AZ EGYETEM ÉS A ROTHERMERE-ALAP TÁMOGATÁSÁVAL

A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM BARÁTAIÁK EGYESÜLETE

SZEGED,

SZEGED VÁROSI NYOMDA ÉS KÖNYVKIADÓ R.-T.

1931

Bevezetés.

1. *Igének* nevezzük az olyan szót, amely ideiglenes történést (aktív cselekvést, passzív elszenvedést, bizonyos állapotban lételet) jelent. Pl. *ír, dicsértetik, volt, lesz*. Más, szintén helyes meghatározás szerint: az olyan szót, melyet csakis állítmányként szoktunk használni. (KLEMM: MNy. XV, 13). Mert állítmány lehet ugyan pl. a *jó* szó is, pl. e mondatban: *A gyermek jó*, de ez lehet más mondatrész is, pl. *A jó hamar mulandó, Jó bornak nem kell cégér, Adjon Isten minden jót*, stb., ezért tehát nem ige; ezzel szemben pl. az *ír* szót csak állítmányként szoktunk használni, pl. *A gyermek ír*, s ezért ige. Szoktunk ugyan néha látszólag igét is nemcsak állítmányként, hanem más mondatrészként is használni, pl. *Bánomkert, Mitugrálsz* (gúnynév), belémállott a *félsz, néfelejts, haddelhadd, éljént* kiált, örökké *méhetnék*je van, a *voltra* a zsidó sem ád, stb., de ez csak látszat, mert ez csak akkor válik lehetővé, ha az igealak jelentésváltozás következtében előbb névszói jelentést kapott, vagyis megszűnt igének lenni. (Az ige fogalmának számos más meghatározási kísérletét l. CSÜRY BÁLINTnál: Az ige, Ny. F. 63.)

2. *Igeragozásnak* nevezzük az igei állítmány vonatkoztatását a vele kifejezett történéstnek legalább is alanyára és idejére, pl. *mi vár-unk, mi vár-t-unk*. A legtöbb nyelv azonban még a beszélő lelkiállapotára (az állítás módjára) is vonatkoztatja az igei állítmányt, pl. *mi vár-ná-nk*, némelyek a vele kifejezett cselekvés tárgyára is, pl. *mi vár-juk őt*, sőt egyes amerikai indiánus nyelvek még a határozókra is. Ez a vonatkoztatás, amint ez az imént közölt magyar példákön látható, általában szuffixomok segítségével történik, de történhetik ilyenek nélkül is. Pl. a *vár* és *várj* igealakok kétségkívül 3. és 2. személyű alanyra vonatkoznak, de ezt semmi sem jelöli rajtuk. Vannak tehát szuffixumos és szuffixum nélküli

igetalakok. *Igealak*nak azonban, ahogy ez a fennebbiekből következik, valamely ige etimológiai csoportjának csak azon tagjait nevezhetjük, melyek a jelentésbeli történés alanyának és idejének esetleg állítási módjának, tárgyának (határozójának) megjelölésére, szolgálnak. Tehát pl. a *vár* ige etimológiai csoportjába tartozó *várás*, *várni*, *várva*, bár történést fejeznek ki, mivel nincsen bennük vonatkozás a történésnek sem alanyára, sem idejére, nem *alak*-jai, hanem tőle külön álló *származékai* a *vár* igének. És nem igealakok a *váró*, *várt* (pl. dicséret), *várando* igenevek sem, mert ezekben a történésnek csak ideje van kifejezve, de már az alanya nincsen.

3. Régebben, a németeknél BOPP és GRIMM, nálunk BUDENZ és HUNFALVY korában, az agglutinációs elmélet uralkodása idején, azt hitték a nyelvészek, hogy az igealakok minden egyes vonatkozásának megjelölésére eredetileg mindig külön szuffixum szolgált, s amely esetekben ma nem látunk ilyent, ott feltették, hogy a hiányzó szuffixum a nyelvtörténet folyamán elveszett. Pl. a *vártad* alakon *-d* jelöli az alanyt és *-t-* az időt, de ez az igealak jelentőmódra és 3. sz.-ű határozott tárgyra is vonatkozik, mivel pedig e vonatkozásokat semmi sem jelöli, feltették, hogy ezeknek exponense elveszett. Vagy pl. feltették, hogy a felszólító módú *várjuk* alaknak egykor **vár-ja-j8-m8k*-nak kellett hangzania (NyK. XXXV, 445), amiben *-ja* a felszólító módnak, *-j8* a 3. sz.-ű tárgynak és *-m8k* a többes I. sz.-ű alanynak lett volna az exponense. Az utóbbi évtizedekben azonban lassanként megváltozott a nyelvészeknek e tekintetben való nézete. Az adaptációs jelenségek tanulmányozása ugyanis meggyőzte őket arról, hogy nem szükséges minden egyes funkció végzésére külön-külön szuffixumnak egykori létezését feltenni, mert ugyanegy szuffixum a nyelvtörténet folyamán több funkció végzésére is alkalmassá válhatik.

4. Az igeragozás különféle szuffixumai ma természetesen csak igei alapszóhoz járulnak. A *szabad* és *muszáj* (< ném. *muss sein*) névszókat azonban, mivel gyakran szerepelnek névszói állítmányként, s mivel e használatukban a *lehet* és *kell* igék synonimái, a nyelvérzék a XIX. sz. eleje óta tévesen az igék kategóriájába tartozóknak érzi, s ezért egyes igeragozási szuffixumokkal is ellátjuk őket: *szabadna*, *szabadjon*, *szabadott*, *muszájna*, *muszájjon*, *muszájt*. (SIMONYI: Nyr. XLVII, 52, 137. A kérdés régebbi tárgyalásait l. KLEMM: Mondatt. 57.) — Egyes indulatszók jelentése felszólítást tartalmaz, melyet rendszeren igével szoktunk kifejezni. Pl. *ne* (*nesze*) 'fogjad!' *co* (*co-ki*) vagy *hëss'* 'takarodj!' Emiatt abban az esetben, ha az általuk kifejezett felszólítást nem egy, hanem több emberhez akarjuk intézni, hozzátesszük ezen indulatszókhoz a több 2. személyre vonatkozó igei *-tok*, *-tëk*, *-tők* személyragot. Pl. *netëk*, *nesztëk*, nyj. *notok*, *nosztok*, *hësselëk*, *cojatok ki*, *csissatok*. (SIMONYI: Nyr. XLVII, 141, XLVIII, 150.) A *nincsen*, *sincsen* és *nincsenek*, *sincsenek* igealakokban határozószóhoz járultak a személyragok. (KLEMM: MNy. XVI, 72. s köv. l.) — Állítmányként való szereplésük miatt a mordvinban és a szamojédban tárgy-, tulajdonság- és állapotfogalmakhoz is egészen általá-

mosan járulnak a személyragok. Pl. md. *aťan, aťát* stb. 'én öreg ember (vagyok), te öreg ember (vagy)' *mon pokšan, ton pokšat* stb. 'én nagy (vagyok), te nagy (vagy)' (KLEMM: Mondatt. 56.)

5. A különféle, akár szuffixumos, akár szuffixum nélküli igealakok összességét *igeragozási rendszernek* nevezzük. Mennél több igealak szokásos valamely nyelvben, annál gazdagabb, fejlettebb az igeragozási rendszere. A magyar nyelv é a gazdagabbak sorába tartozik, de vannak nyelvek, melyeké még a miénknél is gazdagabb.

A következőkben rendre meg fogjuk vizsgálni mindazon igealakokat, amelyek a magyar igeragozás céljaira szolgálnak s igyekszünk majd kideríteni eredetüket s későbbi történetüket. Először az alany, aztán az alany és tárgy, aztán az idő, s végül a mód jelölésére szolgálókat fogjuk tárgyalni.

I. Az alany jelölése.

6. Az alanyok között tudvalevőleg három ú. n. *személyt* szoktunk megkülönböztetni: az első a beszélő, akinek névmása *én*, a második a megszólított, akinek névmása *té*, a harmadik mindaz, ami e kettőn kívül van, akár élő lény, akár élettelen tárgy, akár való, akár képzeletbeli fogalom. (A *személy* szónak tehát a nyelvtani terminológiában sokkal tágabbkörű a jelentése mint a köznyelvben). Azon szuffixumokat, melyek az alany személyét jelölik, (a birtokos személyét jelölő birtokos személyragoktól való megkülönböztetésül) *igei személyragoknak* szoktuk nevezni. S mivel az alany akár egy, akár több individuumból állhat, azért az igei személyragokkal az alannak nemcsak a személyét jelöljük meg, hanem e személynek egyes vagy többes voltát is. Pl. a *várok* és *várunk* igealakok egyaránt első személyre vonatkoznak, de az előbbi egy, az utóbbi ellenben több első személyre. Az igei állítmány a mai magyar nyelvben (kivéve az úgynevezett *értelem szerinti egyeztetés* eseteit) mindig személyben is, és számban is egyezik az alannal. De alább majd látni fogjuk, hogy ez nem volt mindig így.

7. A magyar igeragozásban azonban kétféle személyragok vannak: olyanok, amelyek csak a mondat alanyára mutatnak, és olyanok, amelyek az alany személyén kívül még 2. sz.-ű (*téged, titeket, benneteket*) vagy meghatározott 3. sz.-ű (pl. *őt, azt, öcsémet, anyádat, Petőfit, a házat, valamennyit* stb.) tárgyra is rámutatunk. Pl. (én) *váro-k*, de: (én) *vár-lak* (tégedet), vagy (én) *váro-m* (az öcsémet). Az előbbieket *alanyi*, az utóbbiakat *tárgyi* vagy *tárgyas* személyragoknak szoktuk nevezni.

Félreértések elkerülése végett ki kell emelnünk, hogy az alanyi személyrag nem zárja ki azt, hogy a mondatban tárgy is ne lehetne. Pl. (én) *váro-k* (valakit, egy kis fiút), (te) *vár-sz* (engemet). Csak 2. sz.-ű, vagy meghatározott 3. sz.-ű tárgy nem lehet ilyenkor a mondatban. Az

alanyi személyrag a mondatban esetleg szereplő nem 2. sz.-ű és nem meghatározott 3. sz.-ű tárgyról éppen úgy nem árul el semmit, mintahogy nem jelzi pl. valamely határozónak esetleges jelenlétét sem.

8. Az alanyi személyragoknak egy pozitív és egy negatív szerepük van. Pozitív szerepük az, hogy rámutatnak arra, hogy hányadik személy a mondat alanya, negatív szerepük az, hogy rámutatnak arra, hogy a mondatban nincsen 2. sz.-ű vagy meghatározott 3. sz.-ű tárgy. Ezzel szemben a tárgyi személyragoknak két pozitív szerepük van: 1. jelzik (éppen úgy, mint az alanyi személyragok is), hogy hányadik személy a mondat alanya és 2. jelzik, hogy a mondatban okvetetlenül van 2. sz.-ű vagy meghatározott 3. sz.-ű tárgy.

9. Az igei személyragok, akár alanyiakként, akár tárgyiakként szerepelnek ma, általában a személynévmásokból származnak; az alanyiak közvetlenül, a tárgyiak ellenben csak közvetve. A legtöbb alanyi személyrag úgy keletkezett, hogy az állítmányként használt szó után ejtett hangsúlytalan személynévmás, hangsúlytalansága miatt lassanként összeforrván a megelőző szóval, fokozatosan elvesztette önállóságát s alanyra mutató szuffixummá gyöngült. Pl. a (ma csak igetőként szereplő) *fáz* szónak és az *én* vagy *te* személynévmás egykori alakjának összetételéből keletkeztek a mai *fázom*, *fázol* igealakok. (Ezek tehát eredetileg kb. azt jelentették, hogy 'fázó én', 'fázó te').*) A tárgyi személyragok legnagyobb része közvetlenül birtokos személyragokból keletkezett ugyan (pl. a *várom*, *várod* igealakok eredetileg 'várásom', 'várásod' jelentésű személyragos főnevek voltak), de a birtokos személy-

*) A személynévmás szuffixummá válásának e folyamatát szépen megvilágítja a következő újkori példa. A bajor-osztrák nyelvjárásokban (melyekhez hazai német nyelvjárásaink nagy része is tartozik) a többes 1. sz.-ű névmás (a ném. köznyelvi *wir* helyett) *mír*, a többes 2. sz.-ű névmás pedig (a ném. közny. *ihr* helyett) *es*. Ezek valamely ige után következő helyzetükben elvesztették önállóságukat, a megelőző ígéhez csatlakozó szuffixummá váltak, minek következtében hangsoruk is többé-kevésbé megváltozott és megfogytakozott. Pl. (ném. irod. *haben wir* ~) nyj. *habm mír* > *hammār* > *hamā* és (ném. irod. *habet ihr* ~) nyj. *hapt es* > *haptš*. A ném. nyj. *mír hamā*, *es haptš* éppen olyan alakulás, mint amilyen a magy. nyj. *műk várunk*, *tűk vártok*. — A magyar nyelv újabkori történetében is személyraggá vált egy esetben a *tē* személynévmás. A 'jöjj' jelentésű *jőszte* igealak ugyanis SIMONYI: NYR. XLVIII, 150 szerint korábbi *jőj-sze* (helyesen: *jőj-sze*) *tē*-ből való. (KLEMM; Mondatt. 14 szerint, de aligha helyesen: < *jősz ide* ?)

ragok is a névszó után ejtett hangsúlytalan személynévmásokból lettek. Azért állítható ez a személynévmásokból való eredet csak a legtöbb alanyi vagy tárgyi személyragról, mert vannak olyan személyragjaink is, melyek nem személynévmásokból keletkeztek, hanem más eredetűek, s mai funkciójukat, t. i. az alany személyére, vagy az alanyra és a 2. v. 3. sz.-ű tárgyra való mutatásnak a szerepét csak funkcióváltozás útján szerezték. A magyar igeragozás mai rendszere ugyanis nem egységes eredetű, hanem, mint ezt e tanulmány folyamán majd alkalmunk lesz megfigyelni, különféle korok különféle állítási szokásainak hol nagyobb, hol kisebb számú maradványaiból alakult össze a ma divatos alakrendszeré.

10. A magyar igeragozás gazdagságát mutatja, hogy nemcsak külön alanyi és külön tárgyi személyragjai fejlődtek, hanem, legalább az egyesszámban, még az alanyi személyragok is kétfélek lehetnek. Vö. pl. *rakok, raksz, rak* (*rakunk, raktok, raknak*) és *lakom, lakol, lakik* (*lakunk, laktok, laknak*). — Mind az első, mind a második sorbeli személyragok, bár az egyesszámban különböznek, egyaránt csakis az alanyra mutatnak, tehát egyaránt *alanyi* személyragok.

11. Az alanyi ragozásnak azt a fajtáját, melynél az egyes 3. sz.-ben *-ik* a személyrag, *ikes* ragozásnak szoktuk nevezni, s azon igéket, melyeket így szoktunk ragozni, *ikes* igéknek. Ezzel szemben a másik fajtáját, melynél a 3. sz. ragja nem *-ik*, *iktelen* ragozásnak, s az ilyen ragozású igéket *iktelen* igéknek. Az alanyi ragozásnak e kétféle, iktelen és ikes módját persze szintén külön-külön kell tárgyalnunk.

A) Az alany jelölése az iktelen igéken.

1. Első személyű alanyra mutató iktelen igealakok.

a) Az egyesszámban.

Irodalom: SIMONYI: TMNy. 592, SZINNYEI: NyH.⁷ 120, 121.

12. Az egy 1. sz.-ű alanyra mutató iktelen alanyi ragozású igealakok ragja rendszeren *-k*. Pl. *váro-k, váré-k, várando-k, várné-k, várja-k*. Egyedül csak a jelentő mód múlt idejében van ehelyett *-m* ragjuk. Pl. *várta-m*.

13. E kétféle rag közül kétségtelenül az *-m* a régiebb, mert:

1. az ikés igéknek nemcsak jelentő módú mult idejű, hanem *vala men nyi* egyessz. 1. sz.-ű alakján van meg, pl. *fázo-m*, *fázá-m*, *fázando-m*, *fázná-m*, *fázza-m*;

2. a többesszámban csak is ezzel kezdődik az alanyi (akár iktelen, akár ikés) igealakok 1. sz.-ű *-muk*, *-mük* > *-unk*, *-ünk* ragja, pl. *várunk*, *fázunk* (l. erről 24., 25. §.);

3. megvan szinte minden finnugor nyelvben (sőt még a szamojédban is). Vö. pl. vog. *minēm*, 'megyek', *minsəm* 'mentem', *minnēm* 'mennék'; votj. *kulom* 'meghalok'; cser. *kođem* 'hagyok', *kolem* 'meghalok', *kolnem* 'meg akarok halni, szeretnék meghalni'; íp. *ñielam* 'nyelek', *ñillem* 'nyeltem'; f. *menen* (< **menem*) 'megyek', *menin* (< **menim*) 'mentem' stb. (NyH.⁷ 120—21).

14. E bizonyítékok alapján tehát fel kell tennünk, hogy az alanyi ragozású egyessz. 1. sz.-ű igealakoknak valamikor nemcsak a mult időben, hanem általában is *-m* volt a személyragjuk. (Hogy miért lépett a többi idő- és módalakban idővel *-k* a helyébe, arról l. 74. §). Eredetére nézve ez az ősi *-m* nem egyéb, mint az 1. sz.-ű *én* személynévmás egykori finnugor *mǝ* alakjának kezdő más-salhangzója, s a vele ellátott igealakok nem egyebek mint *igető* vagy *igenévtő* + 1. sz.-ű névmás. Eszerint pl. *fázom* egykor annyi volt, mint 'fázik én', *fázám* a. m. 'fázó én', *vártam* v. *fáztam* a. m. 'várt én' v. 'fázott én'.

15. Sokkal nehezebb kérdés ennél az, hogy milyen eredetű a másik 1. sz.-ű rag, a *-k*, melyre nyelvemlékeinkben a legrégebb adatok az ÓMS.-beli *sepedyk* (olv. *sěpědik*) 'sopánkodom' (SZINNYEI: MNy. XIX, 121), *ozuk* (olv. *oszuk*) 'aszok', *epedek* és *volek* 'valék'.

BUDENZnek és SIMONYinak e ragról való régebbi nézetét l. röviden összefoglalva TMNy. 594—95. Utóbb (Magy. Nyelv² 394, majd Ung. Spr. 350) a következő véleményét fejezte ki SIMONYI: „Im Syrjänischen und Wotjakischen lautet die 1. Person des negativen Zeitwortes *o-g*, *u-g* (finn. *e-n*), und im Ostjakischen gibt es eine emphatische Form der 1. Person mit einem enklitischen *-ka*: *manlem-ka* 'fürwahr ich gehe', *ollen-ka* 'ja ich bin'. Ung. *irok*, *měgyék*, *vagyok* mag also aus einem enklitisch verstärkten **trom-k*, *měgyēm-k*, *vagyomk* hervorgegangen sein (*mk* > *k* ist eine Lautentwicklung wie **dung* > *duğ*, **tund* > *tud*, **emb* > *eb* usw.)“ Ez ellen Szinnyei (NyK. XXXV, 445) azt vetette, hogy „történelem-előtti **nk* > *k* hangfejlődésre egyetlen elfogadható bizonyítékunk sincsen.“ E nehézség elkerülése céljából ilyennek tételizte fel a rag hangalakjának fejlődésmenetét: **vārδ-mōk*, **kērδ-mōk* > **vārδ-βōk*,

**kérő-ösök* > **várok*, **kérők* > *várok*, *kérők* > *kérők*. (l. h. és NyH.⁷ 121.) E feltevés azonban még annyira sem mondható valószínűnek, mint SIMONYIÉ, mert sehol semmi nyoma annak, hogy a -k előtti magánhangzó ne tövégi magánhangzó volna (vö. ÓMS.: *sepedyk*, *ozuk*, *epedek*), hanem hosszú ó, ő rövidüléséből származott volna; s különben sincsen jogunk feltenni, hogy az ó, ő már olyan régi korban is meg lett volna nyelvünkben.

16. Az előbbieknél jóval valószínűbbnek mondható GOMBOCZ ZOLTÁNNak egy erre vonatkozó feltevése (Ung. Jahrb. X, 12). Ő arra figyelmeztet, hogy egyes francia nyelvjárásokban nemcsak a többesszámban mondják pl. *nous voulons*, *nous avons*, *nous sommes*, hanem az egyesben is van (*je veux*, *j'ai*, *je suis* mellett) *je voulons*, *j' avons*, *je sommes*. Vagyis: ugyanazt az igealakot, amely (szabályosan) többes 1. sz.-ű alanyt jelöl, használják egyes 1. sz.-ű alany mellett is. Tudva már most azt, hogy a mai egyesszámú (én) *várok*, *kérők* alak régebben *váruk*, **kérük* (~*kérík*) volt (vö. ÓMS.: *ozuk*, *sepedyk*), s hogy a mai többesszámú (mi) *várjuk*, *kérjük* alak régebben szintén *váruk*, *kérük* volt (l. erről 112 a. §), GOMBOCZ az idézett francia példa alapján felteszi, hogy az egyessz. 1. sz.-ű (én) *váruk*, **kérük* (> *várok*, *kérők*) alak sem egyéb, mint a többessz. 1. sz.-ű (mi) *váruk*, *kérük* (> *várjuk*, *kérjük*) alaknak egyesszámként való használata.

17. A többes 1. sz.-ű igealaknak egyes 1. sz.-űként való használata valószínűleg általános alannyal kapcsolatban való használatából indult ki. A királyok, uralkodók s egyéb nagy urak beszédében szokásos u. n. *pluralis majestatis* is eredetileg valóságos pluralis volt, de olyan, amelynek alanya ú. n. *általános alany* volt; *mi*, *valamennyien* akarjuk, rendeljük, parancsoljuk ezt és ezt;*) idővel azonban arra az egy 1. sz.-ű alanyra vonatkoztatták az állítmányi igealakot, aki a közösség helyett beszélt. Éppen így történetelt egykor az is, hogy egyes beszélők, vagy hallgatók az *Árnyékaért. bécsüljük* (< *bécsülük*) *a vén fát*-féle mondatokban az állítmányt nem általános alanyra vonatkoztatták, hanem a beszélő egy személyre, úgyhogy a mai *-juk*, *-jük* előde, az egykori *-uk*, *-ük*, ennek következtében az 1. sz.-ű alany megjelölésének funkciójához jutott. Ezen új funkciónak azonban persze már akkor kellett kezdődnie, mikor a többessz. *váruk*, *kérük* (> *várjuk*, *kérjük*) alaknak

*) Tudományos munkákban is így beszél (az olvasók helyett) az egyessz. 1. sz.-ű szerző: azt *hisszük*, hogy ... *látjuk*, hogy ... *hozzátesszük* ehhez még, hogy ... *említetjük*, *láttuk*, hogy ... *említsük* meg még, hogy ... stb.

még nem volt tárgyi vonatkozása, hanem funkciója még tisztán csakis az alany jelölésére szorított (122., 260. §).

18. Az egy 1. sz.-ű alanyra mutató két személyrag közül tehát csak az -*m* származik személynévmásból, a -*k* más eredetű. Hogy az -*m* csak a múlt idejű igealakon maradt meg, pl. *várlam* (s ezenkívül még az ikés ragozásban, pl. *fázom*), a -*k* pedig a többi idő- és módalakokon, pl. *várok* stb.)* annak okát az ikés ragozásbeli -*m* tárgyalásával kapcsolatban fogjuk megmagyarázni. (74–76. §).

b) A többesszamban.

Irodalom : SIMONYI : TMNY. 602., SZINNYEI : NYH. 121.

19. A több 1. sz.-ű alanyra mutató alanyi személyrag mai köznyelvünkben iktelen és ikés igeiken egyaránt -*unk*, pl. *várunk*, *vár-unk*, *kér-ünk*, *kért-ünk*, *várj-unk*, *kérj-ünk*, vagy -*nk*, pl. *várd-nk*, *kéré-nk*, *várd-nk*, *kérnd-nk*, *kérnd-nk*. Nyilvánvaló, hogy az -*unk*, *vár-unk*, *kér-ünk*, *várd-nk*, *kérnd-nk* eredetileg nem tartozott a személyraghoz, hanem az -*ünk*-beli *ü*, *ü* eredetileg nem tartozott a személyraghoz, hanem az igeidőnek tövégi magánhangzója volt. Mai nyelvértékünk csak azért fogja fel a személyraghoz tartozónak, mert az alapige (pl. *vár, kér*) ma már mássalhangzóval végződik s mert a *vár* : *várunk* viszony a legszorosabb kapcsolatban van a *vár* : *vártok* és *vár* : *várnak* viszonyal ; mivel ez utóbbiakban a mássalhangzóval végződő igeidőre következő egész -*tok*, -*ték*, és -*nak*, -*nek* hangsor a rag, ezért az előbbiben is az egész -*unk*, -*ünk* hangsort fogjuk felragnak. (Hasonló eseteket l. még 23., 180. §).

20. A tőnek a raghoz csatlakozott magánhangzója csak a XVI. sz. eleje óta felső nyelvállású *u*, *ü* ; azelőtt egy fókai nyíl-tábo *o*, *ö*, vagy *o*, *ö*, vagy *o*, *ü*, vagy *o*, *ö* volt. Pl. *váronk*, *kérünk*, *tűrünk*, vagy *váronk*, *kérünk*, *tűrünk*, *vesztünk*, *vesztünk*, *hallhatók* ilyen alakok, pl. *tudonk*, *vetünk*, *vesztünk*, *tűrünk*, *várd-tonk*, *várjonk* stb. De mivel az igeik tövégi magánhangzója eredetileg *u* és *ü* ~ *i* volt, azért kétségtelen, hogy a rag kezdő magán-

*) MELLICH (MNy. IX, 156–57) idéz ugyan a Döbr-kód-ból egy multi idejű (én) *vártak*-féle és más kódexekből négy jelen idejű (én) *váron*-féle alakot, s azt hiszi ez utóbbiakról, hogy nem íráshibák, hanem *m > n* hangvált-tozás eredményei, de e feltevések igen-igen csekély a valószínűsége. Vö. ehhez még ZADOR BELA : NYr. XLIII, 116.

hangzója legrégebben szintén *u* és *ü ~ i* volt, s hogy az *-onk*, *-énk*, *-önk* változat csak XIV. sz.-i nyiltabbá válás eredménye. A ma köznyelvi *-unk*, *-ünk* változat *u*, *ü* hangja, lehet ugyan egyik-másik vidéken az Árpád-kori alak *u*, *ü* hangjának megőrzése is, de általában csak XVI. sz.-i újabb zártabbá válás eredménye. Hogy a szabályos hangfejlődésű *-onk*, *-énk*, *-önk* helyett a csak nyelvjárási eredetű *-unk*, *-ünk* vált köznyelvi alakká, azt valószínűleg a tárgyas ragozásbeli *várjuk*, *kérjük* és *vártuk*, *kértük* alakok hatásának kell tulajdonítanunk. (Ez utóbbiak *u*, *ü* hangjáról l. 113b. §).

21. Az erdélyi kis Datk község nyelvjárásában, mivel az *ü* ott delabializálódott, az *-unk*, *-ünk* változat magashangú alakja *-ink*. Pl. *várunk*, *vártunk*, *várjunk* mellett *kérink*, *vészink*, *sítink* (sütünk), *neveltink*, *kérjink*, *vigyink* stb. (HORGER: Szilasi-féle Nyelv. Tan. I, 65).

22. A vas megyei Örvideken a jelentő mód jelen idejében nem *-unk*, *-ünk*, hanem *-nunk*, *-nünk* e rag alakja. Pl. *mullat-nunk* ('mulatunk'), *mënnünk* ('megyünk') *mëhetnünk*, *hintenünk*, *eszrevészünk*, *táncununk* (<*táncolnunk), *tunnunk* (<*tudnunk), *fannunk* (<*fadnunk <*fagynunk), *vannunk* (<*vadvnunk <*vagnunk), *isznunk*, *észünk* stb. Ezen alakok valószínűleg úgy magyarázandók, hogy a mult idejű *táncu-tak*: *táncu-tunk*, *mulat-tak*: *mulat-tunk*, *mën-tek*: *mën-tünk*, *ët-tek*: *ët-tünk*-féle irányító sorok alapján a jelen idejű többes 3. sz.-ű *táncu-nak*, *mulat-nak*, *mën-nek*, *ész-nek*-féle alakok mellé is keletkeztek 1. sz.-ű *táncu-nunk*, *mulat-nunk*, *mën-nünk*, *ész-nünk*-féle alakok. Az így keletkezett *-nunk*, *-nünk* rag aztán természetesen már bármely igetűhöz járulhatott. (Más, de téves magyarázatok VARGA: NyF. IX, 10, MELICH: MNy. IX, 155).

23. A mai *-unk*, *-ünk*, régibb *-onk*, *-énk*, *-önk* (~*-onk*, ~*-énk*, ~*-önk*) mellett XVI. és XVII. sz.-i nyelvemlékekben *-ünk*, *-ünk* és *-ónk* (~*-ónk*) változatok is előfordulnak. Pl. *maradünk*, *esünk*, *fohazkodoonk* stb. (L. TMNy. 603). Ezek a palóc nyelvjárás-területnek egy részén még ma is használatosak, az *-ónk*, *-önkből* azonban egyes palóc vidékeken az *ó*, *ő* diftongizálódása következtében *-qónk*, *-qönk* lett, pl. *várónk*, *kérónk* > *várqónk*, *kérqönk*. Az *-ünk*, *-ünk* változat hosszú *ú*, *ü*-je kétségtelenül korábbi *ó*, *ő*-ből vált zártabbá, de az *-ónk*, *-önk* változat hosszú *ó*, *ő*-jének eredete eddig még nem volt elfogadhatóan megmagyarázva. A magyar

nyelvészek általában nyúlás eredményének tartották, csak hogy ilyen hangtani helyzetben való *o*, (*ö*), *ő* > *ó*, *õ* hangváltozást egyetlen egy más esetben sem észlelhetünk. Ezért valószínűbb szerintem az a feltevés, hogy a magyar nyelvterület legnagyobb részén használatos *-onk*, *-énk*, *-önk* > *-unk*, *-ünk* és a palóc területen használatos (és néhány nyelvemlékből is kimutatható) *-ónk*, *-õnk* (> *-únk*, *-űnk*) nem alakváltozatai egymásnak, hanem egymástól függetlenül keletkeztek: a köznyelvvé vált *várunk*, *kérünk* igealak úgy, hogy az *-nk* személyrag a pusztá igetűhöz járult, a palóc területen megmaradt *várónk*, *kérõnk* alak pedig úgy, hogy a személyrag az *-ó*, *-õ* képzős igenévhez járult (154., 168., 173., 188. §); ezek tehát nézetem szerint csak azonos funkciójú igealakok, de nem együtt azonos eredetűek is*). A multidejű és felszólító módú palóc *várt-ónk*, *kért-õnk* és *várj-ónk*, *kérj-õnk* alakok éppen úgy megmagyarázhatók, mint a köznyelvi *várt-unk*, *kért-ünk*, *várj-unk*, *kérj-ünk* alakok (19. §): eredeti igenévképző funkciójának elhomályosodása után a nyelvérzék az *-ó*, *-õ* hangokat a személyraghoz tartozónak fogta fel. — Sajátságos, hogy a középső palóc nyelvjárásokban, ú. l. különösen Nógrádmegyében, nemcsak *-ónk*, *-õnk* (> *-qónk*, *-qõnk*), hanem *-ón*, *-õn* (> *-qón*, *-qõn*) alakja is van e ragnak. E jelenség magyarázata felette nehéz. SIMONYI (TMNy. 603.) szerint itt elveszett volna a ragvégi *k* (s ennek megtörténte után persze még $\eta > n$ hanghelyettesítést is kellene feltételeznünk); de ilyen helyzetű *k* elveszése szinte hihetetlen. (Ámbár vö. ugyancsak palóc nyelvjárásban állítólag *szégyenlõltté* stb. is, TMNy. 616). Vagy talán egészen más eredetű volna ez a rag: *-ó*, *-õ* igenévképző + *-n* locativusi rag? (Vö. 51. és 155. §). Mielőtt e kérdésben bármely

*) Mikor a Csengery-Emlékkönyvben (Szeged, 1926, 186–88. l.) felsejoltam és értelmeztem a magyar igeragozás őskorából reánkmaradt igealakokat, elkerülte figyelmemet e palóc *várónk*, *kérõnk* alak. Nem említi természetesen GOMBOCZ sem Über die Haupttypen der ungarischen Verbalformen c. értekezésében (Ung. Jahrb. X. k.), amely két eredeti észlelet kivételével nem egyéb, mint az én Csengery-Emlékbéli tanulmányomnak igen jól sikerült paraphrasisa. Tudományos irodalmunkban eddig szokatlan eljárásnak tartom, hogy, bár ez tagadhatatlanul így van, csak egy részletkérdés (a *várjuk*, *kérjük* alak) tárgyalásakor említi e tanulmányomat. (Sőt egy másik részletkérdés, a praet. *várók*, *kérők* alak tárgyalásakor nem erre, hanem ERDÉLYI LAJOSnak egy csak később, FUF. XVIII., megjelent értekezésére hivatkozik.) Ezen eljárásának megítélését nyelvésztársaimra bízom.

véleményt kockáztatnánk, először is meg kellene figyelnie e jelenséget egy szakértőnek a nógrádi nép nyelvében, mert az eddig közölt néhány adat (TMNy. 603.) bizonytalan hitelű.

24. A személyrag etimologikus alakja tehát csak az *-nk*. Ez a HB.-beli *vogmuc* (> *vagyunk*) és *uimaggomuc* (> *imádjunk*) tanúsága szerint a XIII. sz. elején még *-muk*, *-*mük* volt. Ha ezt összehasonlítjuk a mai *-nk*-val, akkor nyilvánvaló, hogy ez utóbbit *-*mk*-nak kellett megelőznie, hogy tehát az alaki fejlődésnek ilyennek kellett lennie: **váromuk*, **kérümük* > **váromk*, **kérümök* ~ **kérömk* > *váronk*, *kérünk* ~ *kérönk* > *várunk*, *kérünk*. Az *-mk* > *nk* (ϕ: ηk) változás könnyen érthető (vö. pl. *sēmki* > *sēnki*, s így *Dankó*, *Tankó*, *Sinkó*, *ing*, *láng* stb.), de már magyarázatra szorul a *k* előtti *u*, *ü* kiesése és a mai kötőhangzós *vagyunk* alaknak a HB.-beli kötőhangzó nélküli *vogymuk* alakhoz való viszonya.

25. Kétségtelen, hogy a HB.-beli *vogymuk* alak korábbi **vogyumuk* vagy **vogyomuk*-ból rövidült az *u*-nak vagy *o*-nak a kétnyíltszótagos hangtörvény alapján való szabályos kiesésével. (A *uimaggomuc* olv. *vimággymuk* alak nyíltszótagbeli *o*-ja azért nem eshetett ki, mert megelőző szótagja zárt volt). A **vogyumuk*, **várumuk*, **kérümük* (> **vogyomuk*, **váromuk*, **kérümük*)-féle hangsorokból azonban csak akkor esett ki a második nyílt szótagban álló *u*, *ü* (vagy *o*, *ö*), ha megnyilatkozás végén állottak, vagy ha mássalhangzón kezdődő szó következett utánuk; ha ellenben magánhangzón kezdődő szó következett utánuk, akkor a kétnyíltszótagos hangtörvény alapján a harmadik szótagbeli *u*, *ü*-nek kellett kiesnie (HORGER: Nyr. XXXIX, 389–90). Az eredeti **vogyumuk*, **várumuk*, **kérümük* (> **vogyomuk*, **váromuk*, **kérümük*)-féle igealakokból tehát eszerint ú. n. doublettek fejlődtek: egyfelől (megnyilatkozások végén vagy mássalhangzón kezdődő szó előtt) *vogymuk*, **vármuk*, **kérümük*, másfelől (magánhangzón kezdődő szó előtt) **vogyumuk*, **várumuk*, **kérümük* (> **vogyomuk*, **váromuk*, **kérümük* > *vagyunk*, *várunk*, *kérünk*). A doublettenek ez utóbbi változatára vö. pl. szl. *zamek*, *zamok* > m. *zánk* 'retesz' rigli' (MARIÁNOVICS: Nyr. XLIV, 194), **lámog* > **lámog* > *láng* KARA: Nyr. XL, 184; helyesen azonban: **lámog* > **lámog* > *láng* > *láng* ~ nyj. *lang*), *imög* > *ing* (HORGER: A Nyelvtud. Alapelvei² 67. §), továbbá *kend*, *kigyend*, *mind*, *mond*, *Losonc*, *bervéng*, *társ*, *gyors*, *nyers*, *nyárs*, *Márc*, *korc*, *holt*, *olt*, *volt*, *sajt*, *vajsz*, *kedd*, *Fadd*,

kall, *Kolozsvárt*, *közt* stb. S mivel e *vogymuk* ~ **vogyumk*-féle doublettek teljesen azonos jelentésűek voltak, úgyhogy nem volt mód jelentésmegoszlásra, azért az egyik változatnak okvetlenül el kellett avulnia. Nyelvünk mai állapota azt mutatja, hogy a kettejük között való harc az *-mk* > *-ŋk* végű alakok győzelmével végződött. Hogy az igei személyragnak *-muk*, *-mük* és *-mk* > *-ŋk* alakváltozatai közül éppen ez utóbbi győzött, nem pedig az előbbi, annak valószínűleg az az oka, hogy a megfelelő birtokos személyragnak is *-mk* > *ŋk* alakváltozata vált közhasználatúvá. T. i. a főnevek **házumuk* (> **házomuk*) típusú birt. személyragos alakjából a fennebbiek szerint szabályosan szintén **házumuk* ~ **házumk* alakú doublettenek kellett fejlődnie, a tárgyeset ragjával ellátott **házumukut* típusú alakból azonban csakis **házumkut* fejlődhetett; s mivel e tárgyraggal ellátott alak igen gyakori használatú volt, ezért az alanyesetnek is *.*mk* > *ŋk* végű változata lett közhasználatúvá *.*muk* végű változata pedig lassanként elavult. Ennek hatása alatt aztán az igei **vármuk* ~ **váromk* (> *várunk*) alakú doublettek közül is az *-mk* > *-ŋk* végű maradt meg. Az igei személyrag *-muk*, *-mük* és *-mk* > *-ŋk* alakváltozatai közötti harcnak már régen, a XI., XII. sz. folyamán kellett eldőlnie, mert a HB.-beli *vogymuk* után már egyetlen egy *-muk*, *.*mük* végű igealakot sem találunk nyelvemlékeinkben. (A *vogymuk*-ról nem egészen helyesen MELICH: MNy. IX, 305—6 és ZOLNAI: Nyr. XLV, 387).

26. Legrégibb kimutatható alakja e személyragnak tehát mélyhangú töveken *-muk*, magashangú töveken pedig *.*mük*, vagy esetleg *.*mik*. Ez nyelvünk ősi, finnugor elemei közé tartozik, mert megvan több rokon nyelvben. Vö. pl. md. *kulutamk* ~ *kulutanŋk* ~ *kulutanok* 'meghalunk'; f. nyj. *sammaG* ~ *samme'* ~ f. irod. *saamme* (> **saammek*) 'kapunk', *elämme* 'élünk', *kuolemme* 'meghalunk'; lp. *määnämek* 'menénk' stb. (NyH.⁷ 121). Eredetire nézve nem egyéb ez a személyrag, mint az egyessz. *-m* (pl. *fázom* v. *vártam*) személyragban rejlő 'én' jelentésű finnugor **mō* névmásnak *-k* képzős többese, **mōk*. (A székely nyelvjárások többesszámú *mük*, *mik* névmása SZINNYEI helyeselhető felfogása szerint, NyK. XXXV, 447, nem egyenes folytatása ennek a finnugor **mōk*-nek, hanem újabb alakulás). Eredetileg tehát elülső magánhangzó volt a rag *m*-je és *k*-ja között, és a későbbi kettős hangalak, *-mük* ~ *-muk*, magánhangzó-illeszkedés eredménye. A

*-mők > -muk, -mük > -unk, -ünk ~ -nk ragban eszerint az *m* (> *η*) az alanynak első személy voltát jelöli, a *k* pedig ennek többségét. (SIMONYI: MNy.² 395, SZINNYEI: NyK. XXXV, 447).

2. Második személyű alanyra mutató iktelen igealakok.

a) Az egyesszámban.

Irodalom: SIMONYI: TMNy. 595, SZINNYEI: NyH.⁷ 121, 122.

27. Azon iktelen alanyi ragozású igealakoknak, melyek egy 2. sz.-ű alanyra mutatnak, vagy -*l* a személyragjuk, pl. *várná-l*, vagy -*ál*, *él*, pl. *várt-ál*, *kért-él*, vagy -*sz*, pl. *vár-sz*, vagy egyáltalán nincsen személyragjuk, pl. *várj*. (Az idetartozó igealakok végén levő *l* azonban a nyelvjárások nagy részében elveszett pl. *vártá*, *kérté*, *várná*, *kérné*, *várjá*, *kérjé*).

28. Az -*l* a jelentő mód praeteritumában (pl. *vára-l*) és a feltételes mód jelenében (pl. *várná-l*) szerepel. (Továbbá, mint látni fogjuk, az ikes alanyi ragozású igealakokon, pl. *fázo-l*, *fázá-l*, *fázná-l*). A rokon nyelvekben sehol sincsen meg, de valószínűleg köze van a finn, mordvin és cseremiszi -*t* személyraghoz. Vö. pl. f. *menet* 'mész', *menit* 'mentél'; md. *kulat* 'meghalsz', *p'el'at* 'félsz'; cser. *ulat* 'vagy', *kolnet* 'megakarsz halni, szeretnél meghalni' stb. (NyH.⁷ 121—22). SETÄLÄ (TuM. 124) és SZINNYEI (NyK. XXXV, 443) úgy magyarázzák az ezen -*t* és a magy. -*l* közötti viszonyt, hogy a 'te' jelentésű finnugor **tē* névmásnak gyöngye fokon **de* alakja volt, s a többi rokonyelvben az erősfokú **tē* vált személyraggá, az előmagyarban ellenben a gyöngyefokú **de*, csakhogy itt utóbb *de* > *l* változás történt. Tehát pl. *várná-l* < **várná-de*.

29. A mult idejű *várt-ál*, *kért-él* és a felszólító *várj-ál*, *kérj-él* (valamint az ikes ragozású *fázz-ál*, *ékkézz-él*) alakokban mai nyelvérzékünk szerint -*ál*, -*él* a személyrag. De a szlavóniai és palóc nyelvjárásokban a köznyelvtől eltérően rövid *a* (~ *ä*), *e* hangzós *vártal* (~ *vârtäl*), *kértel*, *várjal* (~ *vârjäl*), *kérjel* alakok vannak. (A palóc nyelvterületnek a Mátrától és Bükk-től északra eső vidékén -*al*, -*el* > -*ä*, -*ê* > -*ó*, -*ö* > -*ao*, -*eo* változás következtében ma *vártao*, *kértéo* és *várjaó*, *kérjeó*-féle alakok dívnak). S mivel az egymástól területileg távoleső nyelvjárások egyezése szinte kivétel

nélkül megőrzött régiség, azért ezen szlavóniai és palóc jelenség alapján bátran feltehetjük, hogy a köznyelvi *vártál*, *kértél* és *várjál*, *kérjél* alakok hosszú *á*, *é* hangja csak újkori nyúlás eredménye. Ezen *á*, *é* magyarázatában abból kell kiindulnunk, hogy a mult idei időtőnek és a felszólító mód tövének tövégi magánhangzója az Árpád-korban *á* és *e* volt (vö. ma is *várta*-tok, *kérte*-tők, *várta*-k, *kérte*-k, *várja*-k, *kérje*-k stb). Mivel ezen *á* és *e* hangok a 2. sz.-ű igealakokban a szó utolsó szótagjában *l* előtt állottak, azért szabályosan megnyúltak *á*-vá és *é*-vé (vö. *éhez*tél, *megőriz*tél, *kerez*tél-kettél stb. és *czelekeggél*, *eskeggél*, *ketekeggél* stb. MELICH: Orth. Ung. 19—20), az *é* pedig a XVI. sz. folyamán szabályosan egy fokkal zártabb *é*-vé vált. A *vártál*, *kértél*, *várjál*, *kérjél* alakok újabb *á*, (*é* >) *é* hangja és a *vártalak*, *kértelek*, *várjalak*, *kérjelek* alakok (*á* >) *a*, *e* hangja között tehát ugyanolyan hangtörténeti viszony van, mint pl. a *kanál*: *kanalat*, *levél*: *levelet* esetében. (Vö. HORGER: MNy. X, 114—16). De elősegíthette ezt a nyúlást természetesen a szintén 2. sz.-ű *vára*-l, *kéré*-l, és *várná*-l, *kérné*-l alakok hatása is, melyeknek hosszú *á*, *é* hangja persze etimológikus eredetű. (SETÁLA: TuM. 142). — Etimológiailag tehát a *vártál*, *kértél*, *várjál*, *kérjél* (*fázzál*, *érkezzél*) alakokban is csak a pusztá -l a személyrag, éppen úgy, mint a *vára*-l, *kéré*-l, *várná*-l, *kérné*-l (és a *fázo*-l) alakokban. S ezen 2. sz.-ű igealakok közül a jelentő mód jelen idejű úgy keletkezett, hogy a finnugor **tš* ~ **đš* névmás a megelőző igetőhöz ragadt, a többiek pedig úgy hogy a *tš* ~ *đš* valamely megelőző igenévhez ragadt. Tehát pl. *fázol* eredetileg 'fázik + te' volt, *várál* vagy *vártál* ellenben 'váró + te', 'várt + te'.

30. A felszólító módú *várjál*, *kérjél* alakok helyett legtöbbször csak azt mondjuk, hogy *várj*, *kérj*. A személyragnak itt észlelhető hiánya azonban nem utólagos elveszés következménye,* hanem ellenkezőleg: ősidőkből megőrzött régiség. (HORGER: Csenyery-Emlék 187. Ismétli GOMBÓCZ: Ung. Jahrb. [X, 10]. Az ige felszólító módja ugyanis eredetileg, a finnugor alapnyelvben, nem

* A népi dajkanyelvben szokásos a 2. sz.-ű felszólító alakoknak nemcsak ragtalanul, hanem az igető megkurtításával való képzése is. L. erről CSÜRY: MNy. XXV, 128. Néhány ilyen játszi, tréfás eredetű alak köznyelvévé is vált, pl. *néz* (< *nöz*)-ból *ni!* *mutit*-ből *muti!*, *tapsil*-ből *tapsi-tapsi!* s talán ennek hatása alatt *tánci-tánci!* Úgy látszik az irodalmi *hallga!* is ilyen eredetű. (Vö. 245. §.)

volt egyéb, mint erélyes, parancsoló hangon ejtett igenévtő (214. §), amelyen nem volt semmiféle személyrag. A jelentő és feltételes módból idővel a felszólítóba is áttérjedtek ugyan a személyragok (pl. *várjak, várjon, várjunk* stb.), de a felszólítónak leggyakrabban használt egyessz. 2. sz.-ű alakja, amelynek éppen emiatt igen erős emlékképe volt, még ma is többnyire ragtalan, pl. *várj, kérj*. (Parancsra különben számos más nyelvben is személyrag nélküli igealakokat szoktak használni; vö. gör. *λέγε*, lat. *ama, veni, dic, duc, fac, fer*, ném. *geh, sprich*, finn *elä', anna'* stb.) A később keletkezett ikes ragozásban, mivel ez olyan korban keletkezett, mikor az alanynak az állítmányi igéhez járuló személyragokkal való jelölése már általános szokás volt, természetesen a felszólító módnak már egyessz. 2. sz.-ű igealakján is volt személyrag, még pedig *-l > -ál, -él* (81. §), pl. *fázzál érkézzél*. Ez az ikes *-ál, -él* személyrag aztán az utóbbi évszázadok folyamán analógiás hatás következtében lassanként iktelen igékhez is kezdett hozzájárulni. Pl. a *fázni, fáztam*: *fázzál, érkézni, érkéztem*: *érkézzél*-féle irányító sorok hatása alatt a *várni, vártam* és *kérni, kértem*-féle igealakok mellé is keletkezett a hagyományos 2. sz.-ű *várj, kérj* alak mellé új, analógiás *várjál, kérjél* alak. Az utóbbi évszázadok folyamán egyre jobban terjedt ez a személyragos alak: *várjál, kérjél, írjál, adjál, mondjál, szédjél, hozzál*-féle igealakok a mai köznyelvben már egészen közönségesek. A konzervatív természetű irodalmi nyelv persze még lehetőleg kerüli ezeket, de a nép már sok vidéken egyformán használja a régibb ragtalan és az újabb ragos alakokat, pl. *járjál, éljél, pihenjél, tartsál, üssél, ébregyél, bírjál, légyél* stb. (Vö. SIMONYI: NyF. 28: 48, Nyr. XLVII, 95, XLIX, 47, ZOLNAI: MNy. XIV, 81—2, MELICH: MNy. XIV, 28) De érdekes, hogy a nép nyelvében e két alak között jelentésbeli megoszlás történt. Több vidéken ugyanis azt lehet tapasztalni, hogy a ragtalan alakot (akár az iktelen, akár az ikes ragozásban) komoly, határozott, szigorú parancsra használják, a ragosat pedig enyhébb felszólításra, kérésre, kínálásra. Parancs pl. *várj! takarodj! lódulj! erigy* a fenébe! ellenben kérés: „*Eredjél* kis szógám a mézárszékre, oszt *hozzál* egy kis húst!” Pl. Halason: „*Ógyé* kicsikém!” biztatja a dajka a gyermeket, de türelmét veszítve így rivall rá: „*Égy*, mer a falhó váglak!” (A megoszlásról szóló irodalmat l. KLEMM: Mondatt. 69). Hogy az erősebb parancs a megoszláskor a rövidebb alak mellett maradt, az könnyen érthető.

31. Két iktelen ragozású igének nemcsak (mint minden másé) a felszólító módú, hanem még a jelentő mód jelen idejű egyes 2. sz.-ű alakja is ragtalan, t. i. a *val-* igetőnek (te) *vagy* és a *mén-* igetőnek (te) *mégy* alakja. (Ez utóbbinak köznyelvi *mész* alakjáról l. 33. §.) Egészen kétségtelen, hogy e 2. sz.-ű *vagy* és *mégy* alakok sem rövidülés eredményei, hanem hagyományosan reánk maradtak abból az ősrégi időből, mikor elődeink az állítmányon még nem jelölték meg (123. §) az alany személyét. (HORGER: Csengery-Eml. 187. Ismétli GOMBOCZ: Ung. Jahrb. X. 6). Azért állhattak ezek ellen az újításnak s maradhattak meg változatlanul, mert gyakori használatuk miatt igen erős volt az emlékképük. (A *mégy* alak régi voltát eredetileg rövid *ē* hangjának az egytagúság miatt való megnyúlása is bizonyítja. Vö. ezzel, hogy a *mëgyën-*ből újabban rövidült 3. sz.-ű *mëgy* alak *ē*-je már nem nyúlt meg).

32. Az *-l* (> *-ál*, *-él*) ragon kívül van a 2. sz.-nek *-sz* ragja is, de csak a jelentő mód jelen és jövő idejében, pl. *vársz*, *várandasz*. (Legrégibb adat: HB. *holz*). A jövő ügylátszik csak a jelenidő analogiáját követte, mert ez az *-sz* személyrag, amelynek a rokon nyelvekben sehol semmi nyoma, amely tehát a magyar nyelv külön életében keletkezett, BUDENZ valószínűnek mondható fellelése szerint, eredetileg nem személyrag volt, hanem (gyakorítóképzőből adaptálódott) praesensképző (172. §). A *vársz* alak tehát alaktani szempontból személyrag nélküli főalaknak tekintendő. (HORGER: Csengery-Eml. 187. Ismétli GOMBOCZ: Ung. Jahrb. X, 5).

33. Ma már csak az ú. n. *v-töví* igéknek van külön jelenidei, *-sz* képzővel képezett tövük (vö. pl. a *tënni* igének következő időalakjait: praesens *të-sz-ëk*, fut. *të-end-ëk*, praet. *të(v)-ë-k*, perf. *të-tt-em*), de régebben valószínűleg minden, vagy legalább is nagyon sok más igének is ilyen *-sz-szel* volt ellátva a jelenidejű töve (171. §), s mikor később szokássá vált az alanynak személyragokkal való megjelölése, csak ezen *-sz* praesensképző után következhetnek a személyragok. Volt tehát olyan kor, mikor pl. a *vár* igének jelen ideje olyan volt, mint pl. a *tész* igéé, vagyis körülbelül (a magánhangzók minősége most mellékes) ilyenformán hangzott: **várszok*, *vársz*, **várszon*, **várszunk*, **várszotok*, **várszanak*. (A 2. sz.-ű *vársz* alak olyan személyrag nélküli alak volt, mint amilyenek máig a fennebb tárgyalt *vagy*, *mégy* alakok). A praesens-tő *sz-szel* való megjelölésének szokása azonban csak a

(jelentésük miatt igen gyakran használt, tehát erős emlékképű) *v-tővű* igék ragozásában maradt meg napjainkig (pl. *tē-sz-ék, tē-sz-sz, tē-sz-én, tē-sz-ünk* stb.), a többi ige ragozásában lassanként divatját multá. Multa pedig valószínűleg azért, mert a jelentő mód jelen idejű egyes 2. sz.-ű (tulajdonképen személyrag nélküli) igealaknak pusztá -sz-ét az 1. sz.-ű **várszok*-féle alak -k-jának és a 3. sz.-ű **várszon*-féle alak -n-jének hatása alatt a 2. személy ragjának kezdtek érezni. Az -sz-nek tehát akkor már kétféle funkciója volt: egy régiebb, a jelen időnek, és egy újabb, a 2. sz.-ű alanynak jelölése, ami sok esetben zavart, félreértést okozhatott. Mivel pedig a jelen időnek megjelölése nem volt okvetellenül szükséges (hiszen a többi időeknek úgylis meglévén a maguk jele, a jelen időt ex negativo jelölhette maga a pusztá igető is), azért az -sz a *vársz, kérsz*-féle egyes 2. sz.-ű alanyra mutató jelenidejű alakokban továbbra is megmaradt, de most már csak is az egysz. 2. sz.-ű alanyra mutató funkciójával, más alanyra vonatkozó alakjaiból ellenben lassanként elmaradt. (BUDENZ: UA. 345 és SIMONYI: TMNy. 597, Ung. Spr. 350. szerint a *vársz* alak nem ősidőkből megőrzött személyrag nélküli alak volna, hanem egy régiebb **várszol* alak meg rövidülése. De ezt a felfogást tévesnek kell mondanunk). Csak a *v-tővű* igék ragozásában őrződött meg az *sz* szívósan a jelentő mód jelenidejének minden egyes- és többesszámú alakjában. De a *várok: vársz, kérlek: kérsz*-féle irányítósorok hatása alatt a 2. sz.-ű egykori (te) **tész, *vész, *lész, *hész, *visz* alakok rövid *sz* hangja persze már régen megnyúlt: (te) **tæssz, *véssz, *læssz > tæssz, véssz, léssz* és *hissz, vissz*. És ugyanezen analógia hatása alatt lett a *mégy* igealak egykori 2. sz.-ű (te) *mégy* alakjából is nyj. *mégysz*. (A nyj. *ménsz* alak a *mén-tőből*, a nyj. *ménsz > kny. mész* alak pedig az egyes 3. sz.-ű *mén* 'megy' alakból való aránylag fiatal újraképzések).

34. Mivel tehát az -sz személyrag eredetileg a jelentő mód jelen idejének volt a képzője, azért teljesen érthető, hogy más 2. sz.-ű idő és módalakokon nem szerepel (vö. pl. *váral, vártál, várnál, várjál*), csak a jelentő mód jelen és jövő idejében, pl. *vársz* és *várandasz*. A ma jövő idejű igealakok t. i. csak később váltak jövő idei jelenésűekké; eredetileg, mint alább (177. §) még látni fogjuk, nem voltak egyebek, mint -*amod, -eméd* képzős kezdő igealaknak jelentő mód jelen idejű alakjai. Hogy pedig ma csak

iktelen igék jelentő módú jelen és jövő idejű alakjain szerepel az -sz, ikés igékén ellenben nem (vö. *vársz*, *várandasz*, de *fázol*, *fázandol*), az a 2. sz.-ű alanyra mutató -sz és -l ragok funkcióbeli megoszlásának eredménye. (L. erről 80. §).

35. Kiderült tehát az -sz-nek e történetéből, hogy nem személynévből lett igei személyraggá. Az alanyi ragozásban eszerint csak egy olyan 2. sz.-ű alanyra mutató ragunk van, amely személynévmási eredetű, s amelynek ezért már kezdetől fogva a 2. sz.-ű alany jelölése volt a funkciója, t. i. az -l (> -ál, -él).

36. Természetes, hogy az -sz, akár mint praesensképző, akár később mint személyrag, eredetileg mindig az igének teljes, tehát magánhangzóval végződő alakjához járult. Amely esetekben nyílt szótag előzte meg a tövégi szótagot, azokban a kétnyíltszótagos hangtörvény hatása alatt (eredetileg csak magánhangzóval kezdődő szó előtt, vö. HORGER: MNy. VIII, 201) már régen kiesett a tövégi magánhangzó; pl. **várusz*, **kérűsz* v. **városz*, **kérész* > *vársz*, *kérsz*. (Már csak megőrzött régiségek az 1516-ból való Gömör-y-k-ban: „ylez, vagyis ilesz ’űlsz’, terez, vagyis téresz és elez azaz élesz“ TMNy. 598). Amely esetben azonban zárt szótag előzte meg a tövégi szótagot, azokban a legújabb időkig szabályosan (de idővel persze nyíltabbá válva) megőrződött a tövégi magánhangzó; pl. *mondasz*, *bántasz*, *bosszantasz*, *hordasz*, *sértesz*, *áldasz*, *kiáltasz*, *féltesz*, *ajánlasz*, *ijesztesz*, *teremtesz* stb. Mostanában azonban a vár: *vársz*, *kér: kérsz*-féle irányító sorok hatása alatt már elég gyakran lehet hallani kötőhangzó nélküli *mondsz*, *bosszantsz*, *kiáltsz*, *ajánlsz*-féléket is.

37. Említettük fentebb (33. §), hogy a várók: *vársz*-féle irányító sorok hatása alatt az eredeti (te) **tész*, **vész*, **lész*, **hisz*-féle alakok helyébe (te) **téssz* > *téssz*-félék léptek. A *mondok: mondasz*-féle irányító sorok hatása alatt azonban *tésszék*, *vésszék* stb. mellé is keletkeztek kötőhangzós 2. sz.-ű *téssesz*, *véssesz*, *lészesz* (~ *téssesz* stb.), *hiszesz*, *viszesz* alakok. (Ilyenek már a kódexek kora óta; id. SIMONYI: NyF. 28: 4—5). A XVIII. sz.-ban (MELICH: MNy. X, 452) aztán felbukkannak ezek mellett, előbb csak szórványosan, aztán mind gyakrabban a mai köznyelvünkben immár általános használatú *tésszél*, *vésszél*, *lészél*, *hiszél*, *viszél* alakok. Ezeket általában dissimilatio eredményének szokták tartani, de aligha helyesen, mert nehezen volna érthető, hogy miért vált volna

az egymásután következő két sz ejtése éppen a XVIII. sz.-ban hirtelenül kellemellenné, holott azelőtt évszázadokon át egyáltalán nem volt kellemellen. Sokkal valószínűbb, hogy ezt a változást a gyakran használt *észik* és *iszik* (esetleg még *alszik*, *nyugszik*, *fekszik*) igék hatása okozta, melyeknek (régóta ikes ragozásúak lévén) egyes 2. sz.-ú alakjaiban az *-l* szabályos volt. Pl. az *enni*, *észünk*, *észnek*: *észél*, vagy *inni*, *iszunk*, *isznak*: *iszol* irányító sorok hatása alatt könnyen megteremhetett pl. *tënni*, *tészünk*, *tésznek* mellé is egy új *tészél* alak, s ugyanúgy *vészél*, *lészél*, *híszél*, *viszél*, melyek csakhamar diadalmaskodtak a régibb *tészesz*-féle alakokon. De ha eszerint okozni nem okozta is ezen új alakokat, de a XVIII. sz. óta való gyors elterjedésüket, és ilyen *-l* ragos alakoknak egyre több más *-sz* végű igéből való képzését már igenis elősegíthette az a körülmény, hogy az új *tészél*-féle alakok hangsora változatosabb volt, mint a régibb *tészesz*-féléké. Aligha tulajdonítható ugyanis másnak az a feltűnő jelenség, hogy mai köznyelvünkben már minden sz végű, de sőt minden s és zs végű ígéhez is általában az *-l* személyragot tesszük hozzá: (te) *vadászol*, *halászol*, *kotorászol*, *olvasol*, *keresél*, *mósol*, *futkosol*, *bújdosol*, *nézél*, *hozol*, *vigyázol*, *gyalázol*, *szérezél*, *őrzöl*, *nevezél*, *időzöl*, *kártyázol* stb. s csak más mássalhangzón vagy csökkentett nyomatékú *i*-n végződő igéken maradt meg az *-sz*, pl. *dobsz*, *kapsz*, *teremsz*, *forogsz*, *születsz*, *pukkansz*, *fűjsz* stb. (Egyes szélsőbb nyelvjárásokban azonban, különösen Erdélyben, még ma is csak régiesen: *téssz*, *véssz*, *léssz*, *hissz*, *vissz*, *hóssz* (írva: *hóssz*), *kedvessz*, *vígadossz*, *vigyássz*, *néssz*, *ás-sz*, *keres-sz* stb.) A nyelvterület nagy részének, különösen az Alföldnek népnyelvében végül már számos más, nem sziszegő vagy susogó végű ige ragozásában is az *-l* lépett a korábbi *-sz* helyébe, pl. *adol* (> *adó*), *mondol*, *fogol*, *szeretél* (> *szerető*), *kötöl* (> *kötő*), *köszöntöl* stb. (Legrégibb ilyen adat 1537-ből kezdve. MNy. VI, 230). Csak az *l* végű igéknek nem tudtak sehol, még az Alföldön sem elterjedni analógiás *-l* ragos 2. sz.-ú alakjai; ma is mindenütt csak *csalsz*, *halsz*, *hálsz*, *kelsz*, *félsz*, *örülsz* stb. hallható, nyilván ismét azért, mert ezeknek hangsora változatosabb, mint amilyen volna **csalol*, stb. (De a gyermeknyelvben Baján már pl. *csináló* is. CSEFKÓ: Nyr. XXXIII, 114).

38. Alakváltozata az *-sz* személyragnak csak az az egy van, hogy a nép nyelvében többfelé megnyúlt, pl. *mondassz*, *szólassz*.

(Néhány ilyen adat régebbi irodalmunkból TMNy. 598). Ez valószínűleg magánhangzóközi helyzetben való nyúlás eredménye. MELICH (NyK. XL, 376, MNy. VII, 244, IX, 108) némely kódex helyesírásából azt következtette, hogy a személyragnak régebben *-szí* alakja volt, s hogy a hosszú *ssz* hasonulás eredménye, de SIMONYI (Nyr. XLII, 233) szerint ez tévedés.

b) A többesszámban.

Irodalom: SIMONYI: TMNy. 604, SZINNYEI: NyH.⁷ 122.

39. A több 2. sz.-ű alanyra mutató alanyi személyragnak mai köznyelvünkben akár iktelen, akár ikés igéken, mindig hármas *-tok, -ték, -tök* az alakja, ha a megelőző szótagban valamely elülső labiális magánhangzó is állhat, pl. *vár-tok, kér-ték, tűr-tök*, és kettős *-tok, -ték* az alakja, ha a megelőző szótagban nem állhat ilyen magánhangzó, pl. *vára-tok, kéré-ték, tűré-ték, várta-tok, kérte-ték, tűrte-ték* stb. A ragnak *t* és *k* elemei közötti magánhangzó azonban a HB.-beli (tárgyas ragozású) *latiatuc, keassatuc* és az ÓMS.-beli *keguggethuk* (olv. *kégyüggyetük*; a. m. 'kégyelmezzetek') alakokból következtetve, régebben *u* és *ü* volt. E személyrag alakí fejlődése tehát nyilván ez volt: *-tuk, -tük*, aztán a rövid magánhangzónak egy fokkal nyiltabbá válásával *-tok, -ték* v. *-tok, -tök*, s végül labiális illeszkedéssel a mai *-tok, -ték, -tök*. Ő-ző vidékek nyelvjárásaiban persze csak kettős *-tok, -tök* alakja van (pl. *vártok, kértök, tűrtök* és *vártatok, kértetök, tűrtetök*), az észak-keleti nyelvjárás területén, ahol *ë > e* változás történt, *-tok, -tek, -tök* az alakja (pl. *vártok, kérték, tűrtök*), s a királyhágóntúli nyelvjárás területén, ahol *o > a*, sőt részben *ö > æ* változás is történt, *-tak, -tek, -tök* vagy *-tak, -tek, -tæk* az alakja (pl. ti *vártak, kérték, tűrtök*, vagy *vártak, kérték, tűrtæk*).

40. E személyragnak *t* és *k* elemét világosan fel lehet ismerni a lapban, a finnben és a cseremiszből is. Pl. lő. *mānādeok* 'mentetek', *njēlādeok* 'nyeltetek'; md. *kulatatik* 'meghaltok'; f. nyelvj. *sättaG*, f. irod. *saatte* 'kaptok'. (NyH.⁷ 112). A magyar *-tok, -ték, -tök* eszerint nyelvünknek ősrégi, még a finnugor alapnyelv korából való eleme. Ez is (hasonlóan a többes 1. sz.-ű *-muk, -*mük > -unk, -ünk-höz*, 26. §) személynévmásból ered, a 'te' jelentésű finnugor **tō*-nek *-k* képzős **-tők* többeséből. (A mai magyar nyelvjárások *ik, tük* alakú többes 2. sz.-ű névmása SZINNYEI helyeselhető fel-

fogása szerint, NyK. XXXV, 447, nem folytatása ennek, hanem újabbkori alakulás). Eredetileg tehát itt is elülső magánhangzó volt a *t* és a *k* között, s későbbi kettős (-*tuk*, -*tük*), majd hármas (-*tok*, -*ték*, -*tök*) hangalakja a magánhangzóilleszkedés következménye. A -*tok*, -*ték*, -*tök* ragban eszerint a *t* az alanynak 2. személy voltát jelöli, a *k* pedig a többségét. Az egyesszám 2. sz.-ében csak azért van a magyarban -*l* (pl. *vára-l*, *várná-l*), mert ez a finnugor *t ~ δ* gyöngye fokára, a *δ*-re megy vissza (28. §), a többesszámú -*tuk*, -*tük* (> -*tok*, -*ték*, -*tök*) *t*-je ellenben a finnugor erősfok *t*-jét őrizte meg.

41. Említettük már (4. §), hogy felszólítást jelentő indulatszavak, ha több személyhez intézzük őket, felvehetik a többes 2. sz. ragját. Pl. *neték*. Az enklitikus -*szá*, -*sze* szócskával ellátott *ne-sze* (< *nězd-sze*, a. m. 'nėzd-sze', vö. *add-sza*, *mondd-sza*, *hozd-sza ide* > *hocide*, *eregy-sze*, *lássuk-sza* stb.) alaknak eszerint *nekték-sze* volna a többese (mint pl. *vėgyetėk-sze*), s ehelyett mégis azt mondjuk, hogy *nesztėk*. Ennek az az oka, hogy az egyesszámú *nesze* alaknak összetétel volta már elhomályosult nyelvérzékünk számára, s ezért *ne*: *neték* analogiájára *nesze* mellé is **nesztėk* alakult, de ez a *neték* hatása alatt csakhamar szintén kétagúvá rövidült: *nesztėk*. Éppen így van *nosza* mellett itt-ott a népnyelvben *nosztok*, és *jőszte* mellett *jősztők*. (A *jőszte* alakról l. 9. § jegyz.) A szatmármegyei Dengelegről (Nyr. XXV, 431) még ilyet is közöltek: *ugyitok* ? 'ügy-e ? ügy van-e, fiúk ?'.

3. Harmadik személyű alanyra mutató iktelen igealakok.

a) Az egyesszámban.

Irodalom: SIMONYI: TMNy. 599, SZINNYEI: NyH.⁷ 122, Az -*n* és a -*nak*, -*nek* személyrag eredete, NyK. XXXIII, 241, A magyar -*n* személyrag, NyK. XLI, 237.

42. Az egy 3. sz.-ű alanyra mutató iktelen alanyi ragozású igealakoknak részint -*n* személyragjuk van, pl. *várjo-n*, részint egyáltalán nincsen ragjuk, pl. *vár*. Mivel ragozó vagy ragtalan voltuk nemcsak az egyes igealakok, hanem egyes igék és nyelvtörténeti korok, sőt vidékek szerint is eltérő, ami nagyon bonyolulttá teszi a kérdést, azért mindenekelőtt világosan be kell mutatnunk a tényeket. Először a jelöltség, aztán a jelöletlenség kérdését fogjuk megvizsgálni.

43. 1. Meg van jelölve a 3. sz.-ű alany -*n* személyraggal bármely iktelen ragozású igének felszólító modú alakján, pl. *várjon*, *kérjen* stb. Legrégibb adatok: HB. *oggun*, *iorgossun*, *kegiggen*,

KT. *maradhassun, leyessen, sciulhessen.* Egyetlen kivétel volna e szabály alól az ÓMS.-beli ne *leg* (olv. *lëgy* v. *lëgy* a. m. 'legyen') kegulm mogomnok. E páratlan volta miatt feltehetnők ugyan, hogy talán csak íráshiba *legen* helyett, de viszont a vers ritmusa az egytagúság mellett szól. (Vö. 47. §).

44. 2. Meg volt jelölve régebben :

a) Az iktelen ragozású sz-szel bővülő v-tővű igék jelentő módú jelenében : (ő) tészén (~ tészén), vészén (~ vészén), lészén (~ lészén), hiszén, viszén. Mikor az *észik, iszik, alszik, fekszik* és *haragszik* igék még iktelen ragozásúak voltak, mivel ezek is sz-szel bővülő v-tővűek, ezeknek is *észén, iszon, aluszon, fekszen, haragszon* volt a jelen idejük. Az előbbieket azonban a *várok* : *vár* féle irányító sorok hatása alatt elvesztették -n-jüket, az utóbbiak pedig ikes ragozásúakká váltak. Legkorábbi -n nélküli adatok a XVI., esetleg XV. sz.-bóli, SIMONYI: Nyr. XLVII, 99, 143; csak szélső nyelvjárásokban, (Szlavóniában, az észak-keleti nyelvjárás-területnek egy részén és különösen Erdélyben) hallható még ma is *tészén* stb.

b) Ugyanezen igék elbeszélő multjában : (ő) tőn (~ tén) 'tett', lőn (~ lén), vőn (~ vén), hūn (~ *hūn), vūn (~ vīn), mégőn 'megevétt'. Egészen bizonyos, hogy az *iszon, aluszon, fekszen, haragszon* igéknek is volt elbeszélő **iūn* 'ivott', **alūn*, **fekūn*, **haragūn* alakjuk (vö. SIMONYI: Nyr. XLI, 344), de ezek nyelvemlékeinkből véletlenül nem mutathatók ki. Ezen *tőn*-féle elbeszélő multú alakok mellé később (196. §) analógiás eredetű -n nélküli *tëve, lëve, vëve, hīve, vīve, ēve, īva* alakok is keletkeztek (legrégibb adatok Jord.- és Guary-k., SIMONYI: Nyr. XXXIV, 393 és XLIX, 92; vö. még MÉSZÖLY: MNy. XIV, 200, XV, 30, ZOLNAI: Nyr. XLVII, 239, XLIX, 125), de mai köznyelvünkben már mind a régibb *tőn*-félék, mind az újabb *tëve*-félék kiavultak. Csak a szék. nyelvjárásokban hallható még néha *tőn ~ tén, vőn ~ vén* és *lőn ~ lén*.

c) A jelentő mód jelen idejű *vonsz* (> *vonz*), *metsz, mëgy* (~ nyj. *mén*) és *van* igealakok nyelvtörténeti előzőin. E régibb *vonszon, metszen* és *mëgyen* (~ nyj. *mënën*) alakok éppen úgy a *várok* : *vár*-félék hatása alatt veszítették el -n-jüket, mint az előbb említett *tész*-félék. A régibb (Erdélyben még ma is általános használatú) *vagyon* 'est' > mai *van* (legkorábbi adat MA. 1611) története azonban kissé más. Az egyessz. *vagyon* szabályos többese

ugyanis *vagynak* volt, amiből hasonulással *vadnak* > *vannak* lett, s ez utóbbiból való elvonás (a *várnak*: *vár* irányító sor alapján) a mai köznyelvi *van*. (Más, esetleg szintén elfogadható magyarázat SZINNYEI: NyK. XXXIII, 243–44). — A *vagyon* igealaknak azonban mai *van* utódján kívül volt az Árpádkorban (ő) *vagy* változata is. L. erről 53. §.

45. 3. Csak látszólag van megjelölve a következő esetekben:

a) A *van* igealakon. Erről imént mutattuk ki, hogy *-n*-je nem a *tészén*-féléken észlelhető *-n* személyrag, hanem hasonulás útján lett *gy* > *d*-ből. (*Vagynak* > *vadnak* > *vannak* : > *van*).

b) A *jön* igealakon. Ez csak a XVII. sz. óta ismeretes. Azelőtt mindig (*jēū*, > *jōū* >) *jō* alakja volt (s vele együtt persze: *jősz*, *jőnek*, *jőtem*, *jőne*, *jőni* stb.), s ez a nép nyelvében, különösen Erdélyben, még ma is általánosnak mondható. (Csak a mult idejű *jőtem*, *jőtél* stb. alakok avultak el úgy látszik már Erdélyben is). A mai *jön* alak úgy keletkezett, hogy a gyakran használt *jőnek*-*ménnek*, *jőni*-*menni* összetételekben az utótag hatása alatt az előtagban is rövid magánhangzót és hosszú *n*-et kezdtek ejteni. (Hasonló eset pl.: bejártam *Tólnát*-*Baranyát* > *Toronyát*-*Baranyát*). Az így keletkezett *jönnék*, *jönni* alakokból aztán elvonódott az új *jön* alak, amelynek *n*-je tehát nem személyrag. (A *jön* rövid *ő*-jének hatása alatt aztán a régi *jősz*, *jőtők*, *jőtem*, *jőnek*, *jőne*-féle alakok helyett is rövid *ő* hangú *jősz*, *jöttök*, *jöttem*, *jönnék*, *jönnie*-félét kezdtek ejteni, melyek a köznyelvben ma már általánosak).

c) A *nincs* és *sincs* melletti *nincsen* és *sincsen* igealakokon. Ezek közül az *-n* nélküli *nincs* és *sincs* alakok a régiebbek. Ezek eredetileg nem igék voltak, hanem a *nēm* határozószónak enklitikus *is*-sel való nyomósításai. (*Nincs* < *nēm*-is, pl. *Itt nincs hely* < *Itt nēm*-is *hely*, és *sincs* < *snincs* < *is*-*nincs*, pl. *Itt sincs hely* < *Itt is nincs hely*). S mivel a névszói állítmány számban megegyezik az alannyal, pl. az *jó*: *azok jók*, azért a szintén névszói *nincs* és *sincs* állítmányok többsz. alany mellett szintén felvették a többsz. -k jelét. Pl. az *nincs*, az *sincs*: *azok nincsek*, *azok sincsek*. A régi nyelvben igen gyakoriak voltak e többszámú *nincsek*, *sincsek* alakok (pl. *Nincheck* eltitkolva a mi nyomorunk; Babolchiában *chiak* annyian *syncheck*) s Göcsejben még ma is használatosak. E *nincsek*, *sincsek* állítmányok azonban tagadó jelentésüknél fogva igen szoros lelki kapcsolatban voltak az állító jelentésű *vagynak* (> *vannak*), *valának*, *voltanak*, *lésznek*, *lęgyenek*-féle állítmányokkal, amelyeknek, mivel többes 3. sz.-ű igealakok, persze *-nak*, *-nek* személyragjuk volt. Ezeknek hatása alatt aztán a *nincsek*, *sincsek* alakokat is többes 3. sz.-ű (tagadó) igealakoknak fogták fel s ezért helyettesítették őket a nyelvérzék szerint szabályosabb *nincsenek*, *sincsenek* alakokkal, a *-nek* előtt persze nyílt kötőhangzóval, mint pl. a *voltanak*, *mondanak*, *áldanak*, *értenek*-féle alakokban. S mivel pl. *vagynak* vagy *lésznek* mellett volt egyessz. *vagyon*, *lészén* alak, azért a többsz. *nincsenek*, *sincsenek* mellé is keletkeztek egyessz. *nincsen* és *sincsen* alakok. Ha *nincsen*, *sincsen* olyan eredetűek volnának, mint pl. *tészén* vagy *vagyon*, akkor az *-n* előtt nem nyílt *e*, hanem zárt *ē* volna a kötőhangzó. (KLEMM: MNy. XVI, 72. s köv. 1.)

d) A *hi*, *szí*, *ri*-féle tiszta *v* tövű igéknek Dunántúl és az Alföld délibb-vidékein észlelhető *hin* (*hin*), *szin*. (*szin*), *rin* (*rén*, *rin*), *sén-rén* 'si-ri', *lön*, *fön*, *szön*, *bén* 'böğ', *nyön* 'nyü', *elyü*, *nyün* 'nő' *fün* (*fun*) alakváltozataiban. „Ezeknek az igéknek u. i. előfordulnak olyan alakjaik, amelyekben az eredetibb *vn*-ből lett *nn* van, mint *hinnak*, *színnak*, *rinnak*, *lünnek*, *szünnek* (Somogym. Zselizség, VIKÁR B. közlése) *rénni* (MTsz.) stb., — s a *járnak*: *jár*, *vannak*: *van*, *fonnak*: *fon* stb. analógiájára keletkezett *hinnak*, *színnak*, *rinnak* mellett *hin*, *szin*, *rin*.” (SZINNYEI: NyK. XXXIII, 247). — E magyarázat nézetem szerint elfogadható, de azzal az igazítással, hogy a *hinnak*-féle nyelvjárási alakok *nn*-je nem korábbi *vn*-ből való, hanem az eredetileg rövid *n*-nek intervocalikus helyzetű nyúlása.

e) A csanádmegyei Apátfalván és Földeákon a jelentő mód mult idejű *várt*, *kért* alak helyett, de mindig csak a *kend* szó előtt, ezt is mondják: *vártin* (ɔ: -η) ~ *vártin* (ɔ: -η) ~ *vártik* ~ *várti kend*, *kértin* (ɔ: -η) ~ *kértin* (ɔ: -η) ~ *kértik* ~ *kérti kend*. Ennek magyarázata e nyelvjárási ismertetője, TAKÁTS LAJOS (Csanádvárm. Könyvt. 36) szerint a következő volna: Szerinte abból kell kiindulnunk, hogy a felszólító mód alanyi ragozása egyes 3. sz.-ű igealakjának ragja e vidéken az *-n*-en kívül (ikes és iktelen igéken egyaránt) *-ék* vagy *i-ző -ik*, pl. *ugorjon* és *ugorjék* > *ugorjik*, s így *aggyik*, *hozzik*, *vigyik* stb., a megtisztelő *kend* szóval pedig pl. *ugorjik kend*, *aggyik kend* stb. „majd az *-ik kend* végződés hanyagabb és simább kiejtésű lett (*ugorji kend*, *aggyi kend*), végül a szokásos (=köznyelvi) alak és ezek vegyültek egymással (*ugorjon kend* × *ugorjék v. ugorji kend* > *ugorjin v. ugorjin kend*). Vagyis végeredményben egy nagyon érdekes szó- v. alakkeveredés áll előtűnk, amely aztán analógia útján behatolt a tárgyatlan ragozás mult időbe is — a szintén kötőhangzó nélkül kapcsolódó *-t* időjel révén.” — Más, de szintén kétes helyességű magyarázat MELICH: MNy. IX, 14, 341.

46. 3. sz.-ű alanyra mutató *-n* személyrag van tehát (az ÓMS.-beli *leg* kivételével, 43. §) bármely ige felszólító módjában, pl. *várjon*, *kérjén* stb., és volt régebben a *van* és *megy*, valamint a frequentatív-durativ funkciójú *-sz* képzővel alakult igék jelentő módú jelenében: *vagyon*, *megyén*, *lészén*, *vészén*, *lészén*, *hiszén*, *viszén* (*észén*, *iszon*, *alszon*, *haragszon*), *metszén*, *vonszon* és az *sz-szel* bővülő *v*-tövéű igék elbeszélő múltjában. Kimutatható ilyen elbeszélő alakok: *tön* (~ *tén*), *vön* (~ *vén*), *lön* (~ *lén*), *hün* (~ *hín*), *vün* (~ *vín*) és *ön*.

47. A felszólító módbeli *-n*-t, mivel (az ÓMS.-beli *leg* kivételével, 43. §) következetesen megvan minden ige, s mivel a rokonnyelvi 3. sz.-ű felszólító alakok is mind személyragosak, SZINNYEI (NyK. XXXIII, 251–52, MNy. XXV, 251) az 'ő' jelentésű finnugor **sen* (> lp., md. *son*, f. **sän*, **sen* > *hän*, magy. *ön*-maga) személynévmásból fejlődött személyragnak tartja. Szerinte

ez a mai *-n* korábbi **jōn*-ből rövidült (tehát pl. *várjo-n*, *kérjē-n* < **várjō-jōn*, **kérjō-jōn*), amely etimológiailag azonos a 3. sz.-ű magy. *ön* névmással (vö. *ōn*-maga), úgyhogy pl. a magy. *adjon*, *ménjēn* (< **ad-jō-jōn*, **mēn-jō-jōn*) teljesen megfelel a f. *antakaan* *menkāän* (< **anta-ka-sen*, **men-kā-sen*) alakoknak. (E felszólító módbeli *-n*-t különben már RÉVAI: Antiqu. 170—71 is azonosította a magyar *ön* személynévmással). — Az ÓMS. hapax legomenon *leg* adatát GOMBOCZ (Ung. Jahrb. X, 10) *lég*y-nek olvassa és a mai *lég*yēn alakénál régiebb korból való személyrag nélküli alaknak tartja, MÉSZÖLY szerint azonban ez nem 3., hanem egészen szabályos 2. sz.-ű alak. KLEMM (MNy. XXII, 120, ismétli GOMBOCZ fennebb i. h.) szerint a *vagy* választó kötőszó és az Árpád-kori *Nēm*vagy, *Mavagy* személynevek utótagja is a *val-* igetőnek jelentő módú egyes 3. sz.-ű régiebb ragtalan alakját őrzik. (De vö. JUHÁSZ: MNy. XXVI, 298).

48. A jelentő mód jelen idejű *tészēn*, *vészēn*-féle és a *még*yēn, *vagyon* igealakok *-n*-jét azonban már nem tartja SZINNYEI a finnugor **sen* (> magy. *ōn*-) személynévmásból fejlődött személyragnak, hanem igenévképzőnek tartja; annak, amely pl. a főnévi igenév mai képzőjének is (pl. *vár-ni*, *kér-ni*) első eleme. (NyH.⁷ 88). Szerinte tehát (ő) *tészēn* (> *tész*) vagy (ő) *még*yēn (> *még*y) eredetileg nem azt jelentették, amit ma, t. i. 'facit' és 'vadiit', hanem azt, hogy 'ő tevő' és 'ő menő' (vö. a multban is: ő *várt*); 3. sz.-ű alanyra mutató elem egyáltalán nem volt szerinte az ilyen igealakokon, s a végükön levő *-n* csak később vette fel a 3. sz.-ű alanyra való mutatás funkcióját. (NyK. XXXIII, 245, NyH.⁷ 122, és l. még MNy. XII, 226—27). — Ez a magyarázat is elfogadható, mert a finnugor összehasonlító nyelvészet kétségtelenül kiderítette, hogy a finnugor nyelvekben a legtöbb időtő eredetileg igenévtő volt (világos példák NyK. XXXIII, 244, NyH.⁷ 122—23 α és β alatt), és mert — mint alább látni fogjuk — a praeteritumi és perfectumi magyar igealakok is ezt tanúsítják. (Másként, de aligha helyesen magyarázza ezen *-n* ragot MELICH: MNy. IX, 341).

49. Hogy ez az *-n* (igenévképző >) személyrag mindig csak azon igék egyes 3. sz.-ű alakjain volt-e meg, amelyeken a történelmi korban mutatkozik, arra nézve SZINNYEINEK az a véleménye, hogy „a történelem-előtti korban valószínűleg általános volt az *-n* képzős sing. 3. sz. az iktelen igéknél, s az, hogy csak bizonyos frequ.-

durativ-képzős igéké maradt meg, alkalmasint pusztá véletlenség. Erre a föltevésre az alább tárgyalandó plur. *-nak*, *-nek* általános volta kényszerít, mert ezt bajos megérteni, ha az egyesszámban csak egynéhány igének lett volna *-n*-es 3. sz.-ű alakja. Ezért tehát azt hiszi, hogy a ragtalan *jár*, *kér*-féle alakok éppen olyan őskori rövidülések korábbi **váron*, **kérən*-ből, mint amilyen újabbkori rövidülések *tész*, *vész* stb., korábbi *tészən*, *vészən* stb.-ből. (I. h. 250). — Ebben az esetben azonban már nem csatlakozhatunk feltétlenül SZINNYEI véleményéhez. (L. erről alább, 53, 57—60. §).

50. Hogy a *tész*, *vész*-féle igéknek nemcsak jelen idejében, hanem elbeszélő multjában is *-n* van, azt a következőképpen magyarázhatjuk:

A *tész*, *vész*, *lész*, *hisz*, *visz* igéknek töve egykor *tēü-*, *vēü-*, *lēü-*, *hiü-*, *viü-*-volt. Mikor ezekhez hozzájárult az *-n* igenévképző, akkor pl. *tēü*-ből *tēün* (s ebből később *tōn*, vagy az *ü*-nek a megelőző *ē*-hez való hasonulásával **tēin* > *tén*) lett, amelynek 'tevő' volt a jelentése. (Éppen így persze *vōn* ~ *vén* 'vevő', *lōn* ~ *lén* 'levő' stb.) De a *tēü* töből a csökkentett nyomatókú *ü* nyomtalan elveszésével (I. HORGER: MNy. XXIII, 497—98) -sz gyakorítóképzős *tész* is származott, amelyhez szintén hozzájárult az *-n* igenévképző. Az így keletkezett *tészən* igenévnek 'gyakran tevő' volt a jelentése. (Éppen így persze *vészən* 'gyakran vevő', *lészən* 'gyakran levő' stb.) Sem a *tēün*, sem a *tészən* igenévnek nem volt eredetileg sem alanyra, sem időre való vonatkozása. A nyelvtörténet későbbi folyamán azonban ezen állítmányként is használt igenevekhez hozzáfűződött előbb a 3. sz.-ű alany, aztán az idő képzete, minek következtében igenevekből igealakokká váltak. Az idő jelölése tekintetében (bizonyára hosszabb-rövidebb ingadozás után) úgy oszlottak meg, hogy az eredetileg 'gyakran tevő' jelentésű *tészən* alakhoz a praesens, az eredetileg 'tevő' jelentésű *tēün* (> *tōn* ~ *tén*) alakhoz pedig a praeteritum képzete fűződött. Éppen így persze *vészən* 'nimmt' és *vōn* ~ *vén* 'nahm', *lészən* 'wird' és *lōn* ~ *lén* 'wurde' stb. — Szinnyei legújában: NyH⁷ 123 így magyarázza ezen alakokat: „praet. *lōn* stb. < *lēü-n* (*levn* HB.) stb. || vő. f.-*vat*, -*vät* a praes.-ből: *mene-vät* 'mennek' analógiájára praet. *meni-vät* 'mentek' < *meni-t*, cond. *menisi-vät* 'mennének' < *menisi-t*." (Ugyanígy MNy. XXV, 251. Régebben, NyK. XXXIII, 251, másként, de tévesen). Ez

a feltevés nem elfogadhatatlan ugyan, de kevésbé valószínű, mint a fennebb előadott.

51. Egészen eltérően magyarázta a *tén*-féle elbeszélő múltú alakokat Mészöly, egy a Magy. Tud. Akadémiában tartott, de még eddig nyomtatásban még nem jelent előadásában. Ezek ugyanis szerinte azonosak a *tévén*-féle határozó igenévi alakokkal, ennek *-n*-je pedig a *locatívusi -n* rag. A jelen idejű *tészén*-féle igealakok kéletkezéséről nem mondott véleményt Mészöly, de ugyanez a *loc. -n* rag van meg szerinte a tárgyas ragozású egyes 3. sz.-ű moldvai csángó *értin* 'érti', *monygyán, látán*, 'látá' *gyűjtén, hallottán* 'halotta', *kértén, aggyán, élvegyén*-féle igealakokon. (L. ezekről még 155. §). — Mészölynek e meglepően új és rendkívül érdekes magyarázó kísérletét nézetem szerint nem lehet mereven elutasítani, de szinte csak odavetett szűkszavú megokolása: „Hiszen ismerjük a locatívusi ragok szerepét igenévi állítmányokban más finnugor nyelvekből is, különösen a finnből (*kalastamassa*)“ nem elegendő ahhoz, hogy helyesnek fogadjuk el. Mindenesetre kíváncs voltam a feltevésének bővebb megokolása. — Vö. 23. §.

52. Áttérve immár a jelöletlenség kérdésére, megállapíthatjuk, hogy minden más, eddig nem említett egy 3. személyű alanyra mutató igealak ragtalan. Tehát pl. *vár, várand, vára, várt, várna*. Ez a ragtalanság nem meglepő jelenség, mert a finnugor nyelvek egyes 3. sz.-ű igealakjai általában személyrag nélküliek: vagy a pusztá igető, pl. *vár, várand*, vagy ennek valamely igenévi származéka, pl. *tészén, vára, várt, várna*, szolgál s z e m é l y r a g n é l k ü l, e g y m a g á r a, a 3. sz.-ű alany jelölésére. Hogy az igei állítmányként használt szóhoz csak az 1. és a 2. sz.-ű személynévmás tapadt hozzá személyragként, a 3. sz.-ű ellenben nem, annak az az oka, hogy 1. sz.-ű állítmánynak csak *is én* lehetett az alanya, és 2. sz.-űnek csak *is te*, ellenben 3. sz.-űé nemcsak *ő* lehetett, hanem bármely más (3. sz.-ű) névmás is, és bármely főnév is, pl. *az, valaki, ház, föld, fa, ember, isten* stb., stb., tehát aránylag csak ritkán következett utána a 3. sz.-ű személynévmás. (L. Mészöly is 113. a §). De az emiatt személyrag nélkül maradt 3. sz.-ű igealakok ráértés útján mégis 3. sz.-t jelölő funkcióhoz jutottak, mert mindig csak olyan mondatokban fordulnak elő, melyeknek alanya 3. sz.-ű, s így az 1. és 2. alany személyt jelölő (személyragos) igealakokkal szemben hozzájuk kapcsolódhatott a 3. sz.-ű alany képzete.

53. Láttuk fennebb (49. §), hogy a *tészén, vészén*-féle igealakok *-n*-je eredetileg nem személyrag, hanem igenévképző volt, s hogy SZINNYEI szerint valamikor minden alanyi ragozású egyes 3. sz.-ű

igealak ilyen *-n* végű volt. Hogy a *tészén* > *tész-félék* példája szerint a nyelvemlékeinket megelőző időkben még sok, talán nagyon sok más igének is elveszhetett ezen alakjának végéről az *-n*, ennek a feltevésnek nincsen semmi akadálya; de annak feltevése, hogy valamikor minden igének *-n* ragos volt ez az alakja, hogy tehát a mai *-n* nélküli 3. sz.-ű igealakok mind az *-n* elveszése útján keletkeztek volna (pl. **váron*, **kérén* > *vár*, *kér*), nézetünk szerint felesleges, mert nem látható be, hogy miért szolgálhatott volna abban az ősi korban, mikor még nem volt különbség névszó és ige között (109. §), 3. sz.-ű állítmány gyanánt éppen csak *-n* (vagy akár más) képzővel ellátott szó, s miért nem képzőtlen is? Más finnugor nyelvekben is szolgál e célra pusztá, képzőtlen nomen > verbum-tő, s hogy ez a mi nyelvünkben is már kezdettől fogva így volt, azt bizonyítja egyfelől a *vagyon* igealak, másfelől az Árpád-kori *Nümvogy* ~ *Nēmvagý* és *Mavogy* ~ *Mavagý* személynevek példája (PAIS: MNy. XVIII, 95), melyek KLEMM (MNy. XXII, 120) helyes magyarázata szerint 'nem-vagyon, nem-van, nincsen' és 'ma van' jelentésűek voltak. — Ezzel szemben az az érv, melyre SZINNYEI fennebbi feltevését alapította, hogy t. i. a többes 3. sz.-ben minden igének *-nak*, *-nek* a ragja, egyáltalán nem kényszerítő erejű. (L. erről bővebben 57—60. §). — Hogy a *várand*, *vára*, *várt*, *várna* alakokon sohasem volt *-n* rag, azt, bár nem említi őket, bizonyára SZINNYEI sem tagadja.

54. Az *-n* nélküli pusztá igető eredetileg persze rövid magánhangzóval végződött, pl. **váru*, **kérü*, de ez általában már az írott nyelvemlékeinket megelőző korban elveszett. Csak néhány igének maradt meg egyes nyelvemlékeinkben (Bécsi-, Münch-, Apor-, Döbr.-kód., SYLVESTER, HELTAI) és a székely és moldvai csángó nyelvjárásokban teljesebb alakja: *reio* (> *ré* > *ri*) ~ *rivu*, *viyu* (> *vi*, *vív*), *hiu* (> *hi*, *hív*) ~ *hivu*, *siu* ~ *sivu* 'sivít', *szivu* (> *szí*). (MÉSZÖLY: Szeg. Tud. Könyvt. I, 41. Másként, de aligha helyesen magyarázták ezeket SIMONYI: TMNy. 215, SZINNYEI: NyK. XXX, 132—33, BEKE: Nyr. LIX, 33).

b) A többesszámban

Irodalom: SIMONYI: TMNy. 604, SZINNYEI: NyH⁷ 124, Az *-n* és *a-nak*, *-nek* személyrag eredete, NyK. XXXIII, 241.

55. A több 3. sz.-ű alanyra mutató alanyi személyrag, akár iktelen, akár ikes igéken, a múlt idő kivételével mindig *-nak*, *-nek*,

pl. *vár-nak*, *kér-nek*, *váranda-nak*, *kérende-nek*, *vára-nak*, *kéré-nek*, *várná-nak*, *kérné-nek*, *várja-nak*, *kérje-nek*. Ennek régebben egy fokkal zártabb magánhangzójú *-nok*, *-*nők* alakja volt; vö. HB. *uimaggo-nok*, olv. *vimággyonok*, KT. *scolanoc* olv. *szólánok*. Azon nyelvjárásokban, melyekben *-a* utáni szótag *a*-jából *o* lett ma is (újabb keletű) *-nok* a mélyhangú alakja, pl. *adnak*, de: *várnok*, *járnok*, *lárnánok* stb., Kisküküllőmegyében pedig, ahol *ö* utáni szótag *e*-je *ő*-vé illeszkedett, magashangú alakja *-nök*, pl. *kérnek*, de: *jönnök*, *tönnök*, *köszönnök* stb.)* A múlt időben ezzel szemben pusztán *-k* a rag: (ők) *várta-k*, *kérte-k*. Régebb nyelvünkben ennek is igen gyakran *-nak*, *-nek* volt a ragja, pl. *várta-nak*, *kérte-nek*, de SZINNYEI (Hunf. Alb. 42) bebizonyította, hogy a kétféle múlt idejű alak közül a *-k* ragos az eredetibb, s hogy a *-nak*, *-nek*, ragos csak analógia eredménye: a *vár*: *várnak*-féle irányító sorok hatása alatt *várt* mellé is keletkezett többes *vártanak* alak. Ez az analógiás eredetű *vártanak*, *kértenek* alak azonban nem tudott véglegesen győzedelmeskedni; a köznyelvből lassanként ismét kivesszett, s ma már csak itt-ott a nyelvjárásokban van meg. (Elavulásának okát l. 62. §. — A régi és nyelvjárási *nincsek*, *sincsek* és a mai *nincsenek*, *sincsenek* viszonyáról l. 55. § c.)

56. A múlt idejű *vártak*, *kértek* alak keletkezési módja egészen világos: nem egyéb, mint az egyesszámú *várt*, *kért* alak + a *k* többesjel. Tehát ezen az alakon sincsen (éppen úgy mint az egyes 3. sz.-ű alakokon, 52. §) semmiféle névmási eredetű elem: a (több) 3. sz.-ű *a l a n y r a* való mutatás funkcióját csak ráértették idővel a *-k*-ra, amelynek eredetileg csakis az *a l a n y* többségének jelölése volt a funkciója. — De hogyan keletkezett a többi idő- módalakokon jelentkező *-nak*, *-nek* rag?

57. Ha szembeállítjuk az *-sz* praesens-képzővel ellátott igék elbeszélő múltú (többes 3. sz.-ű (ők) *lőnek*, *tőnek*, *vőnek* stb. alakját egyes 3. sz.-ű (ő) *lőn*, *tőn*, *vőn* stb. alakjukkal, akkor kiderül, hogy ezeken is csak a *-k* többesjel szolgál személyrag gyanánt. Éppen így akkor is, ha szembe állítjuk a jelen idejű többes 3. sz.-ű *vagynak* (> *vannak*), *ménnek* és *lésznek*, *tésznek*, *vésznek* stb. alakokat az egyes 3. sz.-ű *vagyon* (> *van*), *ménen* (> *mégyn* > *mögy*) és *lészén*, *tészén*, *vészén* (> *lész*, *tész*, *vész*) stb.

*) A MELICHTÖL MNy. IX, 14 idézett kódexbeli *wannek*, *talalának*, *imatkozanek* adatok nem illeszkedés nélküli eredetibb alakok, hanem csak íráshibák.

alakokkal. De már az egyesszámú *vár, kér* alakkal szembenálló többesszámú *várnak, kérnek* alakon csakugyan *-nak, -nek* a rag. Az előbbieket után azonban nem nehéz ennek keletkezése módját megérteni. Amíg t. i. *vagyon, leszén* stb. volt az egyesszám, addig a többesszámú *vagynak (> vannak), lesznek* alakon természetesen csak a puszta *-k*-t érezhették személyragnak; de mióta *vagyon, leszén* stb. helyébe az újabb *van, lesz* stb. lépett, azóta nyelv-érzékünk a (*vagynak*>) *vannak, lesznek* stb. alakokon persze az egész *-nak, -nek* részt fogja fel személyrag gyanánt. És ugyanígy érezzük az egész *-nak, -nek* részt ragnak azon sok más ige-
nék többes 3. sz.-ű alakján is, melyek SZINNYEI helyes felfogása szerint (49. §) már nagyon régen, jóval az írásos nyelvtörténet kezdete előtt vesztették el egyes 3. sz.-ű alakjuk *-n* ragját. (Tegyük fel pl. **váron, *kérén > vár, kér*). — A *várnak, kérnek*-féle igealak ragjának *-n*-ja tehát azonos az (igenévképzőből lett) egyes 3. sz.-ű *-n* személyraggal (48. §), *-k*-ja pedig azonos a *-k* többesjellel. (SZINNYEI: NyK. XXXIII, 256). Eredetileg tehát ezen igealakon sem jelölte névmás az alanyt; a *-nak, -nek* rag csak ráértés útján jutott a több 3. sz.-ű alanyra való mutató funkciójához.

58. Láttuk azonban (53. §), hogy nincsen kényszerítő okunk feltenni, hogy valamikor *m i n d e n* ige-
nék jelentő mód jelen idejű egyes 3. sz.-ű alakja *-n* ragos volt; bizonyos ugyan, hogy pl. *lész, tész* régebben *lészén, tészén* volt, de könnyen lehetséges, hogy pl. *vár, kér* a tövégi magánhangzók elveszése előtt mindig csak *-n* nélkül való **váru, *kériu* volt, s akkor többesük sem lehetett más, mint (ők) **váruk, *kériük*. Felmerül tehát most az a kérdés, hogy miért van kivétel nélkül *m i n d e n* ige-
nék jelentő mód jelen idejű többes 3. sz.-ű alakjának már legrégibb nyelvemlékeinkben is mindig csak *-nak, -nek* ragja?

59. Mindenféle nyelv történetének számtalan példája azt bizonyítja, hogy a kifejező eszközök fölösleges bősége nem marandó állapot. Ha ugyanarra a célra bármely okból két, sőt esetleg több nyelvi elem (szó, alakváltozat, szóalak, szuffixum, mondat szerkezet stb.) jön létre: csak az egyik marad meg, a másik, esetleg a többiek csakhamar elavulnak, hacsak nincsen alkalom funkció-megoszlásra. Ebben az esetben is az történt, hogy több 3. sz.-ű alany jelölésére két igealak keletkezett, egy *-nak, -nek* ragos, pl. *vagynak, lesznek*, és egy *-k* ragos, pl. **váruk, *kériük*.

Minthogy pedig ezek teljesen azonos funkciójúak voltak, azért az egyiknek (éppen úgy, mint a fennebb tárgyalt *vártak* ~ *vártanak* esetben) el kellett avulnia.

60. Számtalan példával bizonyítható tény továbbá az, hogy két azonos funkciójú nyelvelem közül az marad meg, amelynek csak ez az egy funkciója van, és az avul el ebben a funkcióban, amelynek ezen kívül még valamely más funkciója is van. (L. erről HORGER: A Nyelvtud. Alap.² 148. § és MNy. XXV, 176). Teljesen szabályos jelenség tehát, hogy a *-nak*, *-nek* ragos (ők) *vagynak*, *lésznek*-féle igealak, mivel csak ez az egy (több 3. sz.-ű alanyra mutató) funkciója van, megmaradt, a *-k* ragos (ők) **váruk*, **kérük*-féle ellenben ebben a funkciójában elavult, mert ennek, mint alább (121. §) látni fogjuk, még más funkciója is volt. (GOMBOCZ: Ung. Jahrb. X, 5 szerint azért érvényesült volna a *-k* rovására a *-nak*, *-nek*, mert ez „eredetileg éppen a leggyakoribb használatú *val-*, *lenni*, *tenni*, *menni*, *venni*, *hinni*, *vinni*, *enni*, *inni*, igeikben volt otthonos“. De ez a magyarázat nem lehet helyes, mert éppen ilyen gyakori használatúak pl. *ad*, *mond*, *tud*, *vág*, *ég*, *fagy*, *fogy*, *hagy*, *fáj*, *fúj*, *rak*, *lök*, *csuk*, *fal*, *él*, *hal*, *hall*, *nyal*, *nyel*, *áll*, *nyom*, *fon*, *von*, *jő*, *lő*, *nő*, *sző*, *fő*, *jár* stb., melyeken nem *-nak* *-nek*, hanem *-k* volt a rag).

61. Hogy *vagyon*, *lészén*, esetleg **váron*, **kérén* stb. többese kötőhangzó nélküli *vagynak* (> *vannak*), *lésznek*, *várnak*, *kérnek* stb., az a kétnyíltszótagos hangtörvény következménye. Amely esetekben zárt szótag előzte meg az ige tövégi szótagját, azokban a tövégi magánhangzó (idővel persze nyíltabbá válva) szabályosan megmaradt. Pl. *tartanak*, *értenek*, *hordanak*, *kiáltanak*, *mondanak*, *tanojtanak* (> *tanítanak*) stb. (Nyelvelmékeinkben még zártabb kötőhangzóval való *állonak*, *mondonak*, *örvendőnek*, *adjonak*-féle alakok is előfordulnak. NyH.⁷ 124). A *vár*: *várnak*-féle irányító sorok hatása alatt azonban egyes nyelvjárásokban *tart*, *ért*, *hord*, *kiált*, *mond* stb. mellé is keletkeztek új, kötőhangzó nélküli *tartnak*, *értnek*, *hordnak*, *kiáltnak* (> *kiátnak*), *mondnak*, *tanítanak*-féle alakok (vö. 61., 180., 212. §), s ilyenek már egyes nyelvelmékekben is észlelhetők. (NyH.⁷ 124).

62. A (ma már nem használatos) jövő idejű *várandanak*, *kérendenek* alak nem szorul külön magyarázatra, mert, mint ezt

fennebb (34. §) már említettük, a jövő tulajdonképpen nem egyéb, mint *-amod*, *-emöd* képzős kezdő igék jelene. Eszerint tehát a *várandanak*, *kérendenek* alak éppen úgy keletkezett, mint az imént tárgyalt jelen idejű *várnak*, *kérnek* (*tartanak*, *értének*) alak. (És ahogyan pl. a szabályos *tartanak*, *értének* mellett volt és van kötőhangzó nélküli *tartnak*, *értnek* alakváltozat, éppen úgy volt régebben a szabályos *várandanak*, *kérendenek* mellett is *várandnak*, *kérendnek* alakváltozat). De már magyarázatra szorulnak az elbeszélő múltú *váranak*, *kérének* és a feltételes módú *várnának*, *kérnének* alakok, mert a *várt*, *kért*: *vártak*, *kérték* és *vagyon*, *lészén* (esetleg **váron*, **kérén*): *vagynak*, *lésznek* (*várnak*, *kérnek*) viszony példájára azt várnók, hogy a *vára*, *kére* (< **várá*, **kére*) és *várna*, *kérne* (< **várná*, **kérné*) alakoknak is (ők) **várák*, **kérék* és **várnák*, **kérnék* legyen a megfelelő többesszámuk, holott ezek helyett már legrégibb nyelvemlékeink óta csak (ők) *váranak*, *kérének**) és *várnának*, *kérnének* van. Ez utóbbiak csak úgy érthetők, ha feltesszük, hogy valamiként a *vár*: *várnak* irányító sor analógiájára a múlt idejű (*várt* :) *vártak* mellé *vártanak* is keletkezett, éppen úgy keletkezett ugyanezen analógia hatása alatt a régi, szabályos (*vára* :) **várák* és (*várna* :) **várnák* mellé is új, analógiás *váranak*, *várnának* alak. (SZINNYEI: NyK. XXXIII, 259). Mivel azonban e doublettek azonos funkciójúak voltak, azért egyik változatuknak el kellett avulnia. A **várák* ~ *váranak* és **várnák* ~ *várnának* doublettek eseteiben a régiebb **várák* és **várnák* változatoknak kellett elavulniuk. Kellott azért, mert a **várák* alaknak 'sie warteten jmd' jelentésen kívül meg 'sie warteten ihn od. sie' jelentése is volt, és a **várnák* alaknak 'sie würden jmd warten' jelentésen kívül meg 'sie würden ihn od. sie warten' jelentése is volt, tehát a **várák* és **várnák* változatoknak két-két jelentésük volt, míg ellenben a *váranak* és *várnának* változatoknak csak egy-egy jelentésük volt, s emiatt félreérthetetlenek voltak. (Vö. 59., 60. §). Érdekes ezzel szemben, hogy a *vártak* ~ *vártanak* doublette esetében a régiebb *vártak* változat maradt meg, s az analógiás eredetű *vártanak* változat avult el. Talán azért történt ez így, mert erre az analógiás *vártanak* alakra nem volt komoly szükség, mivel a régiebb *vártak* változat is csak egyjelentésű, tehát félreérthetetlen volt.

*) MELICH (MNy. IX, 154) szerint előfordulna ugyan, kódexeinkben 'váranak' jelentésű *várák* alak is, de ez SIMONYI (Nyr. XLII, 280, XLIV, 443) szerint tévedés.

63. A felszólító módú *várjanak*, *kérjenek* alakot lehetne ugyan az eddigiek példájára szintén úgy magyarázni, hogy az egyessz. *várjon*, *kérjen* alakból képződött a *-k* többesjel hozzájárulásával (hogy az egyesszámban *o*, *ë*, *ö*, a többesszámban ellenben *a*, *e* az *-n* előtti kötőhangzó, pl. *várjon*, de *várjanak*, az nem volna akadálya e magyarázatnak). de SZINNYEI (NyK. XXXIII, 259) a megfelelő finn alak tanúsága alapján hajlandó feltenni, hogy a felszólító mód többes 3. sz.-ű alakjának magyar ragja eredetileg személynévmási eredetű *j8 ~ j8 + k* volt, s hogy ezt idővel kiszorította a jelentő mód jelenének *-nak -nek* ragja.

B) Az alany jelölése az ikes igéken.

Irodalom: SIMONYI: Az ikes ragozás története. NyF. 28. (Ugyanitt utalások a kérdés régebbi tárgyalásaira). U. ö. Az úri igeragozás. Nyr. XLVII, 193.
BALASSA: Az ikes ragozás kérdése. Nyr. LIV, 67.

64. A többesszámban valamennyi alanyi ragozású akár iktelen, akár ikes igének teljesen azonosak a személyragjai. Az egyesszámban azonban (kivéve a jelentő mód mult idejét) az ikes igék más személyragokat vesznek fel, mint az iktelenek. (L. 11. §)

65. Mai magyar nyelvhasználatunk alapján semmiféle határozott szabályt nem tudnánk felállítani arra nézve, hogy mely igék ragozandók ikesen és melyek iktelenül, de a nyelvtörténeti kutatás kiderítette, hogy eredetileg csak a szenvedő és visszaható igéket ragozták ikesen. Abból a körülményből, hogy a szenvedő és visszaható igék e külön ragozásának egyetlen rokon nyelvben sincsen nyoma, arra kell következtetnünk, hogy csak a magyaroknak az ugor közösségből való kiválása után, a magyar nyelv külön életében keletkezett; abból pedig, hogy (mint látni fogjuk) már a HB-ben sincsen meg eredeti állapotában, arra kell következtetnünk, hogy elég régen keletkezhetett, valószínűleg már a honfoglalás előtti időben.

66. Nyelvemlékeink tanúsága szerint régebbi nyelvünkben, kb. a XVII. sz. közepéig következetesen megkülönböztették egymástól az igéknek e kétféle (ikes és iktelen) alanyi ragozását. Ez különösen akkor feltűnő, ha ugyanegy mondatban egymás mellett látunk ikes és iktelen ragozású állítmányokat. Pl.

1. sz.-ű igealakok: Te benned *dicsekedem* és *örvendek* napestig. Pázm. Nem *hallgaték-e*? nem *nyugvám-e*? Káldi. Hogy ott *megvidámuljak* s *megnyugodjam*. Komj. Messze *elmennék* és a pusztában *lakoznám*. Károlyi.

2. sz.-ű igealakok: *Irj, olvass, énekelj, fohászkodjál, hallgass, imádkozzál*, emberül szenvedd az ellenkező dolgokat. Pázm.

3. sz.-ű igealakok: *Megmenekedék* és *megszabadula* a veszedelemtől. Telegdi. *Feküdjék* és fel ne *keljen*. Lépes. Egyike benn *laknék*, királyné aszszonynak *szolgálna*, ott *forgódnék*. Tinódi. (Mindezek s még számos más, idézve SIMONYINÁL, NyF. 28:4–5).

Annyira következetes volt az ikes ragozás, hogy az ikes igék igei származékait is rendszeresen ikesen ragozták; a *-hat*, *-het* képzősöket mindig (pl. *bízik*: *bízhatik*, s így: *nyughatik*, *bánhatik*, *illhetik*, *születhetik*, *bontathatik* stb.), a gyakorító képzősöket igen sok esetben (pl. *iszik*: *iddogálik*, s így: *éddégélik*, *esdégélik*, *szök-dőszik*, *alugatik*, *dolgoztatik* stb.).

67. A nyelvtörténeti kutatás, mint említettük, kiderítette, hogy eredetileg csak a szenvedő (pl. *adatik*, *születik*, *dic sértetik* stb.) és a visszaható (pl. *emelkédik*, *bocsátkozik*, *ütődik*, *nyujtózik*, *fogódzik* stb.) igéket ragozták ikesen. (Az *-ul*, *-ül* képzős visszahatók azonban, pl. *fordul*, *kerül*, sajátos kivételként, sohasem voltak ikes ragozásúak. Ezek talán akkor, mikor az ikes ragozás keletkezett, még nem voltak visszaható jelentésűek, hanem gyakorítóak). Az ikes ragozás kifejlődése utáni első időben tehát minden cselekvő ige kivétel nélkül iktelen ragozású volt, és (az *-ul*, *-ül* képzősök kivételével) minden szenvedő vagy visszaható ige ikes ragozású. Az ikes ragozás szerepe azonban már korán túl kezdett terjedni a szenvedő és visszaható igék körén: a szenvedőkön és visszahatókon kívül cselekvő igéket is kezdtek ikesen ragozni; ha ezek tárgyatlánul voltak használva. Pl. már a HB.-ben is: *evéc* oz tiluvt-gimilstvl; meret num *eneyc* (olv. *énék* a. m. *énnék*); ki nopun *emdul* oz gimilstvl — holott az *észik* ige se nem szenvedő, se nem visszaható. Hogy ez az igénk eredetileg (mivel cselekvő jelentésű) nem volt ikes ragozású, annak máig megőrzött nyomai pl. *ész a méreg* (engem, téged, valakit), *mégész benneteket* a farkas, *égyen még* a fene.

68. Az ikes ragozásnak a szenvedő és visszaható igék körén túl való elterjedésének alapokat abban láthatjuk, hogy nyelvünk a cselekvő igéknek intranzitív voltát szereti külsőleg visszaható képzővel megjelölni. Pl. *imád* vkit, de: *imádkozik*

(mindkettő cselekvő ige, de az előbbi tárgyas, átható, az utóbbi ellenben tárgyatlan, át nem ható), s így *csodál* vmit: *csodálkozik*, *meghálál* vmit: *hálálkodik*, *gondol* vmit: *gondolkozik*, *csúfol* vkit: *csúfolódik*, *titkol* vmit: *titkolódik* stb. Az ilyenek tehát nem voltak ugyan visszaható jelentésűek (pl. *imádkozik*, *csodálkozik* stb. nem jelentik azt, hogy 'imádja magát', 'csodálja magát' stb.), csak éppen intranszitiv jelentésűek voltak, de a rajtuk levő visszaható képző miatt — ikesen ragozták őket. Ennek hatása alatt aztán nemsokára már olyan intranszitiv jelentésű cselekvő igéket is kezdtek ikesen ragozni, amelyekben nem volt visszaható képző. Pl. *áldoz* vmit, de: *áldozik* 'áldozáshoz járul', *ér* vmit: *érik* (a. m. 'értékkessé válik') a gyümölcs, *(torkol)* *letorkol* vkit: a patak a folyóba *torkollik*, *kidolgoz* egy tervezetet: *dolgozik* egy tervezeten, *átugor* akármilyen magas kerítést: *átugrik* a kerítésen, *megbíz* vkit: *bíz*ik vkiben, *felülmúl* vkit: *múl*ik az idő, *ész* a méreg vkit: a gyermek *ész*ik, *megszok* vmit: *megszok*ik valahol.

69. Az ikes ragozás tehát (a szenvedő és visszaható igéknek a cselekvőtől való megkülönböztetésén kívül) most már arra is szolgált, hogy a tárgy nélkül használt cselekvő igéket megkülönböztesse a tárggyal használtaktól. (Pl. *áldoz* vmit: *áldozik*, *ész* engemet: *ész*ik stb.) És éppen ebben, hogy t. i. nemcsak szenvedő és visszaható igék, hanem a cselekvő igék intranszitiv használatának megjelölésére is kezdtek használni, ebben rejlik az ikes ragozás későbbi romlásának csirája. Mivel ugyanis számos cselekvő igét, akár tárgyas, akár tárgyatlan használatban, továbbra is csak iktelenül ragoztak (pl. változatlanul: *megszúr* engem, és: a tövis *szúr*; *élet* engem: a kocsis *élet*, stb.), azért az *áldoz*: *áldozik*-féle tárgyas és tárgyatlan igéknek iktelenül és ikesen való ragozása sem maradhatott következetes. Már a HB óta tapasztaljuk, hogy az ilyeneket néha tárgy mellett is ikesen ragozzák, pl. *Ki engemet (ész v. észén helyett) ész*ik, az én erőfömm *él*, (Winkl.-k.); *hálál*ut (őn vagy éve helyett) *evéc* (HB), vagy megfordítva, tárgy nélkül is iktelenül, pl. Az elefánt csak egyszer (*ellik* helyett) *ell* (APÁCAI CSERE). Ilymódon számos tárgyas *ész* ~ *ész*ik és tárgyatlan *ész* ~ *ész*ik-féle ragozásbeli ingadozás állott be. Mind több tárgyas, tehát eredetileg iktelen, cselekvő igét kezdtek ikesen is ragozni, és viszont, már régebben ikessé vált tárgyatlan cselekvő igéket iktelenül. (A részleteket l. SIMONYINÁL, i. h. 14—41). Az inga-

dozás megszüntetéseképpen aztán idővel számos ige, amely eredetileg iktelen ragozású volt, ikés ragozással állapódott meg, pl. *átmodik, alszik, ászik, bolondozik, bomlik, csúszik, dohányzik, égyezik, fekszik, feslik, folyik, haragszik, hazudik, különbözik, mászik, omlik, pipázik, romlik, szopik, szökik, tétovázik, utazik* és viszont régebben ikések, iktelenekké lettek, pl. *megbékél, bujdokol, ebédel, esd, küzd, lakol, lép, pök (> köp), rögy, térdepel, tündököl, vacsorál*. Ebben a korban tehát már egyáltalán nem járt együtt az ige cselekvő volta az iktelen ragozással, és szenvedő vagy visszaható volta az ikés ragozással, mint egykor régen, az ikés ragozás keletkezése utáni első időben. E kor óta eszerint már nem beszélhetünk egyfelől a cselekvő igék, és másfelől a szenvedő vagy visszaható igék külön-külön ragozásáról, hanem *iktelen* alanyi ragozásról kell beszélnünk, melyet a cselekvő igék egy része követ, valamint az *-ul, -ül* képzős visszahatók, és *ikés* alanyi ragozásról, melyet a cselekvő igék másik része követ, valamint a nem *-ul, -ül* képzős visszahatók és valamennyi szenvedő.

70. Mikor egy-egy addig iktelen ige ikessé vált, persze az 1. és 2. sz.-ben is az ikések módjára ragozták. Pl. a régiebb *fekszők, fekszesz* (v. *feküssz*), *fekszen* alakok helyébe *fekszen, fekszel, fekszik* alakok léptek. (Hasonlóképpen természetesen az ellenkező esetben is, ha t. i. egy addig ikés ragozású ige iktelenné vált). De az átmenet ideje alatt akár ugyanegy beszélő is, sokszor hol így, hol úgy használtak egy-egy alakot (pl. *fekszők ~ fekszen*), vagy ugyanegy igének egyik alakját ikésen, másik alakját meg iktelenül használták (pl. *gyónik*, de: *gyónsz*). Ennek az ingadozásnak az volt a következménye, hogy lassanként bizonytalanná vált az olyan cselekvő igék ragozása is, amelyek a legrégebb idők óta következetesen mindig csak ikések, vagy csak iktelenek voltak. A XVI., de különösen a XVII. sz. óta mind gyakrabban észlelhető, hogy valamely igét a 3. sz.-ben állandóan ikésen ragoznak ugyan, de az 1. és 2. sz.-ben néha az iktelenek módjára. Kb. 1660 óta aztán mindjobban összekavarodik a kétféle alanyi ragozás. E század végén már a nyelvtanírók sem tudják pontosan megkülönböztetni, s a XVIII. sz. végén egész sereg olyan igénk volt, melyekről az írók és költők igazán nem tudták, hogy így kell-e őket ragozni vagy úgy. Révai azonban régi nyelvemlékeink tanulmányozása közben felfedezte az ikés igék ragozásának egykori pontos szabályait, s mivel abban a téves

nézetben volt, hogy minden nyelvi változás romlás, „azért igyekezett felújítani és ismét közhasználatúvá tenni a kétféle alanyi ragozásnak egykori pontos szabályait.” „Ez a reform, ez a szép szabályosság, — mint minden újítás és szépítés — nagyon megtetszett a nyelvújítóknak, KAZINCZY és követői RÉVAI szabályai mellé szegődtek, ezek egy pár évtized alatt elterjedtek a szépirodalomban, a harmincas évek elején az Akadémia is a nyelvújítók grammatikai újításához szegődött s azontúl az iskolában is ez lett az uralkodó, az egyedül üdvöztető tanítás.” (SIMONYI: NyF. 28:51—52.) Az iskola hatása alatt az ikes igék külön ragozása a legutóbbi száz év folyamán meglehetősen elterjedt az irodalomban is, de a nép nyelvére RÉVAI, az Akadémia és az iskola nyelvtani szabályainak természetesen nem volt semmi hatásuk. A nép nyelvében a nyelvtérület legnagyobb részén úgy alakult a fejlődés, hogy csak a jelentőmód jelen idejű egyes 3. sz.-ű igealak őrizte meg a külön-*ik* ragot, a többi igealakban pedig teljesen megszűnt a kétféle ragozás közötti különbség. Csak a székely és a legnyugatibb nyelvjárások őrizték meg meglehetősen épségben. „Van azonban egy nevezetes kifejezés mód, melyben állandóan megmarad a régi ikes alak a mai nyelvben is: ez az ó-haj-tást kifejező *éhetném, éhetnél, éhetnék*.” Ezt a nyelvszókás elválasztotta, elszigetelte az általános feltételes módtól, úgyhogy a mai népnyelv pl. azt mondja: „Mihály gazda *ihatna* itt bort eleget, de ő nem bort *ihatnék* [= szeretne inni, óhajtanai], hanem pálinkát.” Azok az igék, melyeket legsűrűbben használtak így, véletlenül mind ikesek voltak: *éhetném, ihatnám, alhatnám* stb. Innen van, hogy ikes alakjuk még a többi [nem ikes ragozású] igére is átmegy, ha egyet-egyet ugyanolyan óhajító értelemmel alkalmazunk; tehát: „Bezzeg *táncolhatna* most Margit, mert van jó zene, de ő éppen ma nem *táncolhatnék* = nincs vágya táncolni.” Ezt a népies nyelvszokást követi sok író is, különösen Arany János és Gyulai Pál. (SIMONYI: NyF. XXVIII, 51. U. ott még sok idézet). Tréfásan néha még névszóból is képeznek ilyen desiteratív jelentésű igéket, s persze ezeket is ikesen ragozzák. Pl. *úrhatnám, úrhatnál, lúhatnám, madárhatnám*.

71. Az iskolai nyelvtanokban és az irodalmi nyelvben tehát újra feltámadtak az ikes ragozás régi szabályai. De már a köznyelvben, a nép nyelvének állandó hatása miatt nem tudtak tel-

jesen érvényesülni, és a köznyelv hatása alatt az írók is el-eltérnek az ikes ragozás „nyelvtani“ szabályaitól s mind gyakrabban panaszkodnak az „ikes iga“ ellen. Teljesen kiküszöbölni az irodalmi nyelvből ezt az „úri“ igeragozást, aminek SIMONYI (Nyr. XLVII, 193) a Károlyi-forradalom radikalizmusának hatása alatt elnevezte, persze aligha lesz lehetséges; sőt ez nem is szükséges, mert hiszen minden nyelvben van (némely esetben igen nagyfokú) eltérés az irodalmi nyelv és a köznyelv között. Egyelőre elég, ha türelmesek vagyunk az ikes ragozás elleni vétségekkel szemben. A többit az időre és a nyelv természetes fejlődésére kell bízunk.

S most áttérünk az egyes ikes személyragok ismertetésére, amelyek, mint már említettük, csak az egyesszámban különböznek az iktelenektől, de a jelentőmód multidejében még ott sem. Vö. pl. a jelenben *rakok, raksz, rak*, de *lakom, lakol, lakik*, a múltban azonban egyaránt: *raktam, raktál, rakott* és *laktam, laktál, lakott*.

1. Első személyű alanyra mutató ikes igealakok.

Irodalom: SIMONYI: TMNy. 592, SZINNYEI: NyH⁷ 120.

72. Az 1. sz.-ű alanyra mutató ikes alanyi ragozású igealakok ragja a régi nyelvben és RÉVAI óta az irodalmi nyelvben, valamint jobbra a mai köznyelvben is, mindig *-m*. Pl. *fázo-m, fázando-m, fázá-m, fázna-m, fázza-m*. A népnyelv azonban (a legkeletibb és legnyugatibb nyelvjárások kivételével) a XVII. sz. óta lassanként elejtette az *-m*-et, és ma (egyes vidékek kivételével, ahol még ingadozik a régibb *-m* és újabb *-k* ragos alakok használata) általában az iktelen ragozásbeli *-k* személyragot használja az ikes igéken, is pl. *fázok, játszok, alszok, vesződök, veszekedök, gondolkozok, dolgozok, észök, iszok, bukok, lakok, elvölök* stb., éppen így a feltételes és felszólító módban is, pl. *fáznék, innék, énnék, dógoznék* stb. és *fázzak, igyak, egyek, dógozzak* stb. Ez a változás úgy ment végbe, hogy *várni, vártam*: *várok*-féle irányító sorok hatása alatt pl. *fázni, fáztam* mellé is keletkezett a nép nyelvében egy új *fázok* alak, s a *fázom ~ fázok* doublettek közül aztán azonos funkciójuk miatt az egyiknek el kellett avulnia. Azért avult el kettejük közül éppen az *-m* ragos, mert e ragnak az alanyin kívül még tárgyas ragozásbeli funkciója is volt, a *-k* ragosnak ellenben csak egy funkciója volt, t. i. az alanyi ragozásbeli, tehát félreérthetetlen volt, s ezért megmaradt. Érdekes erre nézve

SIMONYI véleménye is: „A népnyelvnek ezt a megállapodását kétségkívül előmozdította az a körülmény, hogy az *ikes iszom* alak egyenlő hangzású volt a tárgyas [*iszom*] alakkal, s az olyan mondatot, mint pl. *észem kényeret*, idegenszerűnek érezték, akár csak azt mondták volna: *vészem kényeret* e h. *vészék* (ezért mondta VERSEGHY tótosnak az *ikes* igeragozást)“. NyF. 28 : 44.

73. Az *ikes* igéknek ezen *-m* személyragja nem lehet más, mint az az *-m*, amely az iktelen ragozás múlt idejében szerepel, pl. *vártam, kértem*, s amelynek személynévmási eredetét (14. §) már megmagyaráztuk.

74. Azt, hogy az iktelen alanyi ragozás 1. sz.-ű *-k* ragjával szemben az *ikes* alanyi ragozásban *-m* van, pl. *várok, de fádom*, funkció-megoszlásnak tulajdoníthatjuk. Az 1. sz.-ű állítmányként használt szavakhoz ugyanis még a finnugor alapnyelvben hozzátapadt az utánuk következő hangsúlytalan **mō* személynévmás, s mikor az ilyen szavakból ige lett, minden 1. sz.-ű alannyal egyező igei állítmány, akár cselekvő, akár szenvedő, akár visszaható volt a jelentése, egyaránt *-*mōre* végződött. A magyar nyelv külön életében ezen ősi **mō* > *-m* mellé még egy *-k* személyrag is fejlődött (16. §), amely persze szintén bármely igehez járulhatott. Volt tehát akkor két teljesen azonos funkciójú 1. sz.-ű igei személyrag a magyarban: a régebbi *-m* és az újabb *-k*. Tudjuk azonban már az eddigiekből is, hogy ilyen doublettek csak funkció-megoszlás esetén maradhatnak meg. S ebben az esetben volt erre alkalom, még pedig a következő módon.

75. A cselekvő igeek egyes 3. sz.-ű alakjának ragtalanságával (pl. *vár*) vagy *-n* ragos voltával (pl. *tészén*) szemben a szenvedő és visszaható igeek 3. sz.-ének (alább, 97. §, megmagyarázandó okból) *-ik* ragja volt. Mivel mármost a 3. sz.-ű igealakok meg voltak oszolva aszerint, hogy cselekvők voltak-e (pl. *dicsér* és *tészén*), vagy pedig szenvedők vagy visszahatók (pl. *dicsértetik, dicsekedik*), azért az 1. sz.-ű igealakok is megoszlottak, mégpedig úgy, hogy a cselekvőjelentésűeken egyeduralkodóvá vált az egyik, véletlenül a *-k* (pl. *dicsérek, tészék*), a szenvedő vagy visszaható jelentésűeken pedig a másik, véletlenül az *-m* (pl. *dicsértetem, dicsekedem*).

76. E magyarázat helyességének ellenpróbájaként szolgálhat az a körülmény, hogy a múlt idő egyes 1. sz.-ében az iktelen és *ikes*

igéken egyaránt — csakis *-m* a személyrag, pl. egyaránt *dicsértem* és *dicsértettem*, *dicsekédtem*. Ez nagyon feltűnő, mert semmi okát sem lehetne elképzelni annak, hogy miért fejlődött volna éppen csak a jelentő mód jelenidejű és elbeszélő multú, s a feltételes és felszólító mód egyes 1. sz.-ű alakjainak a régibb *-m* ragos mellett *-k* ragos változatuk is. Fel kell tehát tennünk, hogy az eredetibb *vártam* alak mellett is volt valamikor (én) **vártak* alak is. Hogy ezek közül az egyik elavult, azt teljesen érthetővé teszi az a körülmény, hogy a mult idejű egyes 3. sz.-ű alakoknak nem fejlődött *-ik* ragos változatuk, pl. ma is egyaránt *dicsért* és *dicsértetett*, *dicsekédett*. Emiatt ugyanis itt nem volt alkalom a régibb *vártam* és az újabb **vártak* alak közötti megoszlásra. Mivel pedig nem volt erre alkalom, azért az egyiknek okvetetlenül el kellett avulnia. Az eddigiek után már természetesnek fogjuk találni, hogy nem az egy jelentésű *vártam* alak avult el, hanem a kettős jelentésű **vártak* alak.

2. Második személyű alanyra mutató ikes igealakok.

, Irodalom: SIMONYI: TMNy. 595, SZINNYEI: NyH. 121.

77. A 2. sz.-ű alanyra mutató ikes alanyi ragozású igealakok ragja általában *-l* vagy *-ál -él*. Az előbbi szerepel a jelentő mód jelenében, pl. *fázo-l* (legrégibb adat ÓMS. *kynzathul*, *werethul*), jövőjében, pl. *fázando-l* (legrégibb adat HB. *emdul* olv. *ëmdül* vagy *ëndül*, vö. 176. §), elbeszélő multjában, pl. *fázá-l*, és a feltételes mód jelenében pl. *fázná-l*; az utóbbi (éppen úgy, mint az iktelen alanyi ragozásban is; 29. §) a jelentő mód multjában, pl. *fázt-ál*, *érkëzt-él*, és a felszólítóban, pl. *fázz-ál*, *érkëzz-él*. Azonban tudjuk már (29. §), hogy az *-ál*, *-él* változat hosszú *á*, *é* hangja csak a szóvégi *l* előtti *á*, *e* megnyúlásának az eredménye, tehát a személyrag eredeti alakja itt is, mint az iktelen ragozásban, csak a puszta *-l*, melynek eredetét (28. §) már megmagyaráztuk.

78. Ha összehasonlítjuk egymással az iktelen és az ikes ragozású 2. sz.-ű igealakokat, akkor azt találjuk, hogy különböznek a jelentő mód jelenében valamint az ezt mindig követő jövőben, pl. *vársz*, *várandasz*, de: *fázol*, *fázandol*, és a felszólítóban pl. *várj*, de: *fázzál*, ellenben teljesen egyeznek a jelentő mód elbeszélő multjában, pl. *várrál* és *fázál* és a feltételes módban pl. *várnál* és *fáznál*. No meg természetesen a jelentő

mód multjában is, pl. *vártál, fáztál*, mert hiszen ott csak egyféle alanyi ragozás van.

79. Mind a különbözés, mind az egyezés azok után, amiket fennebb (74–76. §) az 1. sz.-ű iktelen (pl. *várok*) és ikes (pl. *fázom*) igealakok közötti különbség keletkezéséről mondtunk, teljesen érthető: ahol bármely oknál fogva azonos funkciójú 2. sz.-ű alakok keletkeztek, ott az alakok fölösleges bőségét megszüntette a megoszlás (pl. *vársz*, de *fázol*, *várj*, de *fázzál*), ahol pedig nem fejlődtek párhuzamos alakok, ott természetesen nem volt mód megoszlásra (pl. *várá* és *fázá*, *várnál* és *fáznál*).

80. A jelentő mód jelen idejében (és az ebből lett jövőben) a 2. sz.-ű alanyt az *-l* személyragon kívül még a praesensképzőből lett *-sz* személyrag is jelölhette. Mivel a 3. sz.-ű igealakok különböztek aszerint, hogy cselekvő (> iktelen ragozású) vagy szenvedő és visszaható (> ikes ragozású) volt-e az ige, pl. *dicser* és *dicsertetik*, *dicsekedik*, azért a 2. sz.-ű *-sz* és *-l* személyragok is eszerint oszlottak meg: az egyik, történetesen az *-sz*, kizárólag az iktelen ragozású, a másik pedig, az *-l*, kizárólag az ikes ragozású igéknek vált a ragjává. Pl. *dicsersz* és *dicsertetél*, *dicsekedél*.

81. Az állítás a finnugor alapnyelvnek egy régebbi korban személyrag nélkül történt, s ez a szokás a felszólító módú 2. sz.-ű igealakokon (igen gyakori használatukon alapuló erős emlékképük miatt) napjainkig megmaradt (30. §). Pl. *várj*. Mikor később az egyes a 2. sz.-ű igei állítmányokhoz kezdett hozzájárulni a *-*ð* > *-l* személyrag (28. §), kétféle alakjuk lehetett a felszólító módú egyes 2. sz.-ű igealakoknak: ragtalanok vagy *-l* (> *-ál*, *-él*) ragosak lehettek. S mivel a 3. sz.-ű igealakok meg voltak oszolva aszerint, hogy cselekvő (> iktelen ragozású) vagy szenvedő és visszaható (> ikes ragozású) volt-e az ige, azért a felszólító módú egyes 2. sz.-ű igealakok is eszerint oszlottak meg: a ragtalan alak az iktelen ragozás rendszerébe illeszkedett, az (*-l* >) *-ál*, *-él* ragos pedig az ikes ragozás rendszerébe. Pl. *dicserj* és *dicserlessél*, *dicsekédjél*.

82. A jelentő mód praeteritumában és mult idejében és a feltételes módban csak egyféle 2. sz.-ű igealak volt, az *-l* (> *-ál*, *-él*) ragos, pl. *várá*, *vártál*, *várnál*. (Ennek okát l. 34. §.) Természetes tehát, hogy itt nem volt mód semmiféle megoszlásra,

s ezért ezen esetekben, akár iktelen, akár ikes ragozású egyébként az ige, mindig csakis egyféle, t. i. *-l* (> ál, -él) ragos az egyes. 2. sz.-ű alakjuk. Pl. *dicsérél* és *dicsértetél*, *dicsekédél*; *dicsértél* és *dicsértettél*, *dicsekédtél*; *dicsérnél* és *dicsértetnél*, *dicsekédnél*.

83. Az ikes igék jelentő mód jelen idejű 2. sz.-ű alakján régen mindig *-l* volt a rag, még akkor is, ha az ige töve *l*-re végződött, pl. *válol*, *illél*, *bomlol*, *megbékéllél*, *fénylél*, stb. És viszont az iktelen igék 2. sz.-ű alakján mindig *-sz* volt a rag, még akkor is, ha az ige töve sziszegőn vagy susogón végződött, pl. *tész-sz*, *ás-sz*, *orosz-sz* stb. De ebben a tekintetben a legutóbbi 300 esztendő folyamán nagy változások történtek. A nép nyelve (ismét a keleti és nyugati nyelvjárások kivételével, 72. §), általában elejtette a jelentő mód jelen idejű 2. sz.-ű igealak *-l*-jét és helyette az iktelen ragozásbeli *-sz*-et használja, pl. *laksz*, *mégbuksz*, *elválsz*, *illesz*, *húzódsz*, *bevetődsz*, *törődsz*, *veszekédsz*, *hazudsz*, *tojsz*, *bánsz* stb. Csak azon igék őrizték meg a népnyelvben is mindenütt az ikes *-l* ragot (vagy az *ol*, *él* > öl -ből fejlődött *ó*, *ő* szóvéget), melyeknek töve sziszegőn vagy susogón végződik, pl. *iszol* (> iszól), *észél* (> észöl > észő), *játszol*, *mászol*, *fázol*, *ázol*, *bízol*, *hízol*, *dolgozol*, *gondolkozol*, *emlékézel*, *ütközel*, *fogódzol*, *elesél*, *elkészél* stb. Ezeknek megőrzését nyilván az segítette elő, hogy az *sz-l*, *z-l*, *s-l* hangkövetkezés változatosabb mint az *sz-sz*, *z-sz*, *s-sz* hangkövetkezés. Viszont a köznyelvbe az ikes igéknek fennebb említett népnyelvi eredetű *-sz* ragos 2. sz.-ű alakjai közül csak azok tudtak behatolni, amelyeknek töve *l*-re végződik. Tehát pl. a régiebb és szabályos *válol*, *illel*, *bomlol* stb. helyett ma nemcsak a nép, hanem a műveltebb osztályok is azt mondják: *válsz*, *illesz*, *bomlasz*, *romlasz*, *omlasz*, *botlasz*, *fénylesz*, *döglesz* ~ *dögölsz* stb. (3. sz.-ű alakjuk a népnyelvben és az irodalmi nyelvben egyaránt ikes: *válik*, *illik*, *bomlik* stb.) Ezeknek elterjedését is nyilván a változatosabb hangsorok kedvelése segítette elő. (Vö. 37. §).

84. „A fölszólító módnak 2. sz.-ében úgy látszik minden nyelvjárásban eltűnt az ikes és iktelen alak (pl. *várj*, de *fázzál*) közti különbség, s még a székely és a nyugati nyelvjárások is azt mondják: *takarodj*; ne *panaszkodj* stb.“ (SIMONYI: NyF. 28: 47). Helyébe lépett a szigorúbb és az enyhébb parancs megkülönböztetése, amelyről (30. §) már volt szó.

85. Amely iktelen és ikes ragozású 2. sz.-ű igealakok nem különböznek egymástól (*várál* és *fázál*, *vártál* és *fáztál*, *várnál* és *fáznál*), azok természetesen a nép nyelvén sem szenvedték meg egymás hatását, tehát változatlanul maradtak.

86. Megjegyzendő itt még végül, hogy az (eredetileg akár ikes, akár iktelen ragozású) jelentő mód jelen idejű -l ragos igealakok végződése a nép nyelvében részben tetemes hangváltozást szenvedett. Mivel ugyanis azonszótagú *l* a legtöbb nyelvjárásban a megelőző rövid magánhangzó megnyúlásával kapcsolatban kiesett, azért pl. *fázol*, *észél*-ből *fázó*, *észé* lett, s így *játszó*, *dógozó*, *gondókozó*, *elesé*, *lészé*, *vészé*, *keresé* stb. Elülső hangrendű szavak *ë*-je azonban azonszótagú *l* előtt a Tiszától nyugatra és a Duna felső folyásának bal partján (és persze *ö-ző* vidékeken is, pl. Székelyudvarhely körül) már régebben labializálódott, s ezért e nagy területen (*fázol* >) *fázó* mellé (*észél* > *észöl* >) *észő* fejlődött, s így *eleső*, *lésző*, *vésző*, *kereső* stb. Az *ó*, *ő*-ből aztán Dunántúl legnagyobb részén egy fokkal zártabb *ú*, *ű* lett, s ezért ott az egykori *fázol*, *észél* helyett ma *fázú*, *észű* van, és *játszú*, *dúgozú*, *gondúkozú*, *elesű*, *lészű*, *vészű*, *keresű* stb. (Másként, de tévesen magyarázza e zárttságot ERDÉLYI LAJOS: MNy. X, 130). S mivel a szóvégi *ú*, *ű* nyelvterületünk legnyugatibb szélén, Göcsej és az Őrség tájékán megrövidült, azért ott ma *fázu*, *észű*, *játszu*, *dúgozu* stb. hallható.

3. Harmadik személyű alanyra mutató ikes igealakok.

Irodalom: SIMONYI: TMNy. 601, SZINNYEI: NyH.⁷ 122.

87. Az ikes alanyi ragozású igealakok ragja a jelentő mód jelenében -*ik*, pl. *fáz-ik*, elbeszélő multjában és a feltételes módban -*k*, pl. (ő) *fázé-k*, *fázné-k*, a felszólító módban pedig -*ék* pl. (ő) *fázz-ék*. A jelentőmód multjában nincsen külön ikes ragozású alak: *várt* és *fázott*.

88. Ezen alakváltozatok közül legeredetibb a felszólító mód-beli -*ék* (*i-ző* nyelvjárásokban > -*ik*, pl. *fázzik*). Nyelvemlékeinkben még jelentő mód jelen idei alakok is akadnak -*ékkal*, pl. (ő) *fek-szék* 'fekszik', *késék* 'késik', *megharagoszék* 'megharagszik', *aloszék*, *mondaték* stb. (ld. TMNy. 601; hogy a székelységben még ma is megvolna ez az -*ék*, TMNy. u. o., az nem valószínű). Sőt felté-

teles módúak is, pl. (ő) *ënnëjék, esnëjék, nevekëdnëjék, tetszenëjék, kënzatnëjék, alunnëjék, haragudnëjék, adatnëjék, csudálkodnëjék* stb. (Id. TMNy. 602, MELICH: MNy. IX, 13; a két magánhangzó közötti *j* ɔ:ï a hiátus megszüntetését célzó inetimológikus fejlemény).

89. Hogy ezen eredeti *-ék*-ből a jelentő mód jelenében *-ik* lett, az nyilván úgy magyarázandó, hogy az *é*-ből *i*-ző területen *i* lett, s ez aztán később megrövidült. Tehát pl. (ő) *fázék* > *fázik* > *fázik*. De miért terjedt el ez az *i*-ző (*-ik* >) *-ik* alak országszerthe, holott a magyar nyelvterületnek csak egy kisebb része *i*-ző nyelvjárású? — Ennek oka nyilvánvalóan az, hogy az az igealak, amelyen az *-ék* ~ *ik* (> *-ik*) doublettenek régibb *-ék* változata szerepelt ragként, kettős jelentésű volt, vö. pl. régi (ő) *fázék* 'er friert' és (ő) *fázék* 'er frierte', s ezért a jelenidejű használatban kerülték s helyette inkább azt az alakváltozatát használták, amelyen a doublettenek újabb, *i*-ző eredetű *-ik* (> *-ik*) változata szerepelt ragként, pl. *fázik* > *fázik*. Ez ugyanis csak egy jelentésű, tehát félreérthetetlen volt, s ezen előnye miatt csakhamar országszerthe elterjedt. E magyarázat helyességét érdekesen bizonyítja az a körülmény, hogy a felszólító módú igealak *-ék* ragjának *i*-ző változata (pl. *fázzék* > nyj. *fázzik*) nem tudott elterjedni a nem *i*-ző nyelvjárásokban; nyilván azért nem, mert nem volt rá szükség, mivel az *-ék*-kel képezett felszólító módú igealak csak egy jelentésű, tehát félreérthetetlen volt.

90. A nyelvelmélekekbeli fennebb idézett (ő) *ënnëjék, esnëjék, csudálkodnëjék, kënzatnëjék, alunnëjék*-féle adatok nemcsak azt bizonyítják, hogy régebben a feltételes mód jelenében is *-ék* volt e rag alakja, hanem azt is, hogy akkor volt *-ék* az alakja, mikor a feltételes mód *-ná, -né* jele (pl. *várná-m, várná-d, kërné-m, kër-né-d*) még illeszkedés nélküli *-né* volt. (L. erről 202. §). Az *ënnë-i-ék, kënzatné-i-ék*-féle hangsorból úgy lett a mai (ő) *ënnék, kënzatnék*-féle; hogy a két szomszédos *é* hang közül az első (l. HORGER: MNy. XXV, 254) a hiátus megszüntetése céljából kiesett. A mai (ő) *fáznék, ënnék, kënzatnék*-féle igealak *é* hangja tehát etimológikusan az *-ék* raghoz tartozik, nem pedig a feltételes mód *-né* (> *-ná, -né*) jeléhez. (Ennek az sem mond ellent, hogy a Jókai-kódex nyelvjárásában a mélyhangú igéknek ezen alakja nem *-nék*, hanem *-nák* végű, pl. (ő) *lagnák, fohászokdnák, nyugonnák* stb., mert ez nem **nëk* > *-nák*, hanem *-nëjék* > *-nék* > *-nák* útján

keletkezett, vagyis előreható illeszkedés eredménye; olyan, mint amilyen pl. köznyelvi (én) *várnék, hoznék, tudnék* stb.-ből a mai nyelvjárások nagy részében (én) *várnák, hoznák, tudnák* stb.) Egyes nyelvjárások csak később szüntették meg a hiátust; s ott az *-ék*-ből *-ik* > *-ik* lett. Vö. HB: *eneyc* olv. *énéik* v. *énéik*, más nyelvemlékekben pl. *ölettetnéik, verítőznéik, hozattatnéik* stb. (Id. TMNy. 601.) Sőt Göcsejben és az őrségi nyelvjárásban még ma is hallhatók (ő) *énneik, dógoznaik, laknaik, híznaik*-félék. (Ezen igealakok módjelének feltűnő *-na, -ne* változatáról l. 205. §).

91. Ahogyan a feltételes módú (ő) *fáznék* alak korábbi *fáznék*-ből lett, éppen így lett bizonyára az elbeszélő multú (ő) *fázék* alak is az *-é* praeteritumjel kiesésével korábbi (ő) **fázéjék*-ből, mert az elbeszélő mult *-á, -é* időjele (pl. *vár-á-m, vár-á-d kér-é-m kér-é-d*) eredetileg szintén illeszkedés nélküli *-é* volt. (Vö. 183. §). Ilyen teljesebb alakokat azonban nem tudunk nyelvémlékeinkből kimutatni. De amely ikes igéknek elbeszélő multú alakjai nem *-á, -é*, hanem *u, ü* > *v* képzős töből alakultak (194. §), azoknak 3. sz.-ű alakján teljes egészében megmaradt az *-ék* személyrag. Pl. (ő) *évék, ivék, aluvék, feküvék, haraguvék, tilovék, vajuvék* stb. (Másként, de tévesen magyarázza ezeket SZINNYEI: MNy. XXII, 248). — A Jókai-k. nyelvében a mélyhangú igék *-ék* személyragjának *é*-je *á*-vá illeszkedett. Pl. (ő) *dolgozák, csodálkodák, lakozák, haraguvák, megiszonyudák, folyamák* stb. (TMNy. 627.)

92. A nép nyelve a jelentő mód jelen idejében általában megőrizte a gyakoribb használatú (tehát erős emlékképű) alapigék *-ik* ragját, de a kevésbé gyakran használt (tehát gyöngébb emlékképű) származékigéknek a *várni*: *vár*-féle irányító sorok hatása alatt (a szélső keleti és szélső nyugati nyelvjárások kivételével) általában új, *-ik* nélküli alakjaik támadtak, melyek mellől aztán a korábbi *-ik* ragosak elavultak. Pl. még *fázik, dolgozik* stb., de már (*fázhatik* stb. helyett) *fázhat, dógozhat, éhet, ihat, alhat, feket, játszhat* stb. és *dógozgat* stb. Egyes vidékeken (Somogy megye, Tolnamegye Sárköz, Nyitra vidéke, Gömör megye Csucsom) már alapigék végéről is kezd elmaradni az *-ik*, sőt Nyitra vidékén, Hont- és Gömör megyében, az abauj megyei Hegyközben már ilyen mindennapi használatú igékről is elmaradt: *ész, isz, alud ~ alusz, dógoz, kötőd, kénlöd, incselkęd, verekęd, gondolkod, betegeskęd,*

szület, tartoz, zajó (zajlik) stb. Ez kétségkívül a várni, vártam : vár-féle irányítósorok hatásának tulajdonítandó.

93. A jelentőmódúaknál ritkábban használt feltételes és felszólító módú 3. sz.-ű ikes igealakok is a legtöbb nyelvjárásban (a fennebb vázolt módon) iktelenekké váltak. Pl. *fázna, dőgozna, enne, inna, fázzon, ázzon, nyúgoggyon, dögöjjön még* stb. Megőrzött régiségként azonban mindenütt: nagy *éhetnék*-je van, *tessék, tessék-lássék*, és *dicsértessék* a hagyományos *d.* a J. Kr. köszöntésben, itt-ott: *méltóztassék*. Az Alföld északibb vidékeinek nyelvjárásai azonban a felszólító módban éppen ellenkezőleg az ikes alakot általánosították az iktelen igék ragozásában is. Pl. *jöjjék ide, kerüjjék bejebb, menjék haza, hozzék egy botot, ne beszéljék, ne jajgassék* stb. Ezt a feltűnő nyelvszokást valószínűleg az úrias, finomabb beszédre való törekvés okozta. Így érthető meg az is, hogy az Alföldnek egy részén csak az udvarias kendezésben, rendesen a *kend* szó előtt, használják ezt az alakot, még pedig akár ikes, akár iktelen igéken. Pl. *Ögyék kê, igyék kê. Újjék kê lë, komám uram. Hozzék csak ide egy széket. Aggyék kend egy kis tüzet. Ne dúljék kend, ne füljék kend. Ne bántsék kend. Maradhassék kê, nyughassék kê. Mönjék kê, gyűjjék kê, stb.*

94. Az *-ik* (< *-ék*) személyrag eredetének kérdése egyike a magyar alaktan legnehezebb kérdéseinek. A régibb magyar nyelvészekét mellőzve, csak MELICH, SZINNYEI és Mészöly erre vonatkozó magyarázó kísérleteit ismertetjük.

95. MELICH (MNY. IX, 341) szerint az *-ik* egy 'ő' jelentésű és **i* alakú névmás származéka volna. De ezen **i* névmás feltételezésének jogossága nagyon is kérdéses, arról meg egyáltalán nem nyilatkozik MELICH, hogy mi volna a végén levő *-k*. Képző-e, vagy rag, s ha igen miféle?

96. SZINNYEI (NyH⁷ 122) szerint az *-ik* legrégibb magyar *-i•k*-ból való, ez pedig személyraggá egy 'maga' jelentésű névmásból lett, amely a vogulban *teëk* alakban van meg. — A vog. *teëk*-nek hangtanilag pontosan megfelelhetne ugyan az elő- vagy ó-magyarban **i•k*, de nehéz elképzelni, hogy magánhangzóval végződő ígétőhöz járulván (ezt okvetlenül fel kell tennünk), hogyan lett volna belőle *-ék* (> *-ik* > *-ik*). Pl. kb. (ő) **fázu•i•k* > **fázék* (> **fázik* > *fázik*). Ezenfelül pedig nem lehetett e SZINNYEI-féle feltevessel megokolni sem azt a körülményt, hogy miért szorítkozott az ikes igeragozás (legalább kezdetben) csak a szenvedő és visszaható igékre, sem azt, hogy miért fejlődött csak az egyszámban, sem pedig azt, hogy miért nem illeszkedik az *-i•k* > *-ik* rag.

97. Igen szellemesen, és nézetem szerint helyesen is, magyarázta az *-ik* rag eredetét legújabbban (Népünk és Nyelvünk : I, 67) MÉSZÖLY.*) Ő két kétségbevonhatatlanul helyes tényből indul ki : az egyik az, hogy a mondat tárgyának a magyarban eredetileg nem volt ragja, a másik pedig az, hogy a tárgyas ragozásbeli többes 3. sz.-ű ragnak egykor illeszkedés nélküli *-ik* (<*-ik* < *-ék*) alakja volt, az elbeszélő multú ilyen igealakoknak pedig illeszkedés nélküli *-ék* (<*-éjék*) végük volt. Pl. a mai jelenidejű (ők) *törík, hallják* < *törík, nyj. hallik* (< **törík, *hallik* < **törék, *hallék*), az elbeszélő multú (ők) *törék, hallák* pedig < *törék, *hallék*, esetleg < **töréjék, *halléjék*. (Vö. mindezekre 158—165. §). Ha tehát abban a korban pl. azt akarták mondani, hogy 'a fát eltörík v. eltörék, a zajt hallják v. hallák, a munkát más által végeztetik v. végezteték', akkor ezt, mivel a mondat tárgya akkor még ragtalan volt, ilyenformán fejezték ki : *a fa eltörík v. eltörék, a zaj hallik v. hallék, a munka más által végeztetik v. végezteték*. A mondat tárgyának ragtalan volta miatt azonban könnyen lehetett az ilyenféle mondatokban a *fa, zaj, munka*-féle mondatrészeket tárgy helyett tévesen alanyként is felfogni. S ilyen esetben az *eltörík, eltörék, hallik, hallék* alakú állítmányokat már nem érezték cselekvő, hanem visszaható igéknek, a *végeztetik, végezteték* állítmányt pedig nem műveltető, hanem szenvedő igének, és mindegyiket nem többes, hanem egyes 3. sz.-ű alanyra vonatkoztatták. (Mert a vélt alany : *fa, zaj, munka* 3. sz.-ű). A nyelvérzéknek e tévedéséből keletkezett MÉSZÖLY szerint a visszaható és szenvedő igéknek a cselekvőkétől eltérő alanyi ragozása egyes 3. sz.-ű személyragja.

98. MÉSZÖLYnek e feltevése nemcsak hogy teljesen elfogadható (mert nem ütközik semmilyen más nyelvtörténeti ismeretünkbe), hanem igen jól magyarázza azt is, hogy miért szorítkozott az ikes ragozás eredetileg csak a szenvedő és visszaható igékre. Sőt, ami MÉSZÖLYnek úgylátszik elkerülte a figyelmét, alkalmas annak megértetésére is, hogy miért vált el egyrészt a cselekvő, másrészt a szenvedő és visszaható igék alanyi ragozása az egyessz. 3. sz.-én kívül még az egyessz. 1. és 2. sz.-ében is (l. 75. és 80. §) s hogy miért fejlődött ki a kétféle (iktelen és ikes) alanyi ragozás csak az egyesszámban, a többesszámban azonban nem. Csak azt nem lehet

*) Az ő i. h. csak vázlatosan, néhány sorban jelzett megfigyelését itt kissé bővebben és világosabban adom elő.

e Mészöly-féle feltevással megmagyarázni, hogy miért nincsen a múlt időben is kétféle (iktelen és ikés) alanyi ragozás. Ebből talán arra lehet következtetni, hogy a *-t* képzős igenévből csak aránylag későn lett időtő (így SIMONYI is, TMNy. 624), olyankor, mikor az ikés ragozás kialakulása már be volt fejezve.

II. Az alany és a tárgy jelölése.

99. Láttuk, hogy az alanyi ragozású igealakok (vagyis azok, melyek csak is az alany megjelölésére szolgálnak) az egyes-számban általában kétfélék: iktelenek és ikések. A tárgyas ragozású igealakok (vagyis azok, melyek az alanyon kívül még a tárgy megjelölésére is szolgálnak), szintén kétfélék, mert részben 2., részben meghatározott 3. sz.-ű tárgyra*) mutatnak. Vö. pl. (én) *vár-lak* (tégedet) és (én) *váro-m* (az öcsémet). De e kétféle tárgyas ragozás nem fejlődött ki egyforma gazdagon. Olyan személyrag ugyanis, amely az alanyon kívül a 2. sz.-ű tárgyat is jelöli, csak egyetlen egy van nyelvünkben, a *-lak*, *-lek*, amely egy vagy több 2. sz.-ű tárgyra és egyúttal egy 1. sz.-ű alanyra mutat. Olyan ellenben, amely az alanyon kívül valamely meghatározott 3. sz.-ű tárgyra is rámutat, összesen hat van, aszerint, hogy 1., 2. vagy 3. sz.-ű-e az alany, s hogy egyesszámú-e vagy többesszámú. A 2. sz.-ű tárgyra vonatkozó tárgyas ragozásnak tehát éppen csak a csirája van meg a magyarban, ami arra látszik mutatni, hogy valamennyi ragozási rendszer közül ez a legfiatalabb. Vannak ezzel szemben olyan nyelvek, pl. a héber, vagy a rokon nyelvek sorából a mordvin, amelyekben ez a ragozási rendszer is teljesen ki van fejlődve; vagy legalább teljesebben mint a miénkben.

A) Az alany és a 2. személyű tárgy jelölése.

Irodalom: KLEMM: A *-lak*, *-lek* tárgyas személyrag eredete. MNy. XXI, 256.

100. E célra, mint már említettük, csak egyetlen egy ragunk van, a *-lak*, *-lek*, amely az egyes 1. sz.-ű alanyt jelöli és egyúttal

*) Annak vizsgálata, hogy mely 3. sz.-ű tárgyat fogja fel nyelvérzékünk meghatározottnak, a mondattan körébe tartozó feladat, ezt tehát nem tárgyaljuk ebben az alaktani tanulmányban. L. különben erről részletesen KLEMM: Mondatt. 123. s köv. l.

a 2. sz.-ű akár egyes (*téged*), akár többes (*titeket, benneteket*) tárgyat. Pl. *vár-lak, kér-lek, várá-lak, kéré-lek, várta-lak, kérte-lek, várná-lak, kérné-lek, várja-lak, kérje-lek.*

Ha a 2. sz.-ű tárgy mellett nem egyes 1. sz.-ű, hanem más alany van a mondatban, akkor vagy alanyi ragozású igealakokat használunk, pl. *ő vár, mi várunk, ők várnak téged v. titeket, benneteket*, vagy pedig, ha az alany 2. sz.-ű, akkor a *téged, titeket, benneteket* tárgyat helyettesítjük a *magadat, magatokat* tárggyal, amely már nem 2. sz.-ű, hanem meghatározott 3. sz.-ű tárgy (olyan, mint pl. *háza-dat, háza-tokat*) s ezért a mondat igei állítmánya emellett a 3. sz.-ű tárgyas ragozás megfelelő alakját veszi fel. Pl. *te szeretéd magadat, ti szeretitek magatokat.* Azonban ugyanegy igealakot egyes 2. sz.-ű alanyra és többes 2. sz.-ű tárgyra, vagy megfordítva többes 2. sz.-ű alanyra és egyes 2. sz.-ű tárgyra vonatkoztatni logikai képtelenség, s ezért az ilyen szerkezetek nemcsak a magyarban, hanem más nyelvekben sincsenek meg. Vö. pl. ném. *ich liebe dich* vagy *euch*, *du liebst dich* —, *er liebt dich* v. *euch* *wir lieben dich* v. *euch*, *ihr liebt — euch*, *sie lieben dich* v. *euch*, de magyarul: én szeretlek *téged* v. *titeket* (*benneteket*), te szeretted *magadat* —, ő szeret *téged* v. *titeket*, ti szeretitek — *magatokat*, ők szeretnek *téged* v. *titeket*.

101. Mivel a *-lak, -lek* rag egyrészt egy 1. sz.-ű alanyra, másrészt egy vagy több 2. sz.-ű tárgyra mutat, azért a magyar nyelvészek régebben azt hitték, hogy *-l* és *-k* elemek összetételéből keletkezett, melyek közül a *-k* elem az (*én*) alanyszemélyt jelöli, s ezért azonos az iktelen alanyi ragozás egyes 1. sz.-ű *-k* személyragjával (pl. *várok*), az *-l* elem pedig a (*téged, titeket*) tárgyszemélyt jelöli, s a 'te' jelentésű finnugor **tə* személynévmás gyöngfokú **dō* alakján alapul, amelyből tudvalevőleg az (iktelen és ikés) alanyi ragozás egyes 2. sz.-ű *-l* személyragja (pl. *várlak, várnál*, vagy *fázol*) is származik (28., 29. §). Valószínűvé tette ezt a magyarázatot a régebbi magyar nyelvészeknek az a másik (a vogul, osztják és mordvin nyelveknek hasonló jelenségeire alapított) feltevése is, hogy a 3. sz.-ű tárgyas ragozás legtöbb alakjában (pl. *várja, várjuk, várjátok, várják*) jelentkező *j* elem nem lehet egyéb, mint a 3. sz.-ű tárgyra mutató személyrag. Ez az utóbbi feltevés azonban, mint alább látni fogjuk, tévesnek bizonyult, s ennek következtében a *-lak, -lek* fennebb ismertetett elemzésének helyessége is kétséssé vált. (Igy először MELICH: MNy. IX, 248).

102. Ujabban KLEMM kísérlete meg (MNy. XXI, 256), úgy látszik sikerrel, e rag eredetének magyarázatát. A *-k* szerinte sem egyéb, mint az iktelen alanyi ragozás egyes 1. sz.-ű ragja (pl.

várok), az *-l-* azonban szerinte eredetileg (névszóhoz való, pl. *orvosol*, műveltető, pl. *nevel*, vagy gyakorító, pl. *sujtol*, *kérél*) *ige-képző* volt. Mivel tárgyas ragozást csakis 3. sz.-ű meghatározott tárgy mellett szoktunk használni (pl. *orvosolom őt*, *orvosolod őt*, *orvosolja őt*), azért a 2. sz.-ű tárgy mellett, (bár ez is meghatározott tárgy) mindig az alanyi ragozást használták, pl. (én) **orvosolok*, **nevelék*, **sujtolok*, **kérülék téged v. titéket*. Az *l* e magánhangzóközi helyzetében aztán (mint ahogy ez sok más esetben is észlelhető) ikerítődött, úgyhogy pl. az *orvosolok*, *nevelék* igealakoknak **orvosollok*, **nevellék* változatuk is támadt; s mivel a nyelvérzék ez utóbbi alakváltozatok ikerített *ll*-jének első felét az *-l* igeképzővel azonosította (vö. *orvosol*, *nevel*), azért második felét a ragozóhoz tartozónak kellett éreznie. Keletkezett tehát ennek következtében a régi alanyi ragozású *-k* személyrag mellé még egy új, szintén alanyi ragozású *-lok*, *-lők* személyrag is, melyek mindegyikének hármas szerepe volt, mert mindegyiket használhatták a) tárgy nélkül, b) 2. sz.-ű tárgy mellett, c) meg nem határozott 3. sz.-ű tárgy mellett. Megoszlás következtében aztán a *-k* csak tárgy nélkül vagy határozatlan 3. sz.-ű tárgy mellett maradt meg, a *-lok*, *-lők* pedig a (mindig határozott) 2. sz.-ű tárgyhöz csatlakozott. Pl. (én) *orvosolok*, v. *orvosolok valakit*, de: (én) *orvosollok téged*, *titéket*. Ily módon*) tehát nyelvünkben egy egyes 1. sz.-ű alanyra és egy vagy több 2. sz.-ű tárgyra mutató *-lok* (vö. Keszth.-k 69: *hywtalok*), *-lők*, később *o*, *ö* > *a*, *e* hangváltozással *-lak*, *-lek* személyrag keletkezett, melyet keletkezése után persze már nemcsak *-l* képzős, hanem bármely más végű igehez is hozzá lehetett tenni, pl. *látlak*, *nézlek*, *foglak* stb.

103. Ez a *-lak*, *-lek* GELEJI KATONA ISTVÁN s újabban mások szerint is, a *szabad* és *kell* állítmányok mellett *-ni* képzős főnévi igenévhez is járulna, pl. *Szabad kérnelek*, *barátom? Ezért meg kell dicsérnelek*. S így *várnalak*, *vernelek*, *üldöznelek*, *büntetnelek* stb. (E kérdés irodalmát I. KLEMMNÉL, MNy. XXI, 258 és még HORGER: Nyr. XXIX, 274). Hogy ez az alak a székely nyelvjárásokban is előfordulna, amire szintén hivatkoztak, az határozottan téves. A finomkodó irodalmi nyelvben vagy akár a köznyelvben is

*) Keletkezése módját KLEMMTŐL (vö. MNy. XXI, 258) kissé eltérően magyaráztam, mert az ő magyarázata, bár lényegében helyes volt, nézetem szerint nem volt minden részletében teljesen kielégítő.

előfordulhat ugyan néha, de ilyenkor mindig csak pillanatnyi képzetvegyülés eredménye lehet. Pl. *Szabad kérném (Önt) × Engedd, (hogy) kérjelek, barátom > Szabad kérnelek, barátom.*

104. Baranyamegyében a többes 2. sz.-ű tárgyra vonatkozólag illeszkedés nélküli *-lik* alakja van e személyragnak, pl. *mëgvárlik, mëgnëzlik, elhagylik (titeket, benneteket).* Ez KLEMM (i. h.) szerint csak szórványos újabb fejlemény s talán a *titeket* névmás hatása. A *-lak, -lek* helyett egyik-másik kódexben olvasható *-lan, -len* (pl. *'kenoztatlan, a. m. 'kinoztatlak', gézhetlen, a. m. 'győzhetlek',* MELICH: MNy. IX, 248) bizonyára csak íráshiba.

105. Megemlíthető még ezzel kapcsolatban, hogy az *ütlek* igealak jelentésváltozás következtében előbb főnévvé vált, aztán szóvégi *k > g* változással *ütleg* lett belőle.

B) Az alany és a meghatározott 3. személyű tárgy jelölése.

Irodalom: THOMSEN: A magyar tárgyas ragozásról néhány megjegyzés, Nyr. XLI. 26. MELICH: A magyar tárgyas igeragozás, MNy. IX, SZINNYEI: NyH.⁷ 125, A magyar tárgyas igeragozás, MNy. XI, 1, SIMONYI: TMNy. 605, A tárgyas ragozás eredetibb alakjai, Nyr. XLII, 1, KLEMM: A tárgyas igeragozás mondattanához, MNy. XXI, 188.

106. A magyar nyelvészek HUNFALVY és BUDENZ óta azon a nézeten voltak, hogy az a *j*, amely a 3. sz.-ű tárgyas igealakok egy részén (magában vagy egy magánhangzóval együtt) észlelhető pl. *várja, várjuk, várjátok, várják és kérjük,* a 3. sz.-ű tárgynak a jele, s amely alakokban nincsen meg, pl. *várom, várod, vártam, vártad, várta, vártuk, várnam* stb., azokból valahogy kiveszett. Újabban azonban SIMONYI is (Nyr. XLII, 1), meg MELICH is (MNy. IX, k. és l. még MNy. IX, 134) más-más úton arra a meggyőződésre jutottak s ezt elfogadható módon bizonyították is, hogy ez a kérdéses *j* nem eredeti eleme a tárgyas ragozásnak, hanem csak másodlagos elem (amely, mint alább látni fogjuk, részben hiátustöltő eredetű, részben pedig analógiás úton került a személyrag elé), úgyhogy eredete eszerint nem lehet kapcsolatban a tárgyas igealakoknak a mondat meghatározott 3. sz.-ű tárgyára való vonatkozásával. — De ha ez a *j* nem tárgyra mutató elem, honnan van az, hogy a tárgyas ragozású igealakok mégis tárgyra, még pedig éppen csak meghatározott 3. sz.-ű tárgyra vonatkoz-

nak, 1. és 2. sz.-üre (*engem, téged*) vagy meg nem határozott 3. sz.-üre (pl. *valakit, egy házat*) ellenben nem.

107. Már a régibb magyar nyelvészek (FOGARASY, HUNFALVY, és BUDENZ) is észrevették, hogy az igéknek 3. sz.-ű tárgyas személyragokkal ellátott alakjai és a névszóknek birtokos személyragokkal ellátott alakjai nagyon hasonlóak (vö. pl. *várom, várod, várja* és *karom, karod, karja*), hogy tehát e kétféle ragozás között valamilyen összefüggésnek kell lennie. Ezt az összefüggést aztán úgy magyarázták, hogy a birtokos személyragozás hatott a tárgyas igeragozásra. (L. pl. SZINNYEI: NyK. XXXIII, 258). Ezzel szemben egyes ural-altaji nyelvészek (különösen a francia GAUTHIOT RÓBERT, a német WINKLER HENRIK és a dán THOMSEN VILMOS) azt a véleményüket nyilvánították, hogy a finnugor nyelvek tárgyas igeragozása eredetileg birtokos személyragozás volt. E felfogás helyességét a vogul és osztyák tárgyas igeragozásra vonatkozólag először FOKOS DÁVID (NyK. XL, 386) bizonyította be, nem sokkal ezután pedig a magyar tárgyas igeragozásra vonatkozólag (fennebb említett tanulmányában) MELICH JÁNOS, s azóta elfogadta (MÉSZÖLY és talán GOMBOCZ kivételével, l. 113. a §) minden magyar nyelvész.*) Ma tehát (főleg MELICH érdeméből) azt valljuk, hogy a tárgyas ragozású magyar igealakok eredetileg birtokviszonyt fejeztek ki, vagyis pl. *várom, várod, várja* (*kérém, kéréd, kéri*) eredetileg nem azt jelentették, amit ma, t. i. 'ich warte ihn oder sie, du wartest ihn od. sie, er wartet ihn od. sie', hanem azt, hogy 'mein Warten, dein Warten, sein Warten', éppen úgy, mint ahogy pl. *karom, karod, karja* (*vérem, véréd, vére ~ nyj. véri*) azt jelentik, hogy 'mein Arm, dein Arm, sein Arm'.

108. Hogy hogyan válhatott egy birtokos személyraggal ellátott névszó a magyar nyelv őstörténetében, valószínűleg még az ősmagyar korban, olyan igealakká, amely a mondat alanyára is, meg egy meghatározott (egyes vagy többes-számú) 3. sz.-ű tárgyra is vonatkozik, ennek a nehéz kérdésnek

*) MELICH ezzel a tanulmányával elévülhetetlen érdemeket szerzett ugyan magának a magyar igeragozás történetének kutatásában, de nem lehet elhallgatni azt sem, hogy a részletkérdésekben rendkívül sok hibát követett el. Ennek fő oka az, hogy a tudomány terén nélkülözhetetlen felftevésben eladdig szokatlanul bátor, valósággal vakmerő volt.

tisztázása elsősorban KLEMM (MNy. XXI, 188 és Mondatt. 119—20) érdeme. Az ő fejtegetései alapján (itt-ott némi kiegészítéssel vagy változtatással) a következőképpen lehet ezt a jelenséget megvilágítani.

109. A finnugor alapnyelv szavai eredetileg csak névszók voltak,*) s eszerint a mondat állítmánya is mindig csak névszó lehetett. 3. sz.-ű alannyal kapcsolatban ez még mai magyar nyelvünkben is egészen közönséges jelenség (pl. *Fiam katona*), sőt megőrzött régiséggként néha még 1. és 2. sz.-ű alannyal kapcsolatban is észlelhető (pl. *Te is jó katona, én is jó katona*, ne bántsuk egymást! Km.). S mivel a finnugor nyelvek névszavain meg lehet jelölni a birtokos személyét, azért természetes, hogy a finnugor alapnyelvben, s később a magyarban, a mondat állítmánya birtokos személyraggal ellátott névszó is lehetett. Pl. még ma is: *Ez a fiú az én nevelésem*.

110. Tudvalevő továbbá, hogy a mondat tárgyának a magyarban eredetileg nem volt semmiféle ragja, vagyis nem különbözött hangalakjában a mondat alanyától. Ennek azonban az volt a következménye, hogy bizonyos esetekben könnyen össze lehetett téveszteni e kettőt. Pl. az ilyen (mai nyelven leírt) mondat: *Én neveltem e fiú*, eredetileg így volt értve: 'az én nevelésem e fiú', s ebben *e fiú* a mondat alanya volt, *neveltem* 'meine Erziehung, das Resultat meiner Erziehung' a birt. személyraggal ellátott névszói állítmány, *én* pedig ennek birt. jelzője. De idővel a *fiú* szót alany helyett (ragtalan) tárgynak fogták fel, s ennek következtében

*) Ez számos más primitív nép nyelvében is észlelhető, s azt mutatja, hogy a kezdetleges műveltségű nép csak tárgyfogalmakkal gondolkodik, csak ezeket viszonyítja egymással. A tárgyfogalmaknak eleinte csak homályos velejárói a történés- és állapot-fogalmak. Az ezeket kifejező igék a fejlődésnek csak jóval későbbi fokán keletkeztek, mégpedig úgy, hogy egyes névszók teljes képzettartalmából lassanként kibontakozott, majd egyre jobban a tudat előterébe nyomult a történés- és állapot-fogalom, s ezzel párhuzamosan az eredeti tárgyfogalom egyre homályosabbá vált, míg végül egészen eltűnt az illető szó képzettartalmából. A jelentésnek e fokozatos változása következtében aztán az a névszó, amelynek jelentése keresztülment e változáson, végül igévé vált. Némely esetben azonban még ma is elég világos a szónak mind eredeti névszói, mind későbbi igei jelentése. Pl. *fagy* 'Frost' > 'friert', *les* 'Lauer' > 'lauert', *nyom* *'Druck' (>'Fusstapfen' > 'Spur') > 'drückt'. Más finnugor nyelvekben is észlelhetők ilyen azonos alakú ige-névszók. (Példákat l. GOMBOCZ: Ung. Jahrb. X, 7—8.)

az *én* birtokosjelző vette át az alany szerepét, s akkor a *neveltem* állítmányt már nem birt. személyraggal ellátott főnévnek, hanem — 1. sz.-ű alanyra vonatkozó igealaknak értették. Éppen így pl. *Levesem az asszony főzte* eredetileg ezt jelentette: 'Meine Suppe (ist) das Gekochte (főzt-e, főzet-e, főzés-e) der Frau', idővel azonban úgy kezdték érteni, hogy 'Meine Suppe kochte die Frau'. *E gyermek rabnő szül(öt)te* 'Dieses Kind (ist) das Geborene einer Sklavin' > 'Dieses Kind gebär eine Sklavin'. *Te nyomod a hátam* 'Dein Druck (ist) mein Rücken' > 'Du drückst meinen Rücken'. *Ő lesi(a) róka* 'Seine Lauerung (ist) der Fuchs' > 'Er lauert den Fuchs'. Annak következtében tehát, hogy a mondat alanyából (pl. *e fiú, levesem, e gyermek, a hátam, a róka*) tárgy lett (amiért aztán később, mikor ez szokásossá vált, hozzátették ehhez a tárgyat jellemző -t ragot is): 1. a birtokosjelzőből (pl. *én, az asszony, rabnő, te, ő*) alany lett, 2. a birtokos személyraggal ellátott névszói állítmányból (pl. *neveltem, főzte, szül(öt)te, nyomod, lesi*) tárgyas ragozású igealak lett, és 3. a névszói állítmányon volt birtokos személyragból (pl. -m, -e, -d, -i) tárgyas ragozásbeli igei személyrag lett.

111. Hogy a birt. személyraggal ellátott (névszói állítmányból lett) tárgyas igealakok nemcsak a (birtokos jelzőből lett) alanyra mutatnak, hanem ezenkívül még (alanyból lett) meghatározott tárgyra is, annak az az oka, hogy az ilyen *én neveltem, az asszony főzte, a rabnő szül(öt)te, te nyomod, ő lesi*-féle birtokos szerkezetek alanya (amelyből tárgy lett) mindig csak lélektani alany lehetett, vagyis a tudatban már meglevő, ismeretes fogalom, olyan személy vagy dolog, melyről már szó volt, amely tehát logikailag meg van határozva (pl. *e fiú, levesem, e gyermek, a hátam, a róka*). Meghatározott alanyból pedig, ha tárggyá lesz, természetesen csak meghatározott tárgy lehet. Hogy pedig csak meghatározott 3. sz.-ű tárgyra mutatnak a tárgyas igealakok, nem pedig 1. sz.-űre (*engemet*) és 2. sz.-űre (*téged, titeket, benneteket*) is, annak az az oka, hogy 1. és 2. sz.-ű alany mellett már igen korán divatját multa a mi nyelvünkben a névszói állítmány használata. Mikor a (birtokos személyraggal ellátott) állítmányi névszók tárgyas igealakokká lettek, akkor nyelvünkben már csak 3. sz.-ű alany mellett volt szokásos használni állítmányi névszót (éppen úgy, mint ma is, pl. *Fiam katona*), tehát az ilyen alanyból lett tárgy is természetesen csak 3. sz.-ű lehet. Lám a

vogulban és az osztjákban, ahol nemcsak 3., hanem 1. és 2. sz.-ű alany mellett is általános a névszói állítmány használata, a tárgyas ragozásbeli személyragok nemcsak meghatározott 3., hanem 1. és 2. sz.-ű tárgyra is vonatkozhatnak.

112a. A birtokos személyragoknak tárgyas személyragokká való válása csak a finnugor alapnyelv elágazása után következhetett be, mert nem minden finnugor nyelvben van tárgyas igeragozás. S amelyekben van, azokban sem fejlődött közösen. Legálább a mordvin tárgyas ragozásról egészen bizonyos, hogy csak a mordvin nyelv külön életében, a vogul, osztják és magyar tárgyas ragozástól egészen függetlenül keletkezett. Az azonban lehetséges, hogy a magyar, a vogul és az osztják tárgyas ragozás kialakulásának kezdetei e nyelvek közös ugor korszakába nyúlnak vissza. De egészen bizonyosnak ez sem mondható.

113a. MELICHCHel és KLEMMmel szemben MÉSZÖLY az 51. §-ban említett előadásában újabban azt próbálta bizonyítani, hogy a tárgyas igeragozás nem a birtokos személyragozásból lett. Szerinte a magyar igeragozás legrégebbi típusa (mai nyelvészokásunk szerint kifejezve) ez: *várom, várod, vár, várunk, vártok, várok*. (Vagyis: személyrag legrégebben csak az 1. és 2. sz.-ű igealakokon volt, a többesszámú alakok az egyszámúakból keletkeztek a -k többesjel hozzájárulásával). „Tudjuk, hogy kezdetben, a névszó- és ige-kategória különváltta előtt, a szavakhoz hozzájárult az első és második személlyel való kapcsolat kifejezésére az első és második személy neve: *lát-én, kunyhó-én, lát-te, kunyhó-te*. Ezekből lettek egymás mellett, tehát nem egyik a másikból: *lát-m, kunyhó-m, látó-d, kunyhó-d*. Hiszen a *lát-én és kunyhó-én* szerkezetek megvoltá után történt csak meg az ige és névszó különválása, tehát ezzel együtt az igei és névszói (v. birtokos) személyragozás kifejlődése.” Az eredetileg egységes igeragozás körében külön alanyi és külön tárgyas ragozás kifejlődése szerinte csak későbbi megoszlás eredménye. Mikor t. i. később a személyjelek száma különféle okokból szaporodott, akkor szerinte megoszlás következtében az igealakoknak egy része pl. *várok, vársz, vár* stb., az alanyi ragozás, más része pedig, pl. *várom, várod, várja*, a tárgyas ragozás funkciójára szorítkozott. — Ezen feltevését MÉSZÖLY elég tetszelős érvekkel tudja ugyan támogatni, de mivel e feltevés alapján nem lehet megérteni azt, hogy miért vonatkoznak a tárgyas igealakok éppen csak 3. sz.-ű, sőt éppen csak meghatározott 3. sz.-ű tárgyra, ami a MELICH—KLEMM-féle feltevés alapján (111. §) teljesen érthető, azért egyelőre meg kell maradnunk ez utóbbi feltevés mellett. Ugyanezen ok miatt nem fogadható el GOMBOCZNAK (Ung. Jahrb. X, 15) azon feltevése sem, hogy az elő-magyar korban talán kétféle igeragozási típus volt, egy személyrag nélküli (pl. *én, te, ő vár*) és egy személyragos (pl. *én várom, te várod, ő várë* stb.), s az előbbiből fejlődött volna az alanyi ragozás, az utóbbiból pedig a tárgyas ragozás.

1. Első személyű alanyra és meghatározott 3. sz.-ű tárgyra mutató igealakok.

a) Az egyesszámban:

114a. Az ilyen igealakok ragja kivétel nélkül mindig *-m*. Pl. *váro-m, várando-m, várá-m, várta-m, várna-m, várja-m*. (Legrégibb adatok: ÓMS. *erzem*, KTSz. *tudum, esm(e)rum*). E tárgyas ragozásbeli *-m* személyrag azonos az *-m* birtokos személyraggal (107. §), eredetileg tehát csak névszóhoz járult s azt jelölte meg, hogy az illető névszóval kifejezett tárgyfogalomnak *én* vagyok a birtokosa. Hogy milyen módon lett belőle 1. sz.-ű alanyra és meghatározott 3. sz.-ű tárgyra mutató igei személyrag, azt fennebb (110., 111. §) már megmagyaráztuk. (Másként, de aligha helyesen magyarázza az *-m*-nek tárgyas személyragi szerepét MELICH: MNy. IX, 299–301).

115a. Udvariaskodó, alázatoskodó beszédben a tárgyaftan *könyörög* igének szabályos alanyi *könyörögök* alakja helyett újabban tárgyas ragozású: *könyörgöm* alakja is hallható. Pl. *Könyörgöm* alássan. Siettem, *könyörgöm*, ahogy bírtam. Ez az ugyanilyen esetekben használt szabályos *kéröm* (Önt, *Magát, Uraságodat*) hatásának tulajdonítható. (SZILASI: Nyr. XXI, 572, SIMONYI: u. o. XXXIV 500, XL, 154, SÁGI ISTVÁN: MNy. XXIV, 353).

116a. Egyes igék jelentő mód jelen idejű tárgyas alakjának főnévi jelentése is fejlődött. Pl. örökös *észem-izsom*, holtig tartó *szánom-bánom*; *Bánom-kert, tűröm-olaj, tűröm-fű, Ném tudomka, nembánomság*, az erdélyi ember nem az *adomért* szolgál (Mikes), majd elgyűnnek a *nem szeretem-napok, gondolom*-formán, *találomra*, abban a *hizsemben* stb. (L. még SIMONYI: Nyr. VII, 339–40). — Sajátságos, hogy csak tárgyas ragozású (*várom* típusú) 1. sz.-ű igealakokat használunk így főnévileg, iktelen vagy ikes alanyi ragozásúakat (*várok* vagy *fázom* típusúakat) ellenben sohasem. E feltűnő jelenség oka eddig ismeretlen.

b) A többesszámban.

Irodalom: HORGER: A többes 1. személyű tárgyas igealakok ragja és a magyar igeragozás őstörténete. Csengery-Emlékkönyv (Szeged, 1926) 179–188 l.)

117a. A több 1. sz.-ű alanyra és meghatározott 3. sz.-ű tárgyra mutató igealakok mai köznyelvünkben olyan különfélék, és régi nyelvünkben és mai nyelvjárásainkban is annyiféle változatuk van, hogy az egyes típusokat a világosság kedvéért külön-külön kell tárgyalnunk.

118a. A jelentő mód jelen idejében mai köznyelvünkben általában *-juk, -jük* a több 1. sz.-ű alanyra és meghat. 3. sz.-ű

tárgyra mutató rag alakja, pl. *vár-juk*, *kér-jük*. (Legrégibb adatok : *tumetiuc* HB., *tudyuc*, *latiuc*, *tudhotiuc*, *esmeriuc* KT). Ennek *j* betűvel jelölt hangja azonban nem [j], hanem csökkentett nyomatékú *i*, vagyis [i], amely sziszegő (sz, z), susogó (s, zs) és palatális mássalhangzók (ty, gy, ny, ly) után hangtörvényszerűen kiesett, s pótlásaként aztán megnyúlt a megelőző mássalhangzó. Így keletkezett az egykori *iszjuk*, *viszjük*, *hozzuk*, *nézzük*, *ásjuk*, *hagyjuk*, *hányjuk*-féle igealakoknak mai *isszuk*, *visszük*, *hozzuk*, *nézzük*, *ássuk*, *haggyuk*, *hánnyuk* ejtése. (Ez utóbbiak írása helyesírási szabályaink szerint : *haggyuk*, *hányjuk*). A keleti székely nyelvjárások egy részében azonban máig megőrződött az sz, z, s végű igék ezen alakjának *i*-je, mert a sziszegő vagy susogó + *i* hangkövetkezés sorrendje ott még az *i* pótlónyújtásos kiesése előtt felcserélődött. Ott tehát ma pl. *halásszuk*, *hozzuk*, *keressük* helyett *halájszuk*, *hójszuk*, *keréjsük* hallható. (L. bővebben HORGER: NyK. XXXIX, 413–17).

119a. A *t*, *d*, *n*, *l* végű igéknek e mássalhangzója az *i* előtt előbb palatalizálódott, vagyis lett belőlük *ty*, *gy*, *ny*, *ly*, pl. **látjuk*, **adjuk*, **fonjuk*, **csaljuk* > **látyjuk*, **agyjuk*, **fonnyjuk*, **csaljjuk*, s e palatális mássalhangzók aztán az *i* kiesésével kapcsolatban (mint *iszjuk* stb. > *isszuk* stb.) szintén megnyúltak : *lattyuk* (írva *látjuk*), *aggyuk* (írva : *adjuk*), *fonnyuk* (írva : *fonjuk*) és *csallyuk* (írva : *csaljuk*), de az *lly* csak a palóc nyelvjárásokban maradt meg ; Dunántúl *ll* lett belőle, egybeült s a köznyelvben hosszú [j], tehát pl. *csalluk* ~ *csajjuk*. Mivel azonban a magyarban kivétel nélküli hangtörvény, hogy mássalhangzó mellett nem állhat hosszú mássalhangzó, azért abban az esetben, ha az ige mássalhangzó + *t*, *d*, *n*, *l*-re végződik, a *ty*, *gy*, *ny*, *ly* az *i* kiesése után is megmarad rövidnek. Pl. *tartyuk*, *monygyuk*, *ajánylyuk* (írva : *tartjuk*, *mondjuk*, *ajánljuk*). De a palócok a magánhangzó + *t*, *d*, *n*, *l* végű igéknek ezen alakját is csak rövid *ty*, *gy*, *ny*, *ly* hanggal ejtik, pl. *kőtyük*, *vetyük*, *ütyük*, *ótyuk*, *hozhatyuk*, *agyuk*, *tugyuk*, *befegyük*, *énegegyük*, *fonyuk*, *kenyük*, *vasalyuk*, *nevelyük* stb. Ez nem rövidülés következménye, hanem az a magyarázata, hogy a *-juk*, *-jük* ragnak, mint ezt alább (121. a §) látni fogjuk, eredetileg *i* nélküli *-uk*, *-ük* alakja volt, s mivel a palóc nyelvjárásokban a *t*, *d*, *n*, *l* mássalhangzók rákövetkező (*i*, *í*), *ü* (*ű*) előtt szabályosan palatalizálódnak, azért az eredetileg *i* nélküli *kötük*, *befödük*, *kenük*,

nevelük-féle magashangú igealakokból palóc vidékeken szabályosan *kötyük*, *befegyük*, *kenyük*, *nevelyük* lett s e hangtani természetű változás megtörténte után az analógia ereje csakhamar a velük egyazon nyelvtani sorba tartozó mélyhangú *látuk*, *aduk*, *fonuk*, *vasaluk*-féle igealakokban is végrehajtotta ugyanezt a jésítést. (HORGER: MNy. XVIII, 7).

120a. Dunántúl legnagyobb részén (szórványosan még az Alföld délibb vidékein is) a zöngétlen *k*, *p*, *f* után *ty*, a zöngés *g*, *b*, *v*, *r*, *m* után pedig *gy* lépett a korábbi *i* helyébe. Pl. *raktyuk*, *löktyük*, *kaptyuk*, *téptyük*, *döftyük* stb., és *fog-gyuk*, *dobgyuk*, *várgyuk*, *nyomgyuk* stb. (De éppen úgy mint a köznyelvben: *vesszük*, *hozzuk*, *ássuk*, *haggyuk*, *hánnyuk*, *láttyuk*, *aggyuk*, *fonynyuk* stb.) E jelenség magyarázatát l. a 220. §-ban.

121a. A magyar nyelvterületnek hat, egymástól távoleső, s egymástól régóta elszigetelt vidékén, t. i. a palóc nyelvjárásokban, Beregmegyében (főleg Bufaluban és Fornoson, Nyr. XLVI, 295), a biharmegyei Jánosfalván és Tárkányban, a szolnok-dobokamegyei Domokoson és vidékén, a hunyadmegyei Lozsádon és a moldvai csángó nyelvjárásban (a pontos adatokat l. SIMONYI: Nyr. XLII, 2—3, XLV, 410 és MELICH: MNy. IX, 7) *-juk*, *-jük* helyett *-uk*, *ük* e rag alakja. Pl. (mi) *váruk*, *kérük*, *biruk*, *akaruk*, *ismerük*, *foguk*, *váguk*, *szokuk*, *szabuk*, *lopuk*, *szövvük*, *csináluk*, *csodáluk*, *emelük*, *mégfejük*, *aduk*, *monduk*, *látuk*, *tanítuk*, *ütük*, *ihatuk*, *vészük*, *észük*, *iszuk*, *hozuk*, *mégfőzük*, *ásuk*, *keresük* stb.)* Mivel lehetetlen feltenni, hogy ez a nyelvjárási sajátosság egymástól függetlenül, egészen véletlenül keletkezett volna ilyen egyformán ezen a hat egymástól elszigetelt vidéken, azért MELICH is, SIMONYI is megőrzött régiségnek nyilvánították, s ezt a véleményüket elfogadta minden magyar nyelvész. Eszerint tehát fel kell tennünk, hogy valamikor az egész magyar nyelvterületen ilyen, vagyis *i* nélküli volt a ma *i* hangú *várjuk*, *kérjük* igealak. S ezt a feltevést megerősíti még az a körülmény is, hogy a múlt időben pl. *vártuk*, *kértük*, és a felszólító módban, pl. *várj-uk*, *kérj-ük* (legrégebbi adat HB. *vimagguc*), szintén csak *-uk*, *-ük* a rag alakja.

112b. Felmerül tehát most az a kérdés, hogy hogyan jutott be a *várjuk*, *kérjük* igealakba (valamint a mélyhangú igék *várja*,

*) MELICH (MNy. IX, 158) szerint ilyenek még nyelvm emlékeinkből is kimutathatók volnának, de vö. SIMONYI: Nyr. XLII, 279—80.

várjátok, várják alakjaiba) az *í*? — SIMONYI (Nyr. XLII, 4), MELICH (MNy. IX, 107, 111) és GOMBOCZ (Ung. Jahrb. X, 3) szerint a felszólító módból, ahol az *í* mint a felszólító mód jele (pl. *várjak, várj, várjon* stb.) teljesen érthető. SZINNYEI azonban (MNy. XI, 2—3) nyomós okokból tagadja a felszólító módnak a jelentő módra való e hatását, s úgy magyarázza az *í*-t (u. o. 8), hogy miután a jelentő mód jelenidei *várja* és *várják* alakokba egyszer behatolt az *í* (140., 162. §, de hozzátehetjük ehhez még: és a korábbi *vártok* alakból is *várjátok* lett, 132. §), s ennek következtében ezek azonos alakúakká váltak a felszólító módnak *várja*, (*várjátok*), *várják* alakjaival, ezen egyformaság hatása alatt a jelentő mód jelenidei (mi) *váruk*, (*kérük*) alak helyébe is a felszólító módú alakkal egyező *várjuk*, (*kérjük*) alak lépett. Mivel mind a régebbi *váruk*, *kérük* alak ('wir warten, bitten ihn od. sie' és 'ich warie bitte jmd', 16. §) mind az újabb *várjuk*, *kérjük* alak ('wir warten, bitten ihn' és 'wir sollen ihn warten, bitten') egyaránt két jelentésű volt, felmerülhet az a kérdés, hogy miért maradt meg éppen ez utóbbi? Ennek csak az lehet az oka, hogy az *í* hangú új *várjuk* alak jobban illett a paradigmának *várja*, *várjátok*, *várják* alakjai sorába, mint az *í* nélküli régebbi *váruk* alak.

113b. E rag jelentő mód jelen idei *-juk*, *-jük* (< *-uk*, *-ük*) és a mult idei valamint felszólító módbeli *-uk*, *-ük* alakjának régebbi nyelvelméleinkben és mai köznyelvünkben is felső nyelvállású *u*, *ü* a magánhangzója. (A nagyküüllőmegyei datki nyelvjárászigeten a *-juk*, *-uk* magashangú változata az *ü* általános delabilisatiója miatt *-jik*, *-ik*. Pl. *várjuk*, *vártuk* mellett *kérjik*, *elérjik*, *möktörjik*, *kértik*, *kitéptik*, *eltemettik* stb. HORGER: Szilasi-féle Nyelv. Tan. I, 65). Azonban egyes kódexeinkben és régebbi nyomtatványainkban a XVII. sz.-ig sokszor egy fokkal nyiltabb *o*, *ö* (> *o*, *ë*, *ö*) hangot is találunk ehelyett, pl. (mi) *akarjok*, *olvassok*, *szeretjök*, *nézzjök*, *hiszjék*, *hallottok*, *mégismerték*, *vesztöttök*, *végjék*, stb. (l. TMNy. 610—11) s a nyugati nyelvjáróterület egy részén, valamint Szlavóniában ma is e nyiltabb hangokat ejtik. — Ez a nyiltabb magánhangzós alakváltozat hangtörténetileg szabályos ugyan, de az említett két vidék kivételével sehol sem tudott megmaradni. Hogy ebben az esetben a magyar nyelvterület legnagyobb részén, s ennek következtében a köznyelvben is az általános hangfejlődés ellenére nem a nyiltabb *o*, *ë*, *ö*, hanem a régebbi zárt *u*, *ü* győ-

zedelmeskedett, annak oka elég világos: a felső nyelvválású rövid magánhangzók nyíltabbá válása előtt nem csak a többesszámú (mi) *váruk, kérük* (> *várjuk, kérjük*), hanem az egyesszámú mai (én) *várok, kérek* alak is egyformán (én vagy mi) *váruk, kérük*-nek hangzott (16. §); mikor aztán az *u, ü* kezdett nyíltabbá válni, és egyik mellett is, másik mellett is volt újabb *várok, kérek, (tűrök)* alakváltozat, akkor a két alak és a két jelentés között lassanként jelentésmegosztás történt: az egyesszámú 'ich warte, bitte (dulde) jmd' jelentés véglegesen az újabb *várok, kérek, (tűrök)* alakhoz csatlakozott, a többesszámú 'wir warten, bitten, (dulden) ihn od. sie' jelentés pedig a régibb *váruk, kérük, (tűrük)* alakhoz, amelyből utóbb tudvalevőleg *várjuk, kérjük, (tűrjük)* lett. Éppen így két-értelmű volt a *vártuk, kértük (türtük)* > *vártok, kérték (türtök)* igealak is, mert ez utóbbi (újabb, de szabályos hangfejlődésű) alak jelenthette 1. azt, hogy 'wir warteten stb. ihn od. sie' és 2. azt, hogy 'ihr wartet stb. jmd'. E jelentések és alakok aztán úgy oszlottak meg, hogy az 1. jelentés véglegesen a régibb *u, ü* hangú alakhoz csatlakozott, a 2. jelentés pedig az újabb *o, ö, ő* hangú alakhoz, s ezáltal itt is megszűnt a félreértés lehetősége. De hogy miért történt a megoszlás éppen így és nem megfordítva, annak oka egyelőre ismeretlen.

114b. Néhány XVII. és XVIII. sz.-i írónál (nagyon ritkán) *-jűk* (**jűk*) is előfordul (TMNy. 611, NyH⁷ 127, Nyr. XLII, 5, jegyz.) Ezen alakváltozat hosszú magánhangzója valószínűleg csak egészen szórványos természetű nyúlás eredménye, de az sincsen kizárva, hogy talán korábbi *-ók, -ök* > *úk, -ük*-ből való és *j*-je csak a köznyelvi *várjuk, kérjük* hatása alatt támadt. Ebben az esetben e jelenidejű **várók, *kérők* alak szerkezete ugyanaz volna, mint a praet. *várok, kérők* alaké (118b. §), vagyis melléknévi igenév + *-k* többesjel, az alany személyének megjelölése nélkül. (Az időjelentésre l. 188. §).

115b. A jelentő mód jelen idejű *várjuk, kérjük* alaknak tehát mai segédeszközeinkkel megállapítható legrégebbi alakja *váruk, kérük* volt és ugyancsak *-uk, ük* a rag alakja a mult idei *vártuk, kértük* és a felszólító módbeli *várj-uk, kérjük* alakban is. De mivel a mult idejű igenév-tőnek s az ebből adaptálódott mult idejű időtőnek általában *a, e* a kötőhangzója (vö. pl. az én *multam*, a *mondotta-k*, a *rokkanta-k*, *szokotta-bb*, *szórakozotta-n*, a te *szü-*

*lötte-d, sülte-t, metélte-t, meghitte-k, és várta-m, kérte-m, várta-d, kérte-d, várta-l (> vártál), kérte-l (> kértél), várta-tok, kérte-ték, ők várta-k, (kérte-k), azért bátran feltehetjük, hogy e tőnek eredetileg a többes első személyében is a, e volt a kötőhangzója, vagyis, hogy a mai (mi) vártuk, kértük igealak valamikor (mi) *várta-k, *kérte-k alakú volt. És mivel a felszólító módú várja-k, kérjek, várja-m, kérje-m, várja-l (> várjál), kérje-l (> kérjél), várja-d, kérje-d, várja-tok, kérje-ték, várja-nak, kérje-nek alakok azt mutatják, hogy a felszólító mód i jelének is a, e a kötőhangzója, azért itt is éppen olyan bátran feltehetjük, hogy a mai felszólító módú (mi) várjuk, kérjük alak is eredetileg (mi) *várja-k, *kérje-k alakú volt. Az eredetibb múlt idejű *vártak, *kérték és felszólító *várjak, *kérjek alakok nyilván azért avultak el (az újabb vártuk, kértük és várjuk, kérjük alakok javára), mert kétjelentésűek voltak.*

116b. Azt látjuk tehát, hogy a mai jelentő mód jelen idejű várjuk, kérjük alak eredeti hangalakja (mi) váruk, kérük volt, a múlt idejű vártuk, kértük alaké (mi) *vártak, *kérték, a felszólító módú várjuk, kérjük alaké (mi) *várak, *kérek. Mindezen alakoknak -k-ja egészen bizonyosan azonos a -k többesjellel, a megelőző u, ü vagy a, e pedig nem lehet egyéb mint (u, ü) az igetőnek, vagy (a, e) az időtőnek és módtőnek egykori tővégi magánhangzója. Az alany személyére mutató (akár közvetlenül személynévmásból, akár közvetve birtokos személyragból való) elemnek tehát nyoma sincsen ezen igealakokon. (HORGER: Csengery-Emlék, 181. Másként, de tévesen: BUDENZ: UgAl. 348, SIMONYI: TMNy. 611, MELICH: MNy. IX, 304—306, SZINNYEI: MNy. XI, 13).— Az eddigiek után most már könnyű lesz megérteni az elbeszélő múltú (mi) várók, kérők, és a feltételes módú (mi) várnók, kérnők alakok szerkezetét is.

117b. A várók, kérők alak mellett még előfordul a régiségben, de csak szórványosan, nagyon ritkán: a) várúk, kérük*), b) várások, kérējők (~-jék), c) várójok, kérőjők alakváltozat is.**)

*) Hogy az ilyeneknek a váruk, kérük és vártuk, kértük-félék hatása alatt rövid u, ü hangú *váruk, *kérük-féle alakváltozatuk is lett volna, mint ahogy MELICH MNy. IX. 160 véli, az igen kétes.

**) MELICH (i. h.) a régi fogadook-féle két o betűvel való írás alapján váróok, kérőök alakváltozatot is feltételez, de ennek helyessége szintén nagyon

ezekre nézve I. TMNy. 614, NyH⁷. 127 és Nyr. XXXVII, 42). A *várúk*, *kérúk*-félék hosszú *ú*, *ű*-je egészen bizonyosan a *várók*, *kérők*-félék hosszú *ó*, *ő*-jéből vált zártabbá. A többi három (t. i. a *várók*, *kérők*, *várájok*, *kérőjök* és *várójók*, *kérőjök*-féle) alakváltozat közül SIMONYI (TMNy. 613—14) a *várájok*, *kéréjök*-félét tartotta legrégebbinek*), s ebből szerinte az *á*-nak az *o*-hoz és az *é*-nek az *ö*-höz való hasonulásával lett a *várójok*, *kérőjök* alak, s ennek összevonásából a *várók*, *kérők* alak. Ez a magyarázat azonban elfogadhatatlan, mert *o*, *ö*-nek a megelőző hosszú *á*, *é*-re gyakorolt labializáló hatása példátlan a magyar hangtörténetben. Hogy nem illeszkedés eredménye az elvárt *á*, *é* helyén álló *ó*, *ő*, azt különben a Nyr. XXXVII, 42 idézett *hírdetőjek* (olv. *hírdetők*) a. m. mi 'hírdetők') is mutatja. Mivel tehát *várájok*, *kéréjök*-ből kiindulva lehetetlen megérteni a *várójok*, *kérőjök* (és *várók*, *kérők*) hosszú *ó*, *ő* hangját, nem marad hátra egyéb, mint SZINNYEIVEL (MNy. XI, 13 jegyz.) a *várók*, *kérők* alakot fogadni el eredetibbnek. Az *ő* helyeselhető felfogása szerint *várájok*, *kéréjök* ennél fiatalabb analógiás alakulás (még pedig valószínűleg olyan módon, hogy a *váro-m*, *váro-d*: *vár-jok* irányító sor alapján *vára-m*, *vára-d* mellé is keletkezett: *vára-jok*), a nagyon ritkán előforduló *várójok*, *kérőjök* pedig az eredetibb *várók*, *kérők* és az újabb *várájok*, *kéréjök* összevegyülése útján állott elő.

118b. Az elbeszélő multnak legrégebb hangalakja tehát *várók*, *kérők*. Ennek *-k*-ja egészen bizonyosan a *-k* többesjel, az előtte levő *ó*, *ő* pedig — a mult idejű (mi) **várta-k*, **kérte-k* (> *vartuk*, *kértük*) tanúsága szerint — nem lehet egyéb, mint az *-ó*, *-ő* melléknévképző. A praeteritumi többes I. sz.-ű tárgyas ragozású (mi) *várók*, *kérők* igealak tehát az alapigének *-ó*, *-ő* képzős melléknévi igeneve (pl. *váró*, *kérő*) + a *-k* többesképző. (HORGER: Csen-gery-Emlék, 181. Ismétli ERDÉLYI LAJÓS: FUF. XVIII, 98, és neki tulajdonítja GOMBOCZ: Ung. Jahrb. X, 13). Az alany személyére mutató elemnek eszerint ezen az igealakon sincsen semmi nyoma.

119b. A feltételes módnak mai *várnók*, *kérnök* alakja mellett a nyelvtörténetből még a) *várnúk*, *kérnük*, b) *várnuk*, *kérnük*, c) *várkéses*, mert az *oo* írás teljes joggal *ó*-nak is olvasható, és semmiféle olyan jelölésmód nem észlelhető kódexeinkben, amely *őő* ejtésre engedne következtetni. Vö. pl. hogy Jord.-k. 263 ugyanegy mondatban *adook* mellett *megh verók* és *el veevók* van. Vö. erre nézve SZINNYEI is, MNy. XI, 6.

*) MELICH nem nyilatkozott e kérdésről.

nájuk, kérnéjük, d) *várnájok, kérnéjük* (~ -jők), e) *várnójuk* (és bizonyára **kérnéjük*) f) *várnójok, kérnőjök* alakváltozatok mutathatók ki, tehát elég sok.*) (Mindezekre nézve l. TMNy. 613, NyH⁷ 127). Ezeknek egymáshoz való viszonyáról először is bizonyos, hogy *várnuk, kérnük* < *várnúk, kérnűk*, ez pedig < *várnók, kérnők*; ebben valószínűleg egyetért valamennyi nyelvész. A többi alakok történetét MELICH (röviden összefoglalva véleményét) ilyenek képzeli: **várnéuk, *kérnéük* > **várnáuk, *kérnéük* > **várnáók, *kérnéők* > **várnóók, *kérnőők*, s ezekből egyfelől hiátustöltő *i*-vel (végső fokon) *várnájok, kérnéjük* és *várnójok, kérnőjök*, másfelől összevonással **várnóók, *kérnőők*-ből a mai *várnók, kérnők*. (L. MNy. IX, 207.)

120b. Hogy MELICH legrégibbnek illeszkedés nélküli *é* hangú alakot tesz fel (**várnéuk, *kérnéük*), az természetesen helyes (vö. hogy az alanyi ragozású egyes 1. sz.-ben még ma is **várné-k*), de hogy az *ó, ő* hangú *várnójok, kérnőjök* (vagy szerinte **várnóók, *kérnőők*) alakot éppen úgy mint SIMONYI (TMNy. 613) korábbi *várnájok, kérnéjük* (**várnáók, *kérnéők*) alakból származtatja, az teljességgel elfogadhatatlan, mert mint ahogy ezt fennebb (117. §) az elbeszélő múltú *várók, kérők* tárgyalásánál már említettük, ilyen hátraható labiális illeszkedés ismeretlen a magyar hangtörténetben, (Ezt a magyarázatot SZINNYEI is már régen helytelenítette. Nyr. XX, 245). De meg másodszor mi igazolhatja a (**várnéuk* >) **várnáuk, *kérnéük* > *várnáók, *kérnéők* > **várnóók, *kérnőők* alakok feltevését, melyekben a hosszú *á, é* vagy *ó, ő* után egy rövid magánhangzó következik? A kódexekbeli *aldoznook*-féle adatoknak két *o* betűvel való írása (l. MNy. IX, 207) bizonyára nem, mert ezeket teljes joggal hosszú *ó*-val is olvashatjuk; sőt csak így fogjuk őket olvasni, meggondolván azt, hogy a feltételes mód tövéhez minden más esetben is kö t ő h a n g z ó n é l k ü l járulnak a ragok: *várné-k, várná-l, várná-nk, várná-tok, várná-nak, várná-m, várná-d* stb. Miért lett volna egyetlen kivételképen éppen a tárgyas ragozású többes 1. sz.-ben kötőhangzó **várné-uk, *kérné-ük*. Sokkal természetesebb tehát, ha a kötőhangzó nélküli *várnók, kérnők* alakot tartjuk eredetibbnek s ebből indulunk ki a többiek magyarázatában. Mert akkor — de strigis **várnáók, *kérnéők*, > **várnóók, *kérnőők*, quae non sunt, teljesen hallgatván — a csak-

*) MELICH (MNy. IX, 207) szerint még *várnóók, kérnőők* is, de ennek helyessége kétes; vö. SZINNYEI: MNy. XI, 6.

ugyan meglevő *várnájok*, *kérnéjök* alakváltozatot SZINNYEIVEL (MNy. XI, 13 jegyz.) későbbi analógiás alakulásnak magyarázhatjuk (szerintem : *vár* : *várjok* ; *várná* : x), a *várnójok*, *kérnőjök*-félét pedig ugyancsak SZINNYEIVEL a *várnók*, *kérnők* és a *várnájok*, *kérnéjök* összevegyülésének.

121b. Valamennyi a magyar nyelvtörténetből, kimutatható (fennebb felsorolt) feltételes módú alakváltozat közül tehát a *várnók*, *kérnők* alakot kell a legrégibbnek tartanunk. De ezen alak hosszú *ó*, *ő* hangja a feltételes mód többi alakjainak állandó *á*, *é* hangjával szemben nagyon feltűnő. Vö. *várnék*, *várnál*, **várná* (> *várna*), *várnánk*, *várnátok*, *várnának* ; *várnám*, *várnád*, *várnája* (~ *várná*), *várnátok*, *várnák* ; s éppen így *kérnék*, *kérnél*, **kérné* (> *kérne*) stb., de ezekkel szemben *ó*, *ő*-vel az egyetlen : (mi) *várnók*, *kérnők*. Kiri persze az elbeszélő multú *várók*, *kérők* alak is a maga állandóan *á*, *é* hangú (*váram*, *várad*, *vára*, *várátok*, *várak* ; *kérem*, *kéred* stb.) paradigmájából, de ebben az esetben az *ó*, *ő*-nek etimológiai oka van : ez nem a praeteritum időjele, hanem melléknévképző. A feltételes mód *várnók*, *kérnők* alakjának *ó*, *ő* hangját azonban nem magyarázhatjuk így : ezen alak hangsorának *-nó*, *-nő* része etimológiailag okvetetlenül azonos a feltételes mód *-ná*, *-né* jelével. Hogy a feltételes módú paradigmának ebben az egyetlenegy alakjában *á* > *ó* (*é* > *ő*) hangváltozás történt volna, az teljesen kizárt dolog, mert a magyarban egyáltalán nincsen *á* > *ó* változás. (Vö. 150. §). De ismerve azt az erős párhuzamos-ságot, amely az elbeszélő multú és a feltételes alakok között észlelhető, joggal feltehetjük, hogy a feltételes mód szabályos (mi) **várná-k*, **kérné-k* alakjába az elbeszélő mult (mi) *várók*, *kérők* alakjának hatása alatt hatolt be az *ó*, *ő* hang : mivel az elbeszélő multban *váram*, *várad*, *vára* és *kérem*, *kéred* *kéré* mellett *várók*, *kérők* volt a többes 1. sz.-e, azért a feltételes módú *várnám*, *várnád*, *várná* és *kérném*, *kérned*, *kérné* alakjai mellé is egy új, analógiás (mi) *várnók*, *kérnők* alak keletkezett, s az eredeti (mi) **várnák*, **kérnék* és az új *várnók*, *kérnők* alakok közül az előbbi csakhamar nyomtalanul elavult ; ez esetben is azért, mert ez kétjelentésű volt, az új alak ellenben csak egyjelentésű. És ez az eredetiként kikövetkeztetett (mi) **várnák*, **kérnék* alak megint nem lehet egyéb, mint az igének feltételes módú módtöve (amely, mint 211. § látni fogjuk, eredetileg igenév volt) + a *-k* többesjel. Az

alany személyére mutató elemnek tehát ezen a feltételes módú: (mi) **várná-k*, **kérné-k* (> *várnók*, *kérnők*) igealakon sincsen semmi nyoma. (HORGER: Csengery-Emlék 182–86).

122. Megvizsgálva tehát a több 1. sz.-ű alanyra és meghat. 3. sz.-ű tárgyra mutató a) *váruk*, *kérük* (> *várjuk*, *kérjük*); b) *várók*, *kérők*; c) **vártak*, **kértek* (> *vártuk*, *kértük*); d) **várnák*, **kérnék* (> *várnók*, *kérnők*); e) **várjak*, **kérjek* (> *várjuk*, *kérjük*) igealakokat, azt találtuk, hogy ezek közül a) = igető + *-k*, b) és c) = időtő + *-k*, d) és e) = módtő + *-k* többesjel összetétele. Tudván pedig azt, hogy a tárgyas igeragozás a birtokos személyragozásból fejlődött (107. §), méltán csodálkozhatunk azon, hogy ezen többes 1. sz.-ű igealakok egyikén sem találjuk meg a többes 1. sz.-ű birtokosnak (*-unk*, *-ünk* pl. *karunk*, *vérünk*) ragját. E feltűnő jelenségnek az a magyarázata, hogy ezen igealakok eredetileg nem tartoztak a tárgyas igeragozás rendszerébe, nem voltak többes 1. sz.-ű birt. személyraggal ellátott névszók, mint a tárgyas igeragozás többi alakjai, hanem más eredetűek. (Hogy ezeknek nem volt mindig tárgyas funkciójuk, azt a *váruk*, *kérük* > *várjuk*, *kérjük* alakra nézve még az a körülmény is bizonyítja, hogy etimológiailag azonos az alanyi ragozású egyes 1. sz.-ű *váruk*, *kérük* > *várok*, *kérek* alakokkal. Vö. 16–17. §). Igen-igen régi időből való maradványok ezek az igealakok, abból a legrégibb korból valók, mikor a finnugor nyelvek az állítmányul szolgáló szón, amely akkor persze még csak névszó lehetett (109. §), az alanynak még csak a számát jelölték meg, de nem egyúttal a személyét is.

123. Volt t. i. olyan kor, mikor névszói állítmánnyal úgy mondták pl. (mai magyar nyelvre áttéve), hogy: én *jó* 'ich bin gut', te *jó*, ő *jó*, mi *jók* 'wir sind gut', ti *jók*, ők *jók*; vagy: én *embër* 'ich bin ein Mensch', te *embër*, ő *embër*, mi *embërek* 'wir sind Menschen', ti *embërek*, ők *embërek*. A legtöbb finnugor nyelvben (különösen a vogul-osztjákban, a zürjén-votjákban és a mordvinban) még ma is szokásos az állításnak ilyen módja. (L. erről részletesebben KLEMM: MNy. XIII, 266. s. köv. I. és XVIII, 20). Magától értetődik, hogy éppen így igenévi állítmánnyal is, pl. én, te, ő *váró* vagy *várt*, mi, ti, ők *várók* vagy *vártak*. És a mai magyar (ő) *vár* és (mi) *váruk* (> *várjuk*) igealakok azt bizonyítják, hogy ugyanúgy az olyan névszóval is, amelyből később ige lett,

pl. én, te, ő **váru*, mi, ti, ők *váruk* (> *várjuk*) (HORGER: Csengery-Emlék, 186. Másként, de tévesen magyarázza a *váruk* > *várjuk* alak keletkezését MELICH: MNy. IX, 305—6. L. erről, SZINNYEI: MNy. XI, 12 és SIMONYI: Nyr. XLII, 427). Mikor aztán később az állítmány után ejtett személynévmási alanyok ezen hangsúlytalan helyzetükben a megelőző állítmánnyal lassanként összeforrvá *személyragokká* gyöngültek, amiből az úgynevezett alanyi ragozás rendszere fejlődött (9. §), akkor a *személyrag* nélküli állításnak régibb szokása a mi nyelvünkben lassanként kiment ugyan a divatból, de néhány esetben (legfeljebb némi hangtani változást szenvedvén az idők folyamán) szívósan megőrződött napjainkig. Láttuk már eddig is, hogy nincsen az alany személyére mutató *rag* az egyes 2. sz.-ű *vársz* és *várj*, s 3. sz.-ű *vár* és *várt*, *tészen* és *tésznek* alakokon (néhány más ilyennel még meg fogunk ismerkedni alább), és éppen így nincsen a most tárgyalt többes 1. sz.-ű *váruk* (> *várjuk*), *várók*, **vártak* (> *vártuk*), **várnák* (> *várnók*), **várjak* (> *várjuk*) alakokon sem, tehát ezek is ama legrégebbi állítási szokásnak a maradványai. — Ennek felismerése után felmerül most még az a két kérdés, hogy mi segítette elő ezen legősibb típusú *váruk* (> *várjuk*), *várók*, **vártak* (> *vártuk*), **várnák* (> *várnók*), **várjak* (> *várjuk*) igealakok fennmaradását, s hogy miért helyezkedtek el ezek éppen a tárgyas ragozás rendszerében, holott e típus többi maradványai az alanyi ragozás rendszerében helyezkedtek el.

124. Fennebb (107. §) már kifejtettük, hogy a tárgyas ragozás igei személyragjai a birtokos személyragokból lettek. Ha tehát a *karom*-féle személyragos főnevek *-m*-je a tárgyas igeragozásban a *várom* alak *-m*-jévé lett, a *karod* *-d*-je a *várod* *-d*-jévé, a *karja* (*vére*) *-ja* (*-e*)-je a *várja* (*kéri*) *-ja* (*-i*)-jévé, akkor ugyan mi felelne meg szabályosan a *karunk* *-nk* ragjának a tárgyas igeragozásban? Nyilvánvaló, hogy szintén *-nk*. És ime, vannak csakugyan magyar nyelvjárások, még pedig egymástól nagyon távol eső, egymástól sok száz esztendő óta elszigetelt nyelvjárások, nevezetesen a brassóme gyai csángó-magyar közösségekben, a biharmegyei Jánosfalván, az egész Baranyamegyében, a szlavóniai nyelvjárásban, Zalamegyében Nagykanizsán és végül Nyitra megyében, ahol nemcsak az alanyi ragozásban mondják úgy, hogy *várunk*, *vártunk*, *várjunk* pl. valakit, hanem a tárgyas ragozás-

ban is úgy, hogy *várunk* stb. pl. az öcsémet.*) Továbbá a székely és csángó nyelvjárások kivételével az egész magyar nyelvterületen mondják nemcsak úgy, hogy *várnánk* pl. valakit, hanem ugyanúgy (az irodalmi *várnók* helyett), hogy *várnánk* pl. az öcsémet. És éppen így nemcsak alanyi, hanem egyúttal tárgyi használatú a praeteritumbeli *váránk* alak is már a kódexek kora óta. (Lásd MELICH: MNy. IX, 304, SIMONYI: TMNy. 614, SZINNYEI: MNy. XI, 11. A *váránk* és *várók* alakok azonban, a székely és csángó nyelvjárások kivételével, ma már kiavultak az élő nyelvből).

125. A *váránk* és *várnánk* alakoknak tárgyas ragozásbeli használatát ZÁDOR BÉLA: (Nyr. XLIII, 117) és SZINNYEI: (MNy. XI, 12) az alanyi ragozás hatásának tulajdonítják, a *várunk*, *vártunk*, *várjunk* alakokét pedig SZINNYEI (u. o.) részben az előbbieket analógiai hatásának, részben pedig idegen hatásnak. De — megengedve még azt is, hogy lehetne valamely elfogadható feltevést kitalálni még annak a feltűnő jelenségnek a magyarázatára is, hogy miért hatolt be csak éppen a többes I. sz.-ű alanyi *-nk* rag a tárgyas ragozásba, s miért nem mások is — van-e egyáltalán szükség e feltevésekre, mikor fennebb (124. §) láttuk, hogy az *-nk* személyrag nemcsak az alanyi, hanem a tárgyas ragozásban is teljesen szabályszerű? Nézetem szerint nem az szorult magyarázatra, hogy miért használják egyes nyelvjárások a *várunk*, *vártunk*, *várjunk*, *váránk*, *várnánk* alakokat (ez utóbbi kettőt a népnyelv hatása alatt már igen gyakran az irodalmi nyelv is) a tárgyas ragozásban is, mert hiszen ez a fennebbiek szerint egészen szabályos jelenség, hanem éppen ellenkezőleg az szorult magyarázatra, hogy hogyan maradhattak meg az alanyi és tárgyas ragozás kialakulása után is, és miért szorították ki a szabályos *-nk* ragos tárgyas ragozásbeli alakokat a magyar nyelvterület legnagyobb részéről az ősi szerkezetű (mi) *váruk* (> *várjuk*), **vártak*

*) Ime néhány ilyen, a fennebb jelzett vidékek nyelvjárásáról szóló közleményekből kijegyzett példamondat: *Eszt a két széget még béverünk. Ahoty tanultunk. Még a felit sē láttunk. Üssünk a kutyát.* (Brassómegeye). *Tudunk mi aszt, mi jó.* (Biharmegye, Jánosfalva). *Összivágunk a fát. Mikor verünk lē a diót? Mōgöttünk az egészēt. Lássunk, tuggya-i?* (Baranyamegeye). *Mōg-ōgyünk* (= megesszük) *a könyerit. Maj mōkkössünk* (= megköttjük) *koszorúnak* (Szlav. nyj.). *Mēktámosztottunk ott a koszorúfát. Ęgyre aszt sirassunk* (= siratjuk) *egész nap* (Nagykanizsa). *Azt nēm fogunk mēktunnyi* (Nyitramegeye). — L. még 251. §.

(\rightarrow *vártuk*), **várjak* (\rightarrow *várjuk*), *várók*, **várnák* (\rightarrow *várnók*) alakok? A felelet nem lehet kétes: az ősi *váruk* (\rightarrow *várjuk*) stb. alakok azért nem avultak el, mert tárgyas igealakokká való adaptációjukkal nagyon könnyen meg lehetett szüntetni a későbbi időből való *várunk* stb. alakok kettős (alanyi és tárgyas ragozásbeli) funkcióját.

126. Hogy miért léptek ezen ősi *váruk* (\rightarrow *várjuk*) stb. alakok éppen a tárgyas funkciójú, nem pedig az alanyi funkciójú *várunk* stb. alakok helyébe, holott az *-nk* funkcióbeli kettősségét éppen olyan jól lehetett volna megszüntetni az *-nk* alanyi ragozásbeli funkciójának az ősi *váruk*-félékkel való kifejezése által, és holott az ugyanilyen ősi típusú *vársz*, *várj*, *vár ~ tészén*, *várt*, *várnak*, *vártak* alakok mind az alanyi ragozás rendszerében maradtak fenn, erre a kérdésre egyelőre még nem adhatunk választ. De aligha pusztán véletlen az oka. Abból a körülményből pedig, hogy az *-nk*-nak a nyelvtérület jókorá részén az alanyin kívül még ma is megvan a tárgyas funkciója is, arra lehet következtetni, hogy az *-nk* funkcióbeli kettősségének az imént tárgyalt módon való megszüntetése, nem történhetett nagyon régi időben.

127. Megjegyezzük ehhez még végül, hogy az ősi típusú *várók*, *kérők* és az újabb analógiás eredetű *varnók*, *kérnők* alakok ma már csak Erdélyben és a moldvai csángó nyelvjárásban élnek. A magyar nyelvtérület egyéb vidékein az előbbieket (valamennyi más elbeszélő múltú alakkal együtt) már mindenütt elavultak, az utóbbiak pedig már csak ritkán hallhatók, most vannak elavulóban.

2. Második személyű alanyra és meghatározott 3. sz.-ű. tárgyra mutató igealakok.

a) Az egyesszámban.

128. Az ilyen igealakok egyesszámú ragja kivétel nélkül mindig *-d*. Pl. *váro-d*, *várandó-d*, *vára-d*, *várta-d*, *várná-d*, *várja-d* ~ *várd*. De ha a felszólító módú *várd*, *kérd*-féle alakok után más-sálhangzóval kezdődő szó következik (különösen gyakori ilyen helyzetben a *még* igekötő), akkor *-d*-jük (amely zöngétlen mássalhangzó előtt persze *t*-vé zöngétlenül), a nyelvjárásokban legtöbbször kiesik. Pl. *várd-még* \rightarrow *vár még*, s így *fog még* (\rightarrow pal. nyj. *fom még*), *harab még*, *csib még*. (\rightarrow *csimmég*), *mozs még*, *űzs még*, *mom még*, *gyújdzs még*, *fog be*, *csug be*, *húm* (hunyd) *be*, *rag be*, *rág lē*.

téb lē, ránts ki, üs ki, kapar ki, önts ki, husz (húzd) fō stb. Ez a hangtani jelenség már nyelvelméleinkben is gyakran tapasztalható. Pl. *gyoych ffel, erevsych meg, tisztēts meg, fejts-meg*. (ld. TMNy. 607). Sőt ilyen hangtani helyzetből kiválva és önállósulva néha mondat végén vagy magánhangzó előtti helyzetben is észlelhetők ilyen *d*-nélküli alakok. (ld. u. ott).

129. Feltűnő, hogy Hajdúdorog nyelvjárásában a mult idejű *vártad (kérted ?)* alak *-d* személyragja előtt hosszú *á (é ?)* a kötőhangzó. Pl. nem *montád* nekem ; *megírtád* neki ? *láttád* stb. Ez csakis az alanyi ragozású *vártál (kértél ?)* alak hatásának tulajdonítható. (TMNy. 615).

130. A tárgyas ragozásnak ezen 2. sz.-ű *-d* ragja*) nem egyéb, mint a 2. sz.-ű birtokos személyragja, pl. *karod, véréd* stb. Hogy hogyan lett belőle 2. sz.-ű alanyra és meghat. 3. sz.-ű tárgyra mutató igei személyrag, azt fennebb (110 §) már megmagyaráztuk. (Másként, de aligha helyesen magyarázza e *-d*-t MELICH : MNy. IX, 337—39).

b) A többesszámban.

131. A több 2. sz.-ű alanyra és meghat. 3. sz.-ű tárgyra mutató igealakok ragjának mai köznyelvünkben háromféle alakváltozata van : az elbeszélő multban és a feltételes mód jelenében *-tok, -tēk* az alakja, pl. *várá-tok, kéré-tēk, tűré-tēk* és *várná-tok, kérné-tēk, tűrné-tēk* ; a jelentő mód multjában és a felszólító módban *-átok, -étēk* az alakja, pl. *várt-átok, kért-étēk, tűrt-étēk* ; *várj-átok* (legrégibb adatok : *keassatuc* HB., a. m. *kiáltsátok, ullyetuc* ÓMS. olv. *üljētük* a. m. *öljētēk*), *kérj-étek, tűrj-étek* ; a jelentő mód jelen idejében pedig *-játok* és *-itēk*, pl. *várjátok* (legrégibb adatok : *latiatuc* HB., *syrotiatu(c)* KTSz.), *kér-itēk, tűr-itēk*. A mélyhangú *-játok* változat *j (ɔ : i)* hangja persze ugyanolyan változásokat szenvedett és okozott, mint a fennebb (118—20. §) már tárgyalt többes 1. sz.-ű *-juk, -jük* ragé. Tehát pl. *isszátok, hozzátok, ássátok, hagyjátok, hánnyátok, láttjátok, aggyátok, fonnyátok*,

* MELICH (MNy. IX, 339) egyes kódexeknek *kerdet* 'kérde', *serczet*, 'sértse', *venneet* 'venné', *zyttet* 'szültet'-féle adataiból azt következteti, hogy „a 2. személyű egyes rag a nyelvtörténeti korban lett *-d*-vé”. De az ilyen adatok csak íráshibáknak tekinthetők. (L. SZINNYEI : MNy. XI, 9 és ZÁDOR BÉLA : Ny. XLIII. 118).

csallyátok (> kny. *csajjátok* ~ nyj. *csallátok*), *tartyátok*, *monygyátok* stb. És a magashangú *-éték* változat *i-ző* nyelvjárásokban persze *-íték*, pl. *kírtíték*, *kírijték*.

132. Legeredetibb e változatok közül bizonyára a *-tok*, *-tők* < *-tuk*, *-tük* alak, s ez nem egyéb, mint a több 2. sz.-ű birtokost jelölő *-tok*, *-tők*, *-tők* < *-tuk*, *-tük* (vö. HB. *zumtuchel*, *bennetuc*) birt. személyrag. (Pl. *karo-tok*, *vérë-tők*, *gyürü-tők*). Az *-átok*, *-étek* és *-játok*, *-ítek* alakváltozatok későbbiek, s nyilvánvalóan az alanyi ragozás egyes 3. sz.-ű és többes 2. sz.-ű alakjai között fennálló viszony analógiájára keletkeztek. Mivel ugyanis az alanyi ragozás többes 2. sz.-ű alakjai a nyelvérzék szerint a *-tok*, *-tők* (*-tők*) rag hozzátételével az egyes 3. sz.-ű alakokból vannak képezve, vö. *vár* : *vártok*, *vára* (< **vára*) : *vára-tok*, *várt* : *várt-a-tok*, *várna* (< **várná*) : *várná-tok*, azért a tárgyas ragozásban is képződtek az egyes 3. sz.-ű *várja*, *kéri*, *várta*, *kérte*, *várja kérje* alakokból a *-tok*, *-tők* rag hozzátételével (a régi szabályos **vártok*, **kérték*, **vártatok*, **kértetek*, **várjatok*, **kérjeték* alakok mellé) új *várja-tok*, *kéri-tők*, *vártá-tok*, *kérté-tők*, *várja-tok*, *kérje-tők* alakok. (A régi szabályos elbeszélő multú *vára-tok*, *kéré-tők* és feltételes módú *várná-tok*, *kérné-tők* alakoknak azért nem kellett megváltozniuk, mert enélkül is volt ilyen viszony közöttük és a megfelelő egyes 3. sz.-ű *vára*, *kéré*, *várná*, *kérné* alakok között). És mivel ezen analógiás eredetű új alakoknak csak egy funkciójuk volt, t. i. a tárgyas ragozásbeli, azért a kettős (alanyi és tárgyas ragozásbeli) funkciójú *vártok*, *kérték*, *vártatok*, *kértetek*, *várjatok*, *kérjetek* alakoknak tárgyas ragozásbeli funkciója csakhamar teljesen elavult. — Másként, de tévesen magyarázzák ezen alakváltozatok keletkezését SIMONYI: TMNy. 615, MELICH: MNy. IX, 152—58, SZINNYEI: MNy. XI, 14—15.

133. Valamiként a *várja* és *kéri* alakok alapján analógiás új *várjátok*, *kéríték* alakok keletkeztek, éppen úgy keletkeztek azon nyelvjárásokban, amelyekben a mélyhangú igék jelentő mód jelen idei egyes 3. sz.-ű alakja nem *-ja*, hanem *i* ragos, pl. *vári*, *adi*, *mondi*, *húzi* stb. (138. §), többes 2. sz.-ű *váritok*, *adítok*, *mondítok*, *húzitok* stb. alakok. A szlavóniai nyelvjárásban hosszú *i* hanggal való *váritok*, *kérítők* ejtés is hallható. Ez azt bizonyítja, hogy ezen analógiás új alakok már akkor keletkeztek, mikor az egyes 3. sz.-ű tárgyas személyrag (135. §) még illeszkedés nélküli hosszú **-é* > **-i*

volt, pl. (ő) **váré* > **vári* 'várja'. (Lényegében ugyanígy magyarázza ezeket MELICH is, MNy. IX, 153–58, de ezen feltevésünknek nála olvasható megokolása elfogadhatatlan).

3. Harmadik személyű alanyra és meghatározott 3. sz.-ű tárgyra mutató igealakok.

a) Az egyesszámban.

134. Mai köznyelvünkben az ilyen igealakok ragja a jelentő mód jelenében *-ja* és *-i*, pl. *vár-ja*, *kér-i* (ugyanígy a ma már elavult jövőidejű *várand-ja*, *kérend-i* alakban is), a jelentő mód multjában és a felszólító módban *-a*, *-e* pl. *várt-a*, *kért-e* és *várj-a*, *kérj-e*, a jelentő módnak már elavult elbeszélő multjában és a feltételes mód jelenében azonban egyáltalán nincsen ragjuk, pl. (*várá-m*, *várá-d* :) *várá*, (*kéré-m*, *kéré-d* :) *kéré* és (*várná-m*, *-d* :) *várná*, (*kérné-m*, *-d* :) *kérné*. De régebbi nyelvünkben a feltételes módú alakoknak is volt ragjuk, pl. *várná-ja*, *kérné-je* (l. TMNy. 609), az elbeszélő mult alaktanához pedig még hozzátartozik a *crux philologorum hungaricorum*, a HB. *hadlaua*-féle igealakjainak kérdése.

135. Ezen igealakok ragja tudvalevőleg etimológiailag azonos az egy 3. sz.-ű birtokost jelölő személyraggal. Eredeti funkciója egy 3. sz.-ű birtokos jelölése volt, és csak másodlagos funkciója egy 3. sz.-ű alany és meghat. 3. sz.-ű tárgy jelölése. S mivel e rag hangalakja mindkét funkciójában mindig ugyanazon hangtani helyzetben volt, azért természetes, hogy hangtörténeti sorsa is mindkét funkciójában azonos volt.

136. Az egy 3. sz.-ű birtokost jelölő személyragnak legrégebbi magyar alakja **i* volt. Ez a névszónak tövégi rövid magánhangzójával együtt kettőshangzót képezett, amelyből szabályosan (vö. pl. *tanojt* > *tanét*, *paraj* > *paré* stb.) hosszú *-é* fejlődött. Pl. **fogöi*, **szömöi* > **fogé*, **szémé* 'foga, szeme'. Ugyanez fejlődött persze az igének tövégi rövid magánhangzójából és a rákövetkező tárgyas **i* személyragból is. Pl. **váröi*, **kéröi* > **váré*, **kéré* 'várja, kéri'. Ennek az illeszkedetlen **-é* személyragnak azonban már csak a fennebb (133. §) tárgyalt (**váré*, **kéré* alapján képződött) többes 2. sz.-ű **várétok*, **kéréték* > nyj. *várítok*, *kéríték* alak őrzi az emlékét.

137. Az így keletkezett *-é aztán mindkét funkciójában csakhamar illeszkedett: *fogé, *szémé > *fogá, *szémé 'foga, szeme' és *váré, *kéré > *várá, *kéré 'várja, kéri'. Ezt a hosszú magánhangzót sem illeszkedetlenül, sem illeszkedve nem tudjuk ugyan (régii helyesírásunk gyarlósága miatt) nyelvelméleinkből egészen biztosan kimutatni (vö. talán 1211: Banriueh '-réve', Zolocostueh '-töve', Apatfeereh '-fehére' OklSz.), de szuffixumok előtt illeszkedve ma is megvan. Pl. fogá-t, szémé-t és várta-k, kérté-k. Hogy további történetét világosan megmagyarázhassuk, célszerű lesz ezentúl külön-külön tárgyalnunk előbb mélyhangú, aztán magashangú szavakon való hangtörténeti sorsát.

138. A mélyhangú névszókhoz járuló *-é birt. személyrag általában *-á-vá illeszkedett ugyan (137. §), de a nyelvterület egy részén még ennek megtörténte előtt szóvégi helyzete miatt -ě-vé rövidült, s ez az -ě aztán -i-vé záródott. Így magyarázandók a szlavóniai és a sárközi nyelvjárásban hallható lábi, hâti, gondi, lóvi, kívánsági-féle alakok. Ezzel párhuzamos jelenség az, hogy a tárgyas -ja személyragnak is van -i változata, mégpedig Légrádtól kezdve Dunántúl déli felében, aztán (kisebb-nagyobb megszakításokkal) végig az Alföldön, föl egészen Nyitraig és Ungmegyéig. Pl. vári, adi, mondi, huzi, halli, fordíti stb. (A földrajzi elterjedtségére vonatkozó adatokat l. MELICHNÉL: MNy. IX, 9. Legrégibb adatok 1560-ból kiátti és bocsáti; valamivel későbbi adatokat id. MELICH MNy. XIV, 199, XVII, 214. A mai -ja alaknál eredetibb változatnak először KRAUTER magyarázta, NyK. XLII, 332, aztán, bár nem egészen határozottan, MELICH: MNy. IX, 58. Ő az -i-t, nézetem szerint helyesen, ě-ből magyarázta, de hogy ennek támogatására a Nyitra vidékéről feljegyzett oszte 'osztja' alak nem alkalmas, arra nézve l. SIMONYI: Nyr. XLIV, 49—50. — Másként, de tévesen magyarázták ezen vári-féle alakokat SIMONYI: Nyr. XLII, 182, és SZINNYI I.: MNy. XI, 8 jegyz. és XXV, 243 jegyz.)*

*) Szerintük (i. h.) a mélyhangú vári alak a magashangú kéri alak hatása alatt keletkezett (SIMONYI szerint talán csak a XVIII. sz.-ban), s lépett egyes nyelvjárásokban a korábbi várja alak helyébe. De l. már 1560 óta mutathatók ki ilyen alakok (l. fennebb), s ha nyelvelméleinkben egyáltalán nem fordulnának elő ilyenek, még ez sem bizonyíthatná feltétlenül e nyelvjárási saját-ságnak újabb voltát (vö. pl. a -nott, -nól, -ni határozóragok, vagy a moldvai csángó molomé-kféle többes 3. sz.-ű birt. személyragos alakok történetét!); 2. ellene szól újabb korban való keletkezésének a) roppant nagy területen

139. A nyelvterület legnagyobb részén az egykori **é* csak *-á*-vá való illeszkedése után rövidült meg, mégpedig *-á*-vá, amely később szabályosan *-a*-vá labializálódott. Így keletkezett mai köznyelvi *-a* alakja, mint birt. személyrag, pl. *fog-a* (~ *fogá*-t) és mint tárgyas személyrag a jelentő mód multjában, pl. *várt-a* (~ *vártá*-k) és a felszólító módban, pl. *várj-a* (~ *várjá*-k. Legrégibb adatok, bizonyára még *á*-val: HB. *odutta*, KTSz. *takaruta* és HB. *ovga*. A palóc nyelvjárásokban még ma is labializálatlanul: *fogá* és *vártá*, *várjá*). Eszerint a tárgyas ragozású jelentő mód jelen idejében is **vára* 'várja' alakot várnánk, s az eddigiek alapján kétségtelen is, hogy valamikor kellett ilyennek lennie, ehelyett azonban mindenütt csak *i* hangú *várja* alakot találunk*) már a HB.-ben is: *zocoztia*, *mulchotia* s a KT.-ben *musia*. Mi ennek az oka?

140. Magánhangzóval végződő névszókhoz járulván a birtokos *-á* > *-a* (*-e*) személyrag, (SZINNYEI közismert magyarázata szerint) a két magánhangzó között hiátustöltő *i* fejlődött, pl. *kapua* > *kapuja* (*gyépüe* > *gyépüje*).**) Ennek következtében a nyelvérzék a szó hangsorának egész *-ja* (*-je*) végét fogta fel ragként, s így a 3. sz.-ű birt. személyragnak a régebbi *-a* (*-e*) mellett *-ja* (*-je*) alakváltozata is támadt, melyet aztán analógiás újraképzés esetén persze mássalhangzóval végződő névszókhoz is hozzá tettek, pl. *kar* : *karja*, (*föld* : *földje*). A tárgyas ragozású jelentő mód jelen idejű **vára* helyett meglevő *várja* alak *i* hangját azonban persze nem lehet ilyen eredetűnek magyarázni, mert az ige tővégi magánhangzója

való elterjedtsége (l. fennebb; ez csak akkor volna érthető, ha ki lehetne mutatni, hogy a műveltebb, tekintélyesebb társadalmi osztályok nyelvében keletkezett, de ott nyoma sincsen), és b) az a körülmény, hogy a névszóvá vált ilyen igealakok között nemcsak magashangú *lesi*-puskás, *ebkér**di* csárda, *hánya*-*veti*, *pervesz**ti*, hanem mélyhangú *rátart**i*, *Becsali* csárda, *játsz**i*, *száj*-*táti*, *csali*-mese, *ugri*-füles, *habari*, *hunyor**i*, *zsugori*-félék is közhasználatúak az egész magyar nyelvterületen, olyan vidékeken is, ahol a *vári*-félék igealakok ma ismeretlenek.

*) MELICH (MNy. IX, 159) szerint előfordulnának ugyan nyelvemlékeinkben *j* nélküli alakok is, de ez SIMONYI (Nyr. XLII, 281) szerint tévedés. Lehet azonban, hogy ilyen jelenidejű *-a* ragot őrzött meg a *hánya* ('hánya')-*veti* melléknév.

) Tegyük azonban még hozzá ehhez: és kettőshangzós végű szavak csökkentett nyomatékú *u*, *ü* hangja az *-á*, *-e* személyrag előtt *i*-vé delabializálódott, pl. *ajtáu**á*, *tet**é**u**e* > *ajt**a**j**a*, *tet**e**j**e*. (KRAÜTER : MNy. IX, 23. Másként, de tévesen: TMNy. 341—42)

+ az *-i személyrag már rég *-é (> *-á, *-é > -á, -ë > -a, -e) -vé egyesültek, pl. *várσ+i > *váré > *vára > *várà > *vára 'várja'. De igenis megérthető az i úgy, hogy mikor az -a (-e) birt. személynagnak -ja (-je) alakváltozata támadt, akkor ez a birtokos és a tárgyas ragozás között fennálló szoros alaki párhuzamosság miatt csakhamar áterjedt a tárgyas ragozásba is: a *karom*, *karod*: *kara* > *karja* sor analógiájára a *várom*, *várod*, **vára* sor utolsó tagja helyébe is i hangú új *várja* alak lépett.*)

141. Hogy a régibb -a ragú **vára* alak teljesen elavult s ehelyett az újabb *várja* alak vált kizárólagossá, holott a névszók sorában még ma is körülbelül egyformán gyakoriak a *lába* és *rabja*, *száda* és *rúdja*, *foga* és *tagja*, *ajaka* és *alakja*, *fala* és *alja*, *száma* és *hámja*-féle doublettek, annak oka az a már többször említett jelentéstani törvény, hogy egy hangsorhoz fűződő két jelentés közül okvetetlenül elavul az, amelyet valamely más, csak egy jelentéssel bíró hangsorral is ki lehet fejezni. Mikor ugyanis (éppen úgy, mint a tárgyas ragozásbeli jelentő mód jelen idejű **vára* > **vára* ~ *várja* alaké) az alanyi ragozásbeli elbeszélő múltú **vára* alak szóvégi -á-ja is megrövidült, akkor a jelentőmód ragozási rendszerében két egyforma alakú, de más-más jelentésű igealak volt: egy 'er wartete jemand' jelentésű *vára* igealak, amelynek csak ez az egy hangalakja volt, és egy 'er wartet ihn od. sie' jelentésű **vára* igealak, amelynek azonban ezenkívül még *várja* alakváltozata is volt. E más-más jelentésű igealakok egyformaságának megszüntetése céljából az imént említett jelentéstani szabály alapján tehát el kellett avulnia a *vára* alakhoz fűződő jelen idejű 'er wartet ihn od. sie' jelentésnek. Ennek elavulása után már nem történhetett félreértés: a *vára* alakhoz immár csakis az 'er wartete jemand' jelentés fűződhetett, a szintén jelentőmódú 'er wartet ihn od. sie' jelentést pedig csak a *várja* alak fejezhette ki.

142. Feltűnő, hogy a 3. sz.-ű birt. személynagnak új -ja (-je) változata (pl. *kara* > *karja*) csak a jelentő mód jelenére hatott (pl. **vára* > *várja*), múltjára (pl. *várt-a*, *kért-e*) és a felszólító módra (pl. *várj-a*, *kérj-e*) azonban már nem. (Felszólító módú *várj-a*, *kérj-e* > *várj-ja*, *kérj-je*

*) SIMONYI (Nyr. XLII, 4) és MELICH (MNY. IX, 111) a j-t a felszólító mód hatásának tulajdonította, SZINNYEI azonban (MNY. XI, 2—3) ezt nyomós érvek alapján nem fogadta el és egészen más módon próbálta magyarázni (u. o. XI, 7). De erre a SZINNYEI-féle, különben is túlságosan komplikált magyarázatra a fennebbiek után talán már nincsen szükségünk.

változás különben, ha meg is történt volna, szintén csak *várja*, *kérje* alakot eredményezett volna, - mert mássalhangzó után nyelvünkben nem állhat hosszú mássalhangzó vagy csökkentett nyomatékú hosszú magánhangzó). Az a körülmény, hogy e birt. személyragnak régibb *-i* változata is (pl. nyj. *lâbi*, *hâti* stb.) az igének csak jelentő és feltételes módú (ez utóbbiról l. 146. §) jelenidejű alakjában mutatható ki (pl. nyj. *vâri*, *mondi* stb) úgy látszik arra mutat, hogy a névszók birtokos személyragozása az igék tárgyas ragozásának csak jelen idejű alakjaival maradt hosszabb ideig szoros fogalmi kapcsolatban; nyilván azért, mert a tárgyas igeragozásnak valamennyi idő és módalakjai közül ezek fordulnak elő a beszédben leggyakrabban.

143. A mélyhangú igék 3. sz.-ű ragjának a fennebbi módon keletkezett *-ja* változata persze nem [j], hanem [i] hangon kezdődik (tehát pl. *várja* ∴ *vârija*) s ezen *i*-nek természetesen ugyanaz volt a hangtörténeti sorsa, mint a már tárgyalt *-juk*, *-jük* és *-játok* ragok *i* hangjáé (118a—120a, 131. §), tehát pl. *iszja* > *issza* s így *hozza*, *ássa*, *haggya*, *hánnya*; *lâttya*, *aggya*, *fonnya*, *csallya* (> *csajja*), *tartya*, *horgya*, *ajánylya* (> *ajányja*), nyelvjárási *dobgya*, *kaptya* stb.

144. Áttérve a magashangúak vizsgálatára, először is megállapíthatjuk, hogy a magashangú névszók egykori *-é* személyragja szóvégi helyzete miatt (éppen úgy mint **fogé* > **fogë* 'foga', 138. §) szintén *-ë-vé* rövidült. Egyes nyelvjárásainkban még ma is közönségesek ilyen *szëmë*, *kezë*, *vërë*, *vizë*-féle személyragos alakok. Ugyanott persze a magashangú igék tárgyas ragozású jelentő módú mult idejében és felszólító módjában is *-ë* a 3. személy ragja, pl. *kértë*, *vittë*, *vëltë*, *szërëztë* és *kérjë*, *vigyë*, *szërëzzë*, vagy *ü*, *û*, *ö*, *ő* hangú szótag után labiális illeszkedés miatt *-ö*, pl. *türtö*, *ültöttö*, *törtö*, *főztö* és *türjö*, *üssö*, *törjö*, *főzzö*. (Ez utóbbiaknak nyelvemlékeinkben való előfordulásáról l. MELICH: MNy. IX, 20).

145. Névszókon ezen (*-é* >) *-ë* személyragnak általában egy fokkal nyíltabb *-e* (pl. *vére*, *keze* stb.), egyes nyelvjárásokban azonban egy fokkal zártabb *-i* (pl. *véri*, *kezi* stb.) fejleménye vált közhasználatúvá. Az igeragozásban ezzel párhuzamosan az *-ë*-ből való *-e* a jelentő mód multjában (pl. *kért-e*) és a felszólítóban (pl. *kérj-e*; legrégibb adatok: HB. *helhezie*, *ilezie*) vált egyedül uralkodóvá, az *-ë*-ből való *-i* pedig a jelentő mód jelenében (pl. *kér-i*; legrégibb adatok: HB. *etety*, *ymletí*). De hogy ezt a végleges megállapodást bizonyos mértékű ingadozás előzte meg, azt bizonyítja az a körülmény, hogy egyes kódexeinkben *-i* ragos mult

idejű alakok is olvashatók, pl. *vitty* 'vitte' (id. MELICH: MNy. IX, 11), és viszont *-e* ragos jelen idejű alakok is, pl. KT. *furiscte*, olv. *füriszte* 'füröszti', és más nyelvemlékekben: *idvözeite* 'üdvözi', *yegye* 'jegyzi', *meg tekynte* 'megtekinti', *kywe yelente**) 'kijelenti'. (Id. MELICH: MNy. IX, 3—4). Hogy a jelentő mód multjában és a felszólító módban az azonos jelentésű *e ~ i* hangú *kérte ~ kérti* és *kérje ~ *kérji* alakok közül az *e* hangú *kérte* és *kérje* vált közhasználatúvá s az *i* hangú *kérti* és **kérji* elavult, annak talán csak az az oka, hogy nagyobb területen voltak használatosak. (Éppen úgy, mint a köznyelvi *vére*, *keze* típusú személyragos névszók). De hogy a jelentő mód jelenében a *kéri* alak vált közhasználatúvá, s a *kére* alak avult el, annak alaki és jelentésbeli megoszlás az oka. T. i. nemcsak a tárgyas ragozásbeli jelen idejű (*kérém*, *kéred* :) **kére* alak szóvégi (**-é >*) *-é*-je vált *e ~ i*-vé (pl. *kére ~ kéri*), hanem ugyanígy az alanyi ragozásbeli elbeszélő multú (*kérék*, *kérel* :) **kére* alaké is; vö. a köznyelvi *kére* alak mellett az Érdy-kódexben: *kyldy* 'küldé' és *yly* 'üle'. (Id. MELICH: MNy. IX, 11). Ennek következtében tehát a *kére* alaknak is két jelentése volt, 1. 'er bittet ihn od. sie' és 2. 'er bat jmd' és a *kéri* alaknak is ugyane kettő. E két alak és két jelentés aztán úgy oszlott meg, hogy a tárgyas ragozás jelen idejében az *i* hangú *kéri* alak vált közhasználatúvá, az alanyi ragozás elbeszélő multjában pedig az *e* hangú *kére* alak, úgyhogy ennek megtörténte után a *kéri* alak már csak azt jelentette, hogy 'er bittet ihn od. sie', a *kére* alak pedig már csak azt, hogy 'er bat jmd'.

Hátra van még a jelentő módbeli elbeszélő multú és a feltételes módú egyes 3. sz.-ű tárgyas ragozású igealakok vizsgálata. Kezdjük az utóbbiakkal.

146. A feltételes módú egyes 3. sz.-ű tárgyas igealakok mai köznyelvünkben ragtalanok, pl. (*várná-m*, *várná-d* :) *várná*, (*kérné-m*, *kérné-d* :) *kérné*, s gyakoriak így már régi nyelvemlékeinkben is. De legrégibb kódexeinktől kezdve a XVII. sz. második feléig *-ja*, *-je* ragos változatuk is van, pl. *várnája*, *kérnéje*, (l. TMNy. 609), sőt ez Zalamegyében (s állítólag palóc területen is a Bükk-től és Mátrától északra) még ma is használatos. Ezek mellett

*) Mindezeket lehetne ugyan MELICHchel *ë*-vel is olvasni (*fürisztë* stb.), de SZINNYEI (NyK. XLIII, 123—25) valószínűvé tette, hogy inkább *e*-vel olvasandók.

azonban előfordul egyes nyelvmelékeinkben *arwl̥na''*, *hadnay* ('hagyná') *mondhatnay*, *hordanay*, *twdnay* és *tenney*, *kyldeney*, *remeytheney*, *emelney* (id. TMNy. 609, NyH⁷ 128, MELICH: MNy. IX, 209), továbbá SYLVESTERNél *leln̥g*, *itiln̥g*, *tenn̥g*, (id. SZINNYEI: MNy. XI, 5). SZINNYEI (i. h.) mindezeket *-n̥ḁ́*, *-n̥é̥* szóvéggel olvassa, s úgy magyarázza őket, hogy a feltételes mód *-n̥á*, *-n̥é* jele után meg van rajtuk őrizve a 3. sz. ragjának legősibb **i* alakja. De először is el kell választanunk a többiektől a SYLVESTERNél előforduló *leln̥g*-féle alakokat, mert ezek ugyan *é̥i*-vel is olvashatók (valószínűleg azonban *é*-vel olvasandók), de *i*-jük, mivel mélyhangú **vár̥n̥ḁ́i*-féle alakoknak SYLVESTERNél semmi nyomuk, nem lehet etimológikus eredetű, hanem csak az *é* diftongizálódásának lehet az eredménye (*é* > *é̥i* vagy talán *ē̥i*). Másodszor pedig alig hihető, hogy a más nyelvmelékekben előforduló (fennebb idézett) *arwl̥na''* stb., *tenney* stb. alakokon egészen a XV.–XVI. sz.-ig megőrződhetett volna az ősrégi **-i* személyrag, mert ennek a megelőző hosszú *á*, *é* után már rég el kellett vesznie. (Másként, de szintén tévesen magyarázza ezeket MELICH: MNy. IX, 208–9). Ezért valószínűbb ennél MÉSZÖLY feltevése, aki ezen alakokat (az 51. §-ban említett előadásában) *árul̥n̥ḁ́i*, *tē̥nn̥é̥i* stb.-nek olvassa és a gyakoribb *árul̥n̥ḁ́ja*, *tē̥nn̥é̥je*-féle alakok mellett ugyanolyan nyelvjárási alakulatoknak tartja, mint amilyenek a köznyelvi *várja*, *adja*, *mondja*-félék mellett a nyelvjárási *vári*, *adi*, *mondi*-félék (138. §). E feltevésének megerősítéséül joggal hivatkozik arra is, hogy a megfelelő többes nemcsak (*várnák*, *kérnék* ~) *várnáják*, *kérnéjék*, hanem *várnáik*, *kérnéik* is (159. §).

147a. A ragtalan *várná*, *kérné* és a ragos *várnája*, *kérnéje* alakoknak egymáshoz való viszonyát SZINNYEI (MNy. XI, 5–7) úgy magyarázza, hogy szerinte a ragtalan *várná*, *kérné* alak a legrégibb típusú ragos **vár̥n̥ḁ́i*, **kér̥né̥i* alakból keletkezett (melyet ő persze nem csillagoz meg, vö. 146. §) a hosszú magánhangzó utáni *i* elveszésével, s a jelentő mód jelen idejű **vára*, *kére* (vö. KT. *furiscte*), a mult idejű *várta*, *kérte* és a felszólító *várja*, *kérje* alakok hatása alatt aztán ezeknek *-a*, *-e* személyragja a (**vár̥n̥ḁ́i*, **kér̥né̥i* >) *várná*, *kérné* alakokhoz is hozzácsatlakozott. Az így keletkezett **vár̥n̥ḁ́a*, **kér̥né̥e** alakból fejlődött aztán szerinte végül

*) MELICH: MNy. IX, 161 és 208 szerint ilyenek nyelvmelékeinkből is kimutathatók volnának, de vö. SZINNYEI: MNy. XI, 6.

hiátustöltő *i*-vel a régi és mai nyelvjárási *várnája*, *kérnéje* alak. — Ezzel szemben Mészöly (i. h.) arra hivatkozik, hogy a feltételes módú egyes 3. sz.-ű igealakoknak a rokon nyelvekben nincsen személyragjuk, s ezért a magyarban is a ragtalan *várná*, *kérné* alakot tartja eredetinek. Csak később keletkezett szerinte a 3. sz. ragjának. *-i* változatával a *várnái*, *kérnei* alak (vö.: *arwlna*” stb., *tenney* stb.), *-a* (~ *-ja*), *-e* változatával pedig a *várnája*, *kérnéje* alak, de ezek utóbb ismét elavultak.

147b. Mészölynek azon érvelése, hogy a személyrag nélküli *várná*, *kérné* alakot azért kell legrégebbnek tartanunk, mert ezen egyes 3. sz.-ű igealaknak a rokon nyelvekben sincsen személyragja, nem fogadható el azért, mert a magyar tárgyas igealakok megfelelőit a rokon nyelveknek nem igeragozási, hanem birtokos személyragozási rendszerében kell keresnünk. Mivel pedig az egyes 3. sz.-ű birtokos személyrag legrégebb magyar alakja *-i* volt, azért el kell fogadnunk Szinyeinek azon feltevését, hogy ezen tárgyas igealak is legrégebben *-i* végű volt, tehát az illeszkedés előtt (*ő*) **várnéi*, **kérnei*, az illeszkedés után pedig **várnái*, **kérnei* típusú. Mivel azonban a hosszú magánhangzó + **i*-ből álló kettőshangzó a tapasztalat szerint nem hosszú élettartamú, tehát semmi esetre sem maradhatott meg a XVI. sz.-ig, azért ezen *i*-nek talán már az illeszkedés kora előtt, esetleg csak az illeszkedés megtörténte után, de mindenesetre már igen-igen régen el kellett vesznie. Az alaki fejlődés menete tehát vagy ez volt: **várnéi*, **kérnei* > **várné*, *kérné* > *várná*, *kérné*, vagy ez: **várnéi*, **kérnei* > **várnái*, **kérnei* > *várná*, *kérné*. Abban is teljesen igazat kell adnunk Szinyeinek, hogy a (különben már szintén nagyon régi) *várnája*, *kérnéje* típusú alakok nem eredetiek, hanem analógiás újraképzés eredményei. De mivel az egykori *ái*, *éi* kettőshangzó nem maradhatott sokáig változatlanul, azért a kódexekbeli *arulna*”, *tenney*-féle adatokat nem olvashatjuk szerinte *ái*, *éi* kettőshangzóval s nem tarthatjuk őket a XVI. sz.-ig megőrzött régiségnek, hanem Mészöly felfogását kell e pontban helyeselnünk, aki *i*-vel olvassa őket és olyan nyelvjárási fejlemény emlékének tartja őket, mint amilyen kny. *várja* (*kéri*) mellett nyj. *vári* (*kéri*). Hogy az újabb *várnája*, *kérnéje* ~ *várnái*, *kérnei* alakok ismét elavultak s a régebbi *várná*, *kérné* alak diadalmaskodott, az nem mondható szokatlannak. Ez a jelenség más igealakok történetében is észlelhető. (Vö. pl. 55. §).

148. Sokkal nehezebb ennél az elbeszélő mult egyes 3. sz.-ű tárgyas igealakjának kérdése. SZINNYEI (MNY. XI, 5—7) a *vára*, *kéré* alakot is éppen úgy magyarázza, mint a feltételes *várná*, *kérné* alakot, vagyis a legrégebbi alak szerinte személyragos **várđi*, **kérđi* típusú volt, amelyből az *i* elveszésével a régebben közhasználatúvá *vára*, *kéré* alak lett. E feltevését főleg a SYLVESTER-nél előforduló *követę*-féle adatokra (l. MNY. XI, 5) alapítja, és egy állítólag 1597. évi *kwldei* írású (TMNY. 610) és általában *külđei*-nek olvasott adatra. De láttuk már, hogy a SYLVESTER-nél előforduló *ęi* vagy *ei* nem lehet etimológikus eredetű, az állítólagos *kwldei* adat pedig, ha ugyan hiteles és nem pusztán csak íráshiba, szintén csak diftongizálódás eredménye lehet*), vagy pedig *külđei*-nek olvasandó, s akkor olyan eredetű, mint a 147a. és b. §-ban tárgyalt feltételes módú *árulnai*, *těnnęi*-féle adatok. De ezen kétes hitelű bizonyítékok talán fölöslegesek is; azon általános tapasztalat, hogy a tárgyas igealakok birtokos személyragos alakokból lettek, már egymagára is jogossá teszi SZINNYEINEK azon feltevését, hogy a későbbi *vára*, *kéré* alak korábbi **várđi*, **kérđi*-ből való. Szerinte a *vára*, *kéré* alakból aztán (éppen úgy mint felt. *várná*, *kérné* > **várnda*, **kérnee*) **várđa*, **kérđe* alak is fejlődött, s ebből egyfelől hiátustöltő *i*-vel **várđja*, **kérđje* (vö. felt. *várnája*, *kérnéje*), másfelől pedig hiátustöltő *v*-vel *várđva*, *kérđve* (vö. HB. *hadlaua*, *terumteve* stb.). S ezzel elérkeztünk a magyar igeragozás történetének legnehezebb s ezért legtöbbet vitatott kérdéséhez. A SZINNYEI feltételezte **várđja*, **kérđje* alaknak ugyanis sehol semmi nyoma sincsen, a HB. *hadlaua*-féle adatainak olvasása és értelmezése pedig máig is vitás.

149. A HB.-ben olvasható *hadlaua*, *terumteve*, *feledeve*, *veteve*, *tilutoa*, *mundoa* szavak kétségtelenül tárgyas ragozása, jelentő módú, elbeszélő multú, egyes 3. sz.-ű igealakok, csak az a nagy kérdés, hogy milyen elemekből vannak összeszerkesztve. Az erről szóló teljesen elfogadhatatlan régibb vagy akár újabb véleményeket ez alkalommal mellőzve, csak RÉVAINAK, MÉSZÖLYNEK és KRÄUTERNEK egymástól teljesen eltérő, de egyébként figyelemreméltó nézeteit fogom lehetőleg röviden ismertetni, mégpedig RÉVAIÉT (Antiqu. 102

*) MÉSZÖLY (i. h.) még egy nem is 3., hanem 2. sz.-ű *köveid* adatot is talált a Thewr.-k.-ban, melynek *i*-je már igazán nem lehet egyéb, mint diftongizálódás eredménye vagy íráshiba.

és Eláb. Gramm. I, 329, II, 660) SZINNYEINEK legújabb interpretációja szerint.

150. SZINNYEI (MNY. XXII, 251) a *hadlausa*, *terumteve*, *feledeve*, *veteve* írású alakokat *hádláva**), *terümtéve*, *feledéve*, *vetéve*-nek (RÉVAI *halláva*, *terömtéve* stb.-nek) olvassa**), s úgy magyarázza, hogy az igetőre következő *á*, *é* az elbeszélő mult jele (vö. pl. *hall-á-m*, *hall-á-d*, *feled-é-m*, *feled-é-d*), az alakok végén levő *-á*, *-e* a 3. személy ragja, a közből levő *v*-t pedig „alig tarthatjuk egyébnek, mint hézagöltő járulékhangnak.” A *tilutoa*, *mundoa* írású alakokat *tilutóá*, *mundóá*-nak vagy *tilutóvá* *mondóvá*-nak (RÉVAI *tilotóá*, *mondóá*-nak) olvassa s *á*-jukat természetesen szintén személyragnak tekinti. A feltűnő *ó*-ról (MNY. XXII, 162) elfogadja RÉVAINAK (i. h.), ZOLNAI-nak (Nyelveml. 66) és MELICH-nek (MNY. IX, 308) azon feltevését, hogy *á* > *ó* változás eredménye s így etimológiailag azonos az elbeszélő mult *á* jelével. De a *tilutoa*, *mundoa* o betűjéről való ezen magyarázat nézetem szerint teljességgel elfogadhatatlan, mert *á* > *ó* hangváltozásnak legcsekélyebb nyoma sincsen a magyar hangtörténetben (vö. 121. b. §)***); ez éppen olyan feltűnő volna, mint pl. *ê* > *ő*, *é* > *ű* vagy *ê* > *ú*; s valóban, nem is fordul elő egyetlen nyelvemlékünkben, egyetlen nyelvjárá-sunkban *á* helyett *ó* praeteritum-jel. Ami végül a *tilutóá*, *mundóá* ~ *tilutóvá*, *mundóvá* olvasás *v*-jét illeti, erről SZINNYEI (szerintem is helyesen) ezt mondja:

„a *tilutóá* és *mundóá* alak hézagöltő hang nélkül maradt. Legalább úgy látszik, de bizonyosnak nem egészen bizonyos. Mindenesetre föltűnő, hogy *á-á* és *é-é* között van hézagöltő *v* hang s éppen *ó-á* között, tehát ajakhangzó után nem fejlődött ki. SIMONYI Nyr. XXIX, 69 és 164 (jegyzetben) a *zuodos* szóval kapcsolatban azt az ötletet vetette föl, hogy az oklevélbeli *ua*, *uo*, *ue* írás sokszor talán csak *uua*, *uuu*, *uuu* helyett való rövidítés volt. MELICH Nyr. XXXII, 409 kk. a *tilutoa*, *mundoa* és a *hazoa* alakokról írván úgy vélekedett, hogy az *oa* csupán helyesírási sajátság, ahol a *v*-t csupán írásban nem jelölték, valóban azonban a kiejtésben megvolt.” [Ehhez jegyzetben SZINNYEI: Fölhozott bizonyítékaihoz hozzápótolhatom az ANONYMUS-ból ezt: (usque ad fluvium) *Moroua* 35. f. ~ *Moroua* 37, 57. f.] Később elállott ettől a magyará-

*) A *hall* igének t. i. az *ó*-magy. korban *hádl* alakja volt. Ugyancsak korábbi *dl*-ből való pl. a *vall*, *ült* 'ünnepele', *ellik*, *szöllő*, *villa*, nyj. *silla* 'ár, pfriemen', *billung* 'vinca minor' szavak mai hosszú *ll*-je is.

**) Itt jegyezzük meg röviden, hogy MELICH ezeket MNY. IX, 161 *hadlā-vā*, *terümtē-vē*, *feledē-vē*, *vetē-vē*-nek olvassa.

*** Nem ilyen a kny. *vártál* (kértél), *várjál* (kérjél) ~ palóc nyj. *vártó* (kértő), *várjó* (kérjó) viszony sem. Vö. 29. §.

zattól (MNY. IX, 398, 399), de én azt hiszem, hogy a SIMONYI és MELICH föltette rövidítés kérdésével még foglalkoznunk kell.” (MNY. XXII, 252).

151. MÉSZÖLY (Nyr. XXXVIII, 301—305, 343—348 és az 51. §-ban említett akad. előadásában) nyomatékosan rámutat arra, hogy az elbeszélő múltú egyes 3. sz.-ű igealaknak nemcsak nyelvemlékeinkben és nyelvjárásainkban, hanem a rokon nyelvekben sincsen ragja (pl. f. *annoi-n*, *annoi-t*, *annoi*, cser. *puena-m*, *puena-t*, *puen*, vog. *minē-m*, *minē-n*, *minī*), tehát a *hadlaua*-féle igealakokon sem kereshetünk ilyet. Ezért azt a hangot, melyet ezeknek végső *a*, *e* betűje jelöl, nem az -*á*, -*e* személyragnak fogja fel, hanem az elbeszélő múlt -*á*, -*é* időjelének. A kérdéses adatoknak az igetőre következő *a*, *e*, *o* betűvel jelölt hangját ennek következtében az alapige tövégi rövid magánhangzójának tartja, a *hadlaua*, *terumteve*, *feledeve*, *veteve* adatok *u*, *v* betűjét pedig hiátustöltő *v* hang jelének tekinti. Az általa ezek szerint *tilutoá*, *mundoa*, *hādlová*, *terümtevé*, *feledevé*, *vetevé*-nek olvasott HB.-beli adatok szerinte nem ősei a régibb köznyelvbeli *tiltá*, *mondá*, *hallá*, *terémté* stb. alakoknak, hanem ezeknek olyan újraképzés útján keletkezett változatai, mint amilyenek az alanyi ragozású praeteritum *lén*, *tén*, *vén* stb. mellett a határozó igenévvé lett *lévén*, *tévén*, *vévén* stb. alakok.

152. KRÄUTER FERENC (NyK. XLII, 332) a *tēü-m* > *tōm*, *tēü-d* > *tōd*, **tēü-e* > *tēve*-féle praet. alakok vizsgálatával kapcsolatban azt a véleményét fejezte ki, hogy ezekkel egyezően a HB. *hadlaua*, *terumteve*-féle alakjainak elemei sem egyebek, mint a praeteritumtőként használt -*au*, -*eu* (> -*ó*, -*ő*) képzős melléknévi igenév + az -*á*, -*e* személyrag, tehát eszerint pl. *hadlaua*, *terumteve* = *hādlov-á*: 'hallója' > (ő) 'hallá', *terümteü-e* 'teremtője' > (ő) 'teremté'. (Ismélti ERDÉLYI LAJOS: FUF. XVIII, 93). SIMONYI, MELICH és SZINNYEINEK az *u*, *v* betű kiírásának elmulasztására vonatkozó fennebbi megfigyelései alapján a *tilutoa*, *mundoa* alakok is eszerint *tilutou-á*, *mundou-á*-nak volnának olvashatók és értelmezhetők.

153. Lehetetlennek (az *á* > *ó* hangváltozás részletkérdésének kivételével) e három magyarázókisérlet egyike sem mondható. De hogy melyikük az igazán helyes, azt csak a HB.-dei közei egykorú új és nagyobb terjedelmű nyelvemlékek napfényrekerülése tudná eldönteni. Mai nyelvtörténeti ismereteink alapján legvalószínűbbnek tetszik KRÄUTER felfogásának helyessége, kevésbbé:

valószínűnek Mészölyé és Révaié. Mészölyé azért, mert az a körülmény, hogy az egyes 3. sz.-ű igealakoknak a rokon nyelvekben nincsen személyragjuk, nem helyes érv amellel (vö. 147b. §), hogy a tárgy-as ragozásbeli *várá*, *kéré* típusú igealakon sem lehetett soha ilyen; nincsen tehát kényszerítő szükség annak feltevésére, hogy a *hadlaua*, *terumteve*-féle adatoknak végső *a*, *e* betűje nem a személyragnak, hanem a praeteritumi -*á*, -*é* módjelnek a jelzése. Révaié azért, mert a *tilutoa*, *mundoa* adatok *o* betűjének hosszú *ó*-val való olvasása és ennek korábbi *á*-ból való származtatása határozottan elfogadhatatlan (150. §). Ha pedig a *tilutoa* és *mundoa* adatok *o* betűje csakis rövid *o* hang jele lehet, akkor a *hadlaua*, *teremteve*-féléknek megfelelő helyzetű *a*, *e* betűje aligha lehet a praeteritumi -*á*, -*é* jele, mert egyáltalán nem valószínű, hogy a *tilutoa* és *mundoa* adatoknak másféle volna az alaktani szerkezetük, mint a többieké. *Hadlaua*, *terumteve*, *feledeve*, *veteve*, *tilutoa* és *mundoa*, bárhogyan is olvasandók, bizonyára a zonos szerkezetű igealakok.

154. Megfontolva mind e tényeket és érveket azt hiszem, hogy e tárgy-as ragozásbeli egyes 3. sz.-ű praeteritumi igealakokról legtöbb valószínűséggel a következőket lehet mondani:

Praeteritumi funkcióhoz jutott már a finnugor alapnyelv korában a fgr. -*i* igenévképző. Az igének tövégi rövid magánhangzójából és ebből az *i*-ből csakhamar *é* lett, pl. **várði*-, **kérði*-> **váré*-, **kéré*- (187. §), s a tárgy-as ragozás keletkezése korában ehhez a tőhöz hozzájárultak a birtokos személyragok, pl. **váré-m*, *kéré-m*, **váré-d*, *kéré-d*, **váré-i*, **kéré-i*. Ebből fejlődött az *é* illeszkedése és az -*i* személyrag elveszése következtében a közismert *várám*, *kérem*, *várád*, *kéred*, *várd*, *kéré* típusú ragozás. De praeteritumi funkcióhoz jutott a nyelvtörténet folyamán nemcsak a fgr. -*i*, hanem (már a magyar nyelv külön életében) a fgr. -*γ* > -*u*, *ü* igenévképző is. Ennek bizonyítékai a *várók*, *kérők* (118b. §) és *várónk*, *kérőnk* (188. §) igealak, az u. n. sz-szel bővülő *v*-tövéi igéknek *tők* ~ *ték*, *től* ~ *tél*, *tőn* ~ *tén*-féle alakjai (188 s köv. §), a (jelen idejű funkciót kapott) palóc nyj. *várónk*, *kérőnk* alak (23. §) és — a HB.-beli *hadlaua*-féle adatok. A praeteritumi egyes 3. sz.-ű *várá*, *kéré* típus között és a HB.-beli *hadlaua*, *terumteve*-féle adatok között tehát nincsen semmiféle etimológiai kapcsolat, ezek egymástól teljesen függetlenül keletkeztek. A HB.-beli adatok úgy

látszik legutolsó nyomai annak, hogy valamikor, a HB.-et megelőző századokban, nemcsak ilyen típusú praeteritumi alakok voltak szokásosak: *vára-m*, *kéré-m*, *vára-d*, *kéré-d*, (**vára-i*, **kéré-i* >) *vára*, *kéré*, hanem ilyenek is: **váráu-m*, **kéreü-m*, **váráu-d*, **kéreü-d*, **váráu-á*, **kéreü-e* > *várává*, *kéreve*. (Az intervoc. helyzetű *u* > *v* változásra l. 194. §). Hogy az *á* tövéghangzós *hadlaua* olv. *hād-lāvā*-félék mellett *o* tövéghangzós *tilutoa* olv. *tilutovā*-féle alakok is voltak, az a tövégi magánhangzók történetéről való mai ismereteink mellett egyáltalán nem feltűnő. — Mivel azonban az *-d*, *-é* jelű és az *-u*, *-ü* (> *v*) jelű két ragozási típus teljesen azonos funkciójú volt, azért az egyiknek szabályszerűen el kellett avulnia. Nyelvünk története azt bizonyítja, hogy ez utóbbi avult el, s hogy ennek az elavulásnak már jóval a HB. kora előtt kellett kezdődnie. Hogy miért avult el kettejük közül éppen az utóbbi, erre nézve is bátorkodom egy nem valószínűtlennek látszó feltevést kockáztatni. Ismerve ugyanis Árpád-kori *áu* és *eü* kettőshangzóink sokágú történetét, azt hiszem, hogy a *váráu-m*, *váráu-d* és *kéreü-m*, *kéreü-d* alakokból *áu* > *á* (vö. HORGER: MNy. XXVI, 88—89) és *eü* > *é* > *e* (vagy inkább *eü* > *ëü* > *é*) változás következtében *várám*, *várdád* és *kérem*, *kéred* lett, úgyhogy az eredetileg *-i* és *-y* jelű praeteritumok 1. és 2. sz.-ű alakjai teljesen egyformává váltak és a HB. korában már csak a 3. sz.-ű alakok különböztek egymástól: *vára*, *kéré* és *várává*, *kéreve*. Egészen természetes, hogy az *á* vagy *é* hangú *várám*, *várdád* és *kérem*, *kéred* alakok mellett e kétféle 3. sz.-ű alakok közül a szintén *á* vagy *é* hangú *vára*, *kéré* alak diadalmaskodott, az egészen más jellegű *várává*, *kéreve* alak pedig lassanként elavult.

155a. SZINNYEI, mint (148. §) említettük, felteszi, hogy valamikor az egyes 3. sz.-ű *vára*, *kéré* típus mellett újabb, analógiás eredetű **várāja*, **kéreje* típus is volt, de ennek további sorsáról nem nyilatkozik. Ha csakugyan volt ilyen típus (ami nem lehetetlen, bár nyoma nincsen), akkor hangtörténeti sorsával kapcsolatban figyelemreméltó lehetne ZOLNAI-nak egy érdekes megfigyelése. Ő t. i. (MNy. V, 72) rámutatva arra, hogy magánhangzós végű határozószók végéről a *-ja*, *-je* birt. személyrag el is maradhat, pl. *rēja* > *rēā*, *belēja* > *belē*, *nekije* > *neki*, így folytatja: „ugyanett tapasztaljuk az igeragozásban is: *vetné-m*, *vetné-d* és régi *vetné-je* > mai *vetné*”; *veté-m*, *veté-d*, régi **veté-je* (vö. *veteve* HB.) > mai *veté*; *kérje-m*, *kérje-d* és **kérje-je* > *kérje*; ellenben mássalhangzó után megmaradt a személyrag, ha mindjárt módosulva is: *vár-ja*, *kér-i* stb.” (l. h.) Ez tehát megmagyarázná azt a feltűnő jelenséget, hogy miért maradt el a *-ja*, *-je* személyrag éppen csak a magánhangzós tövű **várāja*, **kéreje* (és *várnája*, *kérnéje*) alakok végéről. De persze nagy kérdés, hogy vajon a ővidebb *rēā*, *belē*, *neki*-féle alakok csakugyan újabbak-e a hosszabb és két-

ségtelenül személyraggal ellátott *rēja*, *beléje*, *neki-je-féléknél*, tehát vajjon nemcsak *lát-szat-e* a *-ja*, *-je* elmaradása a *rēja*, *belé-félék* végéről.

155b. Meg kell végül emlékeznünk az egyes 3. sz.-ű tárgyas igealakoknak még egy sajátos csoportjáról. T. i. arról, hogy az északi moldvai csángó nyelvjárásban a rendes köznyelvi alakokon kívül olyanok is vannak, melyeken a 3. sz. ragja után még egy *n-* következik, pl. a jelentő mód jelenében: (*mondja ~*) *monygyán*, (*érti ~*) *értin*, *szeretin*, elbeszélő multjában: *látán*, *gyűjtén*, mult idejében: (*hallotta ~*) *hallottán*, *mondottán*, *láttán*, *kértén*, *szerettén* és *kértin*, *törtin*, *tettin*, felszólító módjában: *aggyán*, *elvégyn* (Nyr. XXX, 112, XXXI, 5, 143—148). SZINNYEI erről (NyK. XXXIII, 260) a következőket írja: „Ez az *-n* aligha régi maradvány, hanem alkalmasint valamilyen újabb keletű járulék. Határozott véleményt nem mondhatok róla, mert ahhoz több adat kellene.” MELICH (MNy. IX, 341, 343) egy valamikor állítólag megvolt 3. sz.-ű **in 'o'* névmásból magyarázza. Talán figyelemreméltóbb MÉSZÖLY feltevése, aki (az 51. §-ban említett akad. előadásában) arra való tekintettel, hogy a finnugor nyelvek igenévi állítmányaiiban gyakran szerepel locativus, pl. finn: *hän (on) kalas-tamassa*, a magyar loc. *-n*-nel azonosítja ezen igealakok végső *-n*-jét. (L. még 51. és 23. §).

b) A többesszámban.

156. A több 3. sz.-ű alányra és meghat. 3. sz.-ű tárgyra mutató igealakok mai köznyelvi ragja a jelentő mód jelenében *-ják* és *-ik*, pl. *vár-ják*, *kér-ik* (ugyanígy a ma már elavult *-and*, *-end* jelű jövőben is pl. *várand-ják*, *kérend-ik*), a jelentő mód multjában és a felszólító módban *-ák*, *-ék*, pl. *várt-ák*, *kért-ék* és *várj-ák*, *kérj-ék*, a jelentő mód elbeszélő multjában és a feltételes mód jelenében pedig pusztá *-k*, pl. *vára-k*, *kéré-k* és *várná-k*, *kérné-k*. A jelentő mód jelenidejű *-ják* alak *j* ɔ : i hangjának természetesen ugyanaz volt a sorsa, mint a már tárgyalt *-juk*, *-jük*, *-játok* és *-ja* megfelelő hangjáé (118—20., 131., 143. §), tehát pl. *iszják* > *isszák*, s így *hozzák*, *ássák*, *haggyák*, *hánnyák*; *lattyák*, *aggyák*, *fonnyák*, *csallyák* (> *csajják*); *tartyák*, *horgyák*, *ajánylyák* (> *ajányják*); Dunántúl pl. *dobgyák*, *kaptyák* stb. S mivel az *-ék* alakváltozat magánhangzója már a XVI. sz. előtt is *é* volt, azért

i-ző nyelvjárásokban persze *i* lépett helyébe, pl. *kírtík*, *vertík*, *törtík* stb. és *kírijík*, *verjík*, *törjík* stb. Ilyenek már kódexekben is, l. TMNy. 616.

157. Kétségtelen, hogy ezen igealakok ragja is végeredményben azonos a többes 3. sz.-ű birtokos személyraggal. De ennek kétféle, t. i. egyrészt eredeti, a több 3. sz.-ű birtokosra, másrészt későbbi, a több 3. sz.-ű alanyra és megliat. 3. sz.-ű tárgyra vonatkozó funkciójában való további hangtörténeti fejlődése már nem folyt le mindvégig olyan teljesen párhuzamosan, mint ahogy ezt az egyesszámban láttuk.

158. A több 3. sz.-ű birtokosra mutató ragnak legrégebb kimutatható alakja az illeszkedés nélküli *-ék*. Pl. moldvai csángó *moloméék* 'malmuk', *kínyerék* 'kenyerük' (WICHMANN: MNy. IV, 166). Valamikor a tárgyas ragozású többes 3. sz.-ű igealakok ragja is ez az illeszkedés nélküli *-ék* volt. Ez Göcsejben, megőrzött régiségként, még a múlt század közepén is észlelhető volt a feltételes módú igealakokon. Pl. (ők) *várnájék* 'várnák', *kérnéjék* 'kérnék', *tudnájék*, *vännéjék* stb. (TMNy. 617. Ezen alakok *j o : i* hangja természetesen csak hiátustöltő).

159. Az illeszkedés nélküli *-ék é* hangjából azonban már korán (valószínűleg közvetítő *i* fokon át) rövid *i* lett, minek következtében még ma is több vidéken *fogik* 'foguk', *karik* 'karjuk', *szēmik*, *tērdik*-féle személyragos alakok hallhatók. Ugyanúgy lett az imént említett feltételes módú *várnájék*, *kérnéjék*-féle igealakokból is pl. *várnáik*, *kérnéik*, *tudnáik*, *mondandáik*, *élvännéik* stb. Ilyenek nemcsak egyes kódexekből idézhetők (l. TMNy. 617), hanem a nyugati nyelvjárásterület délibb felének nyelvjárásaiban még ma is általánosak (TMNy. 617. MELICH: MNy. IX, 210, ezeknek *-ik* ragját korábbi *-ék*-ből magyarázza, de aligha helyesen). Ugyanilyen *é > *i > i* változással lett a jelentő mód jelenének illeszkedésnélküli *-ik* ragja, pl. *várik* 'várják', *adik*, *mondik*, *húzik* stb., azon területeken, ahol az egyesszámú alak ragja is **-é > *-i*, pl. *vári* 'várja', *adi*, *mondi*, *húzi* (138. §). És láttuk fennebb (97. §), hogy az ikes ragozásnak egyes 3. sz.-ű *-ik* ragját is ez az illeszkedés nélküli *-ék > *-ik > -ik* teszi érthetővé. Ezen *-ik* alakot először KRÄUTER: (NyK. XLII, 332) ismerte fel a köznyelvi *-ják*-nál eredetibb alaknak.

160. Innentől kezdve azonban már kissé eltérő irányban fejlődik e ragnak a kétféle funkcióban való hangtörténete. Hogy hogyan keletkezett az *-ék*-nek birtokos személyragként való funkciójában mai *-uk*, *-ük* ~ *-juk*, *-jük* alakja (pl. *foguk*, *szēmük*, *karjuk*, *térdjük*), azt, mint ide nem tartozó kérdést, mellőzzük, s csak azt fogjuk immár vizsgálni, hogy mi volt az illeszkedés nélküli *-ék* további története tárgyas személyragként való funkciójában.

161. A nyelvetterületnek azon részén, ahol nem vált zártabbá (> **ik* > *-ik*), illeszkedett, mégpedig *-ák*, *-ék-ké*, ahogy ezt ma is látjuk a jelentőmód multjában, pl. *várt-ák*, *kért-ék* és a felszólítóban, pl. *várj-ák*, *kérj-ék*. De megvolt ez az illeszkedett *-ák*, *-ék* valamikor a jelentőmód jelenében is. A magashangú *-ék* változatot még ki is tudjuk mutatni nyelvelmélekekből, nevezetesen a Bécsi- és Münch.-k-ból, sőt még egy 1540. évi levélből is: (ők) *észék* 'eszik', *hiszék* 'hiszik', *tészék*, *vészék*, *izenék*, *kéreték*. (ld. TMNy. 615 és MELICH: MNy. IX, 4—5). Kétségtelen, hogy ugyanakkor a mélyhangú igéknek is *-ák* (< **ék*) volt a jelentő mód jelen idejű többes 3. sz.-ű tárgyas személyragjuk, pl. (ők) **várák* 'várják' (így vélekedik SZINNYEI is, MNy. XI, 5), de ezt nem tudjuk adatokkal bizonyítani. Felmerül tehát most az a kérdés, hogy ha a *várt-ák*, *kért-ék* és *várj-ák*, *kérj-ék* alakokban változatlanul megmaradt e ragnak illeszkedett *-ák*, *-ék* alakja, mért lett belőle a jelentő mód jelen idejében *-ják* és *-ik*, vagyis egykori **vár-ák*, *kér-ék*-ből a mai *vár-ják*, *kér-ik*?

162. A jelentő mód multjában és a feltételes módszerben az egyes 3. sz.-ű *várt-a*, *kért-e* és *várj-a*, *kérj-e* alakok (139. §) változatlanok maradtak, tehát nem volt ok arra, hogy a megfelelő többes 3. sz.-ű *várt-ák*, *kért-ék* és *várj-ák*, *kérj-ék* alakok megváltozzanak. De a jelentő mód jelen idejű (ő) **vár-a* és *kér-e* alakokból *vár-ja* (140. §) és *kér-i* (145. §) lett, s ennek következtében a többes 3. sz.-ű régebbi (ők) **vár-ák*, *kér-ék* alakok mellé is új, analógiás *vár-ják*, *kér-ik* alakok támadtak. Ez utóbbiak tehát nem hangtani úton keletkeztek a korábbi **várák*, *kérék* 'várják, kéri' alakokból, hanem az egyes 3. sz.-ű *várja*, *kéri* alakok alapján való újraképzések. (Másként, de aligha helyesen SZINNYEI: MNy. XI, 7).

163. A több 3. sz.-ű alanyra és meghat. 3. sz.-ű tárgyra mutató jelentő mód jelen idejű igealaknak ezen újraképzés követ-

keztében tehát egy ideig két alakváltozata volt, t. i. a régibb (ők) *várák, kérék és az újabb várják, kérik típusú. Ezek azonban azonos jelentésük miatt nem maradhattak meg, hanem egyiküknek el kellett avulnia. Mivel pedig a *várák, kérék alak kettős jelentésű volt (1. 'sie warten, bitten ihn od. sie', 2. 'sie warteten, baten ihn od. sie'), azért ez volt predesztinálva az elavulásra. Ennek megtörténte után a megmaradt egyjelentésű várják, kérik 'sie warten, bitten ihn od. sie' és várák, kérék 'sie warteten, baten ihn od. sie' alakok már nem okozhattak félreértést.

164. Megvolt ez az illeszkedő -ák, -ék rag régebben a feltételes mód jelenében is. Régibb nyelvünkben, a XVII. sz. második feléig, számtalanszor észlelhető az (ők) várnáják, kérnéjük alak (sok példa TMNy. 616 és MNy. IX, 210), melynek *j ɔ : i* hangja természetesen csak inetimológikus hiátustöltő. Hogy az emellett már régen megvolt s utóbb köznyelvvé vált, látszólag puszta -k ragos várnák, kérnék alak hogyan keletkezett, azt nehéz kétségtelenül eldönteni. SZINNYEI (MNy. XI, 5) a SYLVESTER-nél olvasható (ők) *illetneç, ölnec, sêrteneç*-féle írás alapján, melynek *ę* betűjét *ei*-nek olvassa, úgy gondolja, hogy korábbi *várná-ik, kérné-ik-ből lett (ebben az *i* az egyes 3. sz.-ű ragnak még az -é-nél is régibb alakja volna, vö. 146. §) az *i* elvesztésével. Itt sem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy SYLVESTER-nél semmi nyoma sem észlelhető annak, hogy az ő nyelvjárásában a mélyhangú igéken is -náik volt a rag (pl. várnák helyett *várnáik), s ezért a magashangú igéken észlelhető -néik *i* hangjának aligha lehet etimológikus értéket tulajdonítani, hanem valószínűleg úgy kell ezt magyaráznunk, hogy az ő nyelvjárásában a -né és -nék *é*-je *ëi*-vé vagy *éi*-vé diftongizálódott (146. §). De a SYLVESTER-nél található adatok teljes mellőzésével sincsen semmi akadálya e SZINNYEI-féle feltevésnek. Valamiként ugyanis az egyes 3. sz.-ű várná, kérné korábbi *várnáí, *kérnéí-ből magyarázható (148. §), éppen úgy a többes 3. sz.-ű várnák, kérnék is korábbi *várnáíik, *kérnéíik-ből. MELICH (MNy. IX, 210, 344) a várnák, kérnék alakot korábbi *várná-ák, *kérné-ék-ből való összevonásnak tartja*), és persze ez

*) Emellett azonban MELICH (i. h.) azt is lehetőnek tartja, hogy korábbi várná-ak (így!) *kérné-ék-ből való volna. Szerinte t. i. ezen igealaknak lett volna (ők) várnájok ~ várnájak, kérnéjük ~ kérnéjek alakváltozata is. De az ennek igazolásául *i*-zö nyelvmlékekből idézett *vinnyek, tewlthetnyek*,

a magyarázat is elfogadható. De nem lehetetlen végül az sem, hogy a többes 3. sz.-ű *várnák, kérnék* alak talán teljesen független a fennebb tárgyalt *várnájék, kérnéjék* (> *várnáik, kérnéik*) > *várnáják, kérnéjék* alakoktól, nem ezeknek valamilyen rövidülése, hanem pusztán csak -k többesjellel van képezve a már személyrag nélküli egyes 3. sz.-ű *várná, kérné* alakból, mint *várják, kéri* a *várja, kéri* alakból (162. §).

165. Hogy megvolt-e az -ák, -ék rag valamikor a jelentő mód elbeszélő multjában is, azt nem tudjuk teljes határozottsággal megmondani. Se nyelvemlékeinkben, se nyelvújásainkban sehol nyoma sincsen a **váráják, *kérejjék*-féle alaknak. De a feltételes módbeli egykori *várnáják, kérnéjék* alak (164. §) példájára talán fel lehetne tenni egykori **váráják, *kérejjék* meglétét is (így SZINNYEI: MNy. XI, 7), csak az volna érthetetlen, hogy miért avult volna el ez az alak olyan hamar, már első nyelvemlékeink kora előtt, holott az ehhez annyira hasonló feltételes *várnáják, kérnéjék* alak a XVII. sz. közepéig volt közhasználatú. Az egyetlenként meglevő rövidebb (ők) *várák, kérek* alakot SZINNYEI (MNy. XI, 5) ismét SYLVESTERnek *követek, diczirek, kezdék*-féle írása alapján, korábbi **várdák, kéreik*-ből magyarázza. (Ennek *i*-jéről l. fennebb, 164). MELICH (MNy. IX, 344) ennek is úgy magyarázza az eredetét, mint a feltételes módú *várnák, kérnék* alakét (164. §). De itt is fennáll a lehetősége annak, hogy talán soha nem is létezett **vára-ák, *kére-ék* > **várd-ják, *kére-jék* alak, hanem az ősrégi *várák, kérek* alak nem egyéb, mint alanyra mutató személyrag nélkül való, az egyes 3. sz.-ű *vára, kére* alakból -k többesjellel képezett igealak.

elvezteniec adatok teljes joggal olvashatók *é*-vel is (pl. *vinniék ~ vinnljék*), s a nyelvjárási *várnáik, kérnéik* alakok rövid *i*-je is korábbi *i* (< *é*)-ből magyarázandó (159. §), nem pedig *é*-ből. A HELTAIBÓL idézett két -*náiac* és három -*néiec* írású adat pedig aligha egyéb mint sajtóhiba az egybeült abban a korban közönséges -*náiac, -néiec* helyett.

III. Az idő és a mód jelölése.

Irodalom: BUDENZ: A mód- és időalakok, NyK. XXIII, 178. GYOMLAY: Az úgynevezett igeidők elmélete, NyK. XXXVII—XLII, A magyar igealakok rendszere, MNy. XIX, 133, XX, 63. KLEMM: Zur Geschichte der sogenannten Tempora in den finnisch-ugrischen Sprachen, FUF. XVII, 265 (l. még ugyane szerző Magy. Tört. Mondattanában, 62—111), SETÄLÄ: Zur Geschichte der Tempus- und Modusstamm-bildung in den finnisch-ugrischen Sprachen. Helsingfors, 1886. SIMONYI: Az ugor módalakok, NyK. XIII, 135, SZARVAS: A magyar igeidők. Pest, 1872. SZINNYEI: Az ugor idő- és módalakok, NyK. XXIII, 452.

166. Az igével kifejezett történés idejét és az állítás módját mai nyelvünkben általában vagy képzőszerű jelekkel szoktuk kifejezni, pl. *vár-á-m*, *vár-ta-m*, *vár-ná-m*, *vár-ja-m*, vagy mondat-tani úton, úgynevezett segédigékkel vagy határozószókkal, pl. *várni fogok*, *vártam volt*, *vártam volna*, *majd várok*.

Jelnek nevezzük az olyan képzőt, amelynek jelentésváltoztató funkciója nem olyan élénk és határozott mint az igazi képzőké. Pl. a *ház* melletti *házacska*, vagy az *ír* melletti *írogat* szavakról határozottan érezzük, hogy ezek alapszavukkal szemben új, lényegesen más jelentő szavak, ezért a rajtuk észlelhető *-cska*, *-cske* és *-gat*, *-get* szuffixumokat képzőknek nevezzük. A *ház* főnévnek *házak*, és az *ír* igének *írt* vagy *írna* származékait ellenben nem érezzük lényegesen más jelentő, tehát alapszavunkhoz viszonyítva valóban új, tőlük teljesen különálló szavaknak (éppen ezért nem is szokták őket külön címszavakként felvenni a szótárakba), hanem a legszorosabban hozzájuk tartozóknak érezzük őket; szinte olyan szoros viszonyt érzünk közöttük, mint pl. *ház* és *házhöz*, vagy *ír* és *írok* között. A jelek tehát mintegy középhelyet foglalnak el a képzők és a ragok között.

167. Említettük már (109. §), hogy a kezdetleges lelki fejlettségű ember mindig tárgyfogalmak segítségével gondolkozik, s hogy ennek következtében az állítmány a finnugor alapnyelvben eredetileg mindig névszó volt, amellyel persze nem lehetett kifejezni sem az időnek, sem az állítás módjának fogalmát. Később a névszók nagy részéből ige lett ugyan, de ezek segítségével is még sokáig csak a történés minőségét (*status actionis*) lehetett kifejezni, t. i. ennek befejezett, vagy befejezetlen, még folyamatban levő voltát (*actio perfecta* aut *imperfecta*), nem pedig idejét vagy a reávonatkozó állítás módját. Az idő tudata csak hosszabb ideig tartó lelki fejlődés eredménye. Hiszen csak az aktuális cselekvést és jelenlegi állapotot tudjuk élményként tapasztalni; a jövőbelit vagy múltbelit csak el tudjuk képzelni, erre a képességre pedig csak lassan, fokozatosan tett szert az emberiség. Csak e

képesség megszerzése után kezdték elődeink nyelvi eszközökkel is megjelölni azt, hogy az igével kifejezett történés a beszélés pillanatához képest előidejű-e, egyidejű-e, vagy utóidejű-e, s e szerint megkülönböztetünk ma multidejű, jelenidejű és jövőidejű igealakokat. Éppen így hosszú történelmi fejlődés eredménye a mód fogalma is. „Az igemód a beszélő, néha a szereplő lelkiállapotának az igefogalom objektív tartalmához való viszonyát fejezi ki. E szempontból a magyarban két igemódunk van: az *óhajtó-föltételes* vagy egyszerűen *föltételes* (*optativus-conditionalis*) és a *fölszólító* mód (*imperativus*). Mikor a beszélő közömbös az igefogalomban kifejezett objektív tartalommal szemben, tehát csak objektíve nyilatkozik, akkor tulajdonképpen nincs dolgunk igemóddal, mert nem jut kifejezésre az illető igealakban a beszélőnek az objektív folyamattal szemben elfoglalt álláspontja. Azonban az óhajtó-föltételes és a fölszólító móddal való ellentétképpen ily igealakoknak is módot tulajdonítunk, ez a *jelentő mód* (*indicativus*). Most is *élnek*, ha meg nem *haltak*.” (KLEMM: Mondatt. 62—63.)

168. Az idő- és módfogalmak hiánya miatt természetes, hogy a finnugor alapnyelvben nem volt kifejezésükre szolgáló nyelvi eszköz. E fogalmak fokozatos kifejlődésével kapcsolatban azonban szükségessé vált ezeknek nyelvi kifejezése. E szükséglet kielégítése úgy történt, hogy az igékhez járuló (eredetileg egészen más funkciójú) egyes szuffixumok lassanként az idő és a mód jeleivé adaptálódtak. (BUDENZ: U. A. 351, SETÁLA: TuM. 166). Hogy az időre vagy módra vonatkozó funkciónak végleges megállapodását bizonyos ingadozás előzte meg, annak napjainkig megőrzött emléke pl. az, hogy a nyelvjárási *várónk*, *kérőnk* alak -ó, -ő jele palóc vidéken praesens (23. §), Erdélyben pedig (188. §) praeteritum jelentésű. Az ilyen szuffixumok néha megőrizték eredeti funkciójukat is, mint pl. az imént említett -ó, -ő igenévképző, más esetekben azonban a nyelvtörténet folyamán teljesen elavult az eredeti funkciójuk, s akkor ma csakis az idő vagy a mód jelölésére szolgálnak, mint pl. a praesens -sz jele, vagy a felszólító mód *j* jele. Az így keletkezett idő- és mód-jelek mindig közvetlenül az ige-tőhöz járulnak, s csak ezek után következnek a személyragok. Pl. *té-sz-nek*, *vár-á-m*, *vár-t-a*, *vár-ná-nk*, *vár-ja-tok* stb. *) Még sokkal

*) MELICHNEK azon feltevése (MNy. IX, 108—9), hogy egyes kódexeinknek *kerzh*, *lezh*-féle adatai *kérszj-nek*, *lészj-nek* volnának olvasandók, hogy tehát ezekben előbb következett volna a személyrag és csak ez után a módjel, elfogadhatatlan. (Vö. SIMONYI: Nyr. XLII, 233).

később, csak az egyes finnugor nyelvek külön életében fejlődött ki az idő- vagy mód-fogalom segédigékkel való kifejezésének szokása. A magyar nyelvnek e célra szolgáló jeleit alább részletesen ismertetjük, de az idő- vagy módfogalom segédigékkel vagy határozószókkal való kifejezésének kérdése a mondatban körébe tartozik. (L. erről KLEMM: Mondatt. 82—83, 93—100, 104—111).

A) Jelen idejű igealakok.

Irodalom: SIMONYI: TMNy. 619, SZINNYEI: NyH.⁷ 109.

169. A feltételes és felszólító módú igealakokon egyáltalán semmi sem jelöli a jelen időt. Pl. *várné-k* stb., *várná-m* stb., *várja-k* stb., *várja-m* stb. Legtöbbször a jelentő mód jelen idejű igealakjain sem, pl. *váro-k*, *vár-sz*, *vár* stb., *váro-m*, *váro-d*, *vár-ja* stb., egyes igéknek ilyen alakjain azonban az igető és a személyrag között egy *sz* hang észlelhető, amelynek ma már nem érezzük ugyan praesens-képző funkcióját, de amelynek, mivel csakis a jelen idejű alakokban jelentkezik, egykor praesensjelnek kellett lennie. Vö. pl. a (*tē- ~ té- > tēv- ~ tēv- tövű*) *tész* igének jelen idejű *tészek*, *téssz* (*~ tészél*), *tészen* (*> tész*) stb., *tésszem*, *tésszed*, *tésszi* stb. alakjaival ennek jövő idejű *téendék* stb., elb. múltú *tē(v)ék* stb., múlt idejű *tettem* stb. alakjait.

170. Ez az *-sz* praesens-jel már legrégibb nyelvemlékeink óta általában csak az ú. n. *sz-szel* bővülő *v-tövű* igéken jelentkezik, amilyenek mai köznyelvünkben pl. *lész*; *tész*, *vész*, *visz*, *hisz*, *észik*, *iszik*, *alszik*, *fekszik* stb. De kétségtelen nyomai vannak annak, hogy régebben más tövű igéknek ilyen alakjait is *-sz* jellel képezték. Pl. a *von* ige jelentő módú jelene régebben mindig *vonszok*, *vonszasz*, *vonszon* stb., *vonszom*, *vonszod*, *vonszja* stb. volt (de többi időalakjai *sz* nélküliek voltak, pl. *vonand*, *vona*, *vont* stb). E *vonsz* (*> vonz*)-féle igealakokban azonban az *sz* (*> z*)-nek praesens-jelölő funkciója a XVIII. sz. végén már teljesen elhomályosodott, s azóta, semmi különösebb funkciója nem lévén, az igetőhöz tartozónak érezzük és ezért többi alakjait és származékait is ebből az *sz > z*-vel meggyarapodott tövből képezzük, pl. *vonzott*, *vonzandá*, *vonzó*, *vonzás* stb. Az *sz* nélküli *játék*, *vető* főnevek és a gyakorító *metél* ige pedig elárulják, hogy valamikor a *játszik*, *tetszik* és *metsz* igék *sz* hangja sem tartozott a tövhöz, hanem csak praesens-jel volt. De ezen szerepe már régebben elhomályosodván, az akkori

beszélők nyelvérzéke éppen úgy a tőhöz tartozónak fogta fel, mint az 1800 körülieké a *von* ige jelenidejű *vonsz* (> *vonz*) alakjának *sz* (> *z*) hangját. Csak ennek megtörténte után keletkezhettek ugyanis a ma közhasználatú *játszott*, *tetszett*, *metszett*, *játszana*, *tetszene*, *metszene*, *játszó*, *tetsző*, *metsző*, *játszani*-féle alakok és származékok.

171. Nyelvemlékeink tanúsága szerint egykor az *óv* ige jelentő módú jelenét is -sz-szel képezték. Pl. *ószom*, *ószod*, *ószja* stb., de csak *óttam* ~ *óvtam*, *óvó*, *óvás* stb. S valamiként az *óv* ige ezen jelen idejű alakjai később elvesztették -sz-üket, mert a beszélők az ige (sz nélküli) tövéből analógiásan újra képezték őket (pl. *óvom*, *óvod*, *óvja* stb.), éppen úgy vesztették el sz jelüket más igeeknek is a jelenidejű alakjai. Fel lehet tehát tenni, hogy valamikor, jóval legrégibb nyelvemlékeink előtt, ha talán nem is minden, de igen sok más igeeknek is -sz-szel képződtek a jelenidei alakjai. Ez annál valószínűbb, mert ezzel a feltevessel lehet legjobban megmagyarázni az alanyi ragozásbeli egyes 2. sz.-ű -sz ragot. (Vö. 33. §).

172. Ezen *sz*-nek praesens-jel voltát HUNFALVY ismerte fel legelőbb (NyK. III, 270—71), helyes magyarázatát pedig BUDENZ találta meg. Szerinte (UA. 33) eredetileg (continuatív jelentés-árnyalatú) gyakorítóképző volt (amely még ma is jól észlelhető pl. az összetett gyak. -szol, -szél, -szöl képzőben), s csak adaptatio útján vált utóbb praesens-jellé. Ez a magyarázata annyira valószínű, hogy a magyar nyelvészek általánosan elfogadták. A magyarhoz hasonlóan praesens-jellé adaptálódott a vogulban is a gyak. -nt, a votjákban pedig a gyak. -šk képző. BUDENZ (i. h.) a magy. -sz-et fgr. *-sk-ból származtatta, de SZINNYEI (Fgr. Spw.² 106, NyH⁷ 64) szerint más eredetű, a fgr. *-s fejleménye.

173. Praesens-jellé adaptálódott nyelvünknek egy régiebb korszakában a gyak. -sz igeképzőn kívül talán még az -ó, -ő ige-névképző is. Ennek nyomát napjainkig őrzi a palóc nyelvjárások -ónk, -őnk (> *ón*, -*ön*?) személyragja. (Vö. 23., 114b., 188. §). De az -ó, -ő-nek ezen praesens-képző szerepe valószínűleg sohasem volt általános, hanem mindig csak nyelvjárási jellegű volt.

174. A magyar nyelvészek régebben a *val*- és *mén*-töveknek jelenidejű *vag*yok, *vagy*, *vagyon* (> *van* 44 c. §), *vag*yunk, *vag*y-

lok, vagynak (> vannak) és *mëgyëk, mëgy, mëgyën, mëgyünk* alakjait is úgy magyarázták, hogy (gyak.-képzőből adaptálódott) -gy praesens-jellel vannak képezve. De hogy a *mëgyëk*-félének e magyarázata téves, azt határozottan bebizonyította MÉSZÖLY (Nyr. XXXVII, 167), s a *vagyok*-féle alakok gy-je is sokkal valószínűbben $l > l' > gy$ változásnak fogható fel. (MÉSZÖLY: i. h. és KLEMM: MNy. XXII, 120).

B) Jövő idejű igealakok.

Irodalom: SIMONYI: TMNy. 625, SZINNYEI: NyH⁷ 112.

175. A futurum-jellel képezett jövő idejű igealakok mai nyelvünkben (talán csak az egy kalotaszegi nyelvjárás kivételével, vö. TMNy. 625) már nem használatosak, de régibb nyelvünkben közönségesek voltak. (A *fog* segédigével vagy a *majd* határozószóval szerkesztett *várni fogok, várni fogsz* vagy *majd várok, majd vársz*-féle szerkezeteket használjuk ma helyettük, l. ezekről TMNy. 638, ZOLNAI: NyK. XXVI, 370, Nyr. XXV, 467, MELICH: u. o. 351, PÁPAY: u. o. 513, MÁRKOS: MNy. X, 157, GALLUS: u. o. XVII, 53, ERDÉLYI: NyK. XXXV, 362, KLEMM: Mondatt. 104). Legáltalánosabb használatú volt a futurum-jelnek -and, -end alakja, pl. *vár-and-ok, kér-end-ék, vár-and-asz, kér-end-esz* stb., de volt ennek -ánd, -énd, pl. *várándok, kérendék*, és magashangú igéken -ënd változata is, pl. *kérend*. A *lész, tész* és *vész* igéknek a XVI. sz.-ig ilyen jövő idejű alakjaik voltak: *lend, tend, vend* (l. mindezeket TMNy. 625 és NyH⁷ 112), a HB.-ben pedig az *észik* igének egyik jövő idejű alakja *emdul*-nak van írva.

176. SZINNYEI (Nyr. XXXII, 485, NyK. XLV, 194) szerint a HB. *emdul* írása másolási hiba *eindul* helyett, s ezen **eindul* adat szerinte (MNy. XXII, 161) *ëindül*-nek olvasandó, amiben **ëi*- az *észik* ige egykori töve, tehát a futurum-jel csak a puszta -nd. E feltevés (és a rajta alapuló magyarázat) nem mondható ugyan elfogadhatatlannak, de viszont szükségesnek sem mondható, mert a HB.-beli *emdul* adat akkor is teljesen érthető, ha (íráshiba nélküli) *ëmdül*-nek olvassuk, nem pedig (íráshiba feltételezésével) *ëindül*-nek. Bizonyos ugyanis, hogy az *észik* igének volt *ë*-töve is, a később -nd alakú futurum-jel pedig SIMONYI (NyK. XVI, 260 és MNyelv.² 413) tetszetős feltevése szerint azonos a *futamodik*-

féle igék képzőjével (másként, de aligha helyesen BUDENZ: UA. 26, SZINNYEI: NyK. XXXV, 448) s így az *emdul* adat *m*-je lehet megőrzött régiség is.

177. SIMONYINAK az *-and*, *-end* eredetéről való ezen feltevése alapján (de a részletekben tőle több pontban eltérve) így magyarázhatjuk meg a futurum-jel történetét:

A *futamodik*, *folyamodik*, *csuszamodik*, *vetemődik*-féle igék *-amod*, *-emőd* képzője az alapigebeli cselekvés kezdő mozzanatát fejezi ki. Könnyen érthető tehát, hogy e funkcióján kívül a jövőben beálló cselekvés jelölésére is alkalmassá vált. De ennek az adaptálódásnak már akkor kellett végbemennie, mikor az ilyen igék még nem voltak ikes ragozásúak. Később az *m* és a *d* közötti rövid magánhangzó a kétnyíltszótagos hangtörvény alapján kiesett. Keletkeztek tehát ennek következtében a régibb (de már ikes ragozásúvá vált) *futamodom*, *futamodol*, *futamodik* típusú mozzanatos igealakok mellé újabb **futamdom*, **futamdol*, **futamdik* típusúak is, és éppen így a régibb (iktelen ragozásúnak maradt) **váramdok*, **váramodasz*, **váramodunk* típusú jövő idejű igealakok mellé is újabb **váramdok*, **váramdasz*, **váramdunk*-félék. (Vö. HB. *emdul*). E változatok közül aztán megoszlás következtében a mozzanatos funkcióban a képzőnek régibb *-amod(-ik)*, *-emőd(-ik)* alakja győzedelmeskedett (de vö. hogy elszigetelődésük miatt mégis megőrződtek az *m* és *d* közötti magánhangzó kiesésével *-andó*, *-endő*, pl. *várandó*, *kérendő*, továbbá: *növendék* és *veszendék* 'veszendőben levő vagy, ami az elveszéshez közel van, ami kárba megy', Nyr. XLII, 72), a beálló cselekvés jelölésének funkciójában ellenben az újabb, az *m* és *d* közötti magánhangzó kiesésével keletkezett **-amd*, *-emd* (vö. HB. *emdul*) alakváltozat győzedelmeskedett. Az analógia kiegyenlítő hatása következtében aztán a szabályos jövő idejű **váramdok*, **váramdasz*, **váramdunk*-féle alakok mellé az egyes 3. sz.-ű **váramod* helyébe is **várand* lépett (mint pl. *mondok*, *mondasz*, *mondunk* mellé **monod* > *mond*), de az **-amd*, **-emd*-nek állandóan *d* előtt levő *m*-je a nyelvtörténet folyamán persze *n*-nel helyettesítődött, mint pl. az imént említett *-andó*, *-endő*, *növendék*, *veszendék*, továbbá pl. *Ádánd*, *Szënd*, *Orond*, *Korond*, *Haland*, *Fëndend* (~ *Födemes*), *Szendrő*, *kend*, *mind*, ném. *papmdekl* > nyj. *papon-dëkli*, *cimbalom* > nyj. *cindalom* esetében. (L. ezekről HORGER: Ált.

Fon. 220. §. — SZINNYEINEK SIMONYI feltevése ellen NyK. XXXV, 448 felhozott példáiban nem állandó az *md* hangkövetkezés; ezeknek tehát nincsen bizonyító erejük).

178. Utolsó szótagbeli *n* (*r*, *l*) előtt azonban a rövid *a* (> *a*) és *e* megnyúlt *á*-vá és *ê* (> *é*)-vé (L. erről HORGER: MNy. X, 114—16). Emiatt tehát a jövőidejű igealakok paradigmájában ilyen többeli váltakozás (grammatischer Wechsel) támadt: *várandok*, *várandsz*, *váránd*, *várandunk* stb., *kérendék*, *kérendesz*, *kérënd* (> *kérënd*), *kérendünk* stb. Az analógia azonban tudvalevőleg folyton igyekszik az ilyen változásokat megszüntetni, ami sok esetben sikerül is neki. Megszünteti pedig úgy, hogy vagy az egyik, vagy a másik hangalak-javára egyenlíti ki a váltakozást. Az analógiának ezen kiegyenlítő hatása következtében ebben az esetben is az történt, hogy a nyelvterületnek egyik részén a jövő idejű paradigmának minden alakjában a rövid *a*, *e* érvényesült, pl. *várandok*, *várandsz*, *váránd* stb., *kérendék*, *kérendesz*, *kérënd* stb., másik (úgy látszik kisebb) részén ellenben a hosszú *á*, *ê* (> *é*) érvényesült pl. *várándok*, *várándasz*, *váránd* stb., *kérëndék*, *kérëndesz*, *kérënd* stb. (pl. SYLVESTERNÉL, VÖ. NyK. XXXVIII, 20) > *kérëndék* stb. (L. ilyeneket még TMNy. 625 és MNy. XII, 5). Ez az oka annak, hogy a futurum-jelnek régen *-and*, *-end* mellett *-ánd*, *(-ënd >) -ënd* változata is volt. (Egy állítólagos *-ënd* > *índ* változásról SZINNYEI: NyK. XLV, 194 és SIMONYI: Nyr. XLVIII, 46.)

179. Az *sz-szel* bővülő *v-tövü* igék (*lész*, *tész*, *vész*, *hisz*, *visz*, *észik*, *iszik*) jövő idejű alakjai általában *lëndék*, *lëndesz*, *lënd*, *iandok*, *iandasz*, *iand* típusúak (a két magánhangzó között néha hézagöltő *i*, *h*, vagy *v*-vel, pl. *lējend*, *tēhend*, *ivand*), de a *lész*, *tész*, *vész* és *észik* igéknek vannak emellett régibb kódexeinkben (különösen a Bécsi-, Münch.-, és Apór-k.-ban) *lendek*, *lendesz*, *lend* stb., *tendem*, *tended*, *tendi* stb. típusú jövő idejű alakjaik is. (VÖ. PANITY: NyK. XLII, 185, 194, 201, KRÄUTER: u. o. 333—34, LOSONCZI: MNy. XXIII, 157. SYLVESTERNÉL *lend* stb. > *lënd* stb., TRÓCSÁNYI: NyK. XXXVIII, 20, 52). És ugyanilyen szerkezetű, ha nem íráshiba, a HB. *emdul* adata. — Ha ezeknek tőszótagja *e*-vel olvasandó, pl. *lend* stb. (emellett szól a Bécsi- és Münch.-k. jelölésén kívül a SYLVESTERNÉL található *lënd*, amely csak korábbi *lend*-ből érthető), akkor úgy keletkeztek, hogy az egyebütt közönséges *lëndék*-féle alakokból egyes nyelvjárásokban a két szom-

szédos magánhangzó elseje, tehát az *ē*, a hiátus megszüntetése céljából kiesett. (Vö. HORGER: MNy. XXV, 253. LOSONCZI: MNy. XXIII, 161 szerint *lënd* > *lend*, de ez kevésbé valószínű). De ha *ē*-vel olvasandók, pl. *lënd* stb., akkor úgy keletkeztek, hogy e magánhangzós végű *lē-*, *tē-*, *vē-* töveknek valamikor mozzanatos igei **lēmēd*, **tēmēd*, **vēmēd* származékuk volt (vö. *fut*: *futamod-ik*, *vet*: *vetemēd-ik*; a **lēmēd*-nek igenévi *lende* származéka ma is dunántúli tájszó, SZILV: MNy. I, 375) s ezeknek egyenes folytatásai e kérdéses jövőidejű alakok. Ez utóbbi esetben a közönsége-sebb *lënd*, *tënd*, *vënd* (> *lējend* ~ *lēhend* ~ *lěvend*) típusú alakok későbbi analógiás, már a *vár-and-ok*, *kér-end-ék*-féle jövőidejű igealakokból elvont *-and*, *-end*-del képezett alakváltozatok. (Lénye-gében helyesen magyarázta az *-nd* eredetét és a *lend* vagy *lënd* és *lënd*-féle alakok viszonyát már KRÄUTER is, NyK. XLII, 334—35).

180. Az *-and*, *-end* kezdő *a*, *e* hangja etimológiailag azonos a *vár*, *kér*-féle alapigék egykori tövégi magánhangzójával. Ez az *a*, *e* hang ugyanolyan módon csatlakozott az *-nd*-hez, mint az *-unk*, *-ünk* *u*, *ü* hangja az *-nk*-hoz. (L. erről 19., 23. §). Viszont azt a rövid magánhangzót, amely egykor az *-md* > *-nd* végén volt, ma az utána következő személyraghoz tartozónak érezzük, pl. *várand-ok*, *várand-asz*, *kérend-ék* stb. Újraképzés következtében azonban néha a többes 3. sz.-ű szabályos *várandanak*, valamint az alább (181. §) tárgyalandó *várandana*-féle igealakok helyébe tövégi magánhangzó nélküli *várandnak*, *várandna*-féle változatok is keletkeztek (hasonló eseteket l. 61., 112. §) s ezeknek *d*-je aztán szabályosan kiesett: *várannak*, *váranna*. (ld. SIMONYI: Nyr. XLII, 73 jegyz. Magyaráza-tát l. HORGER: Ált. Fon. 240. §).

181. Észlelhetők néha régibb irodalmunkban (és a minden szokatlanon kapó nyelvújításkori írónál) *várandék*, *várandám*, *várandottam*, *várandanék*, *várandanám* (*várandanál*, *várandana* stb., *várandanád*, *várandaná* stb., ilyenek elég gyakran), *várandjak*, *várandjam*-féle igealakok, *várandani*, *várandván*, *várandás*, *várandhat*-féle képzések is (az idetartozó adatokat l. SIMONYINÁL, Nyr. XLII, 71—76) és közhasználatúak ma is a *várandó*, *kérendő*-féle igenévi származékok. Mindezeket a magyar nyelvészek eddig az ige futurum-tővéből való képzéseknek magyarázták, de ez nézetem szerint elfogadhatatlan. Ha a praesens-, praeteritum-, perfectum-, conjunctivus-, imperativus-tőhöz sohasem járultak e jelek és képzők, mért járultak volna hozzá éppen csak a futurum-tőhöz? — Nem a futurum-tőből való képzések ezek, hanem a cselekvés meg-kezdését jelentő mozzanatos *-amod(-ik)*, *-emēd(-ik)* igeképző fennebb (177. §) feltételezett *-amd-*, *-emd-* > *-and-*, *-end-*változatának megőrzött nyomai. De ezt, mint nem ide tartozó kérdést, nem akarom itt bővebben tárgyalni.

C) Mult idejű igealakok.

182. Mai köznyelvünkben csak olyan mult idejű igealakokat használunk, melyek *-t ~ -tt* jelű töből vannak képezve. Ezek tehát bármilyen árnyalatú mult idejű történés jelölésére szolgálnak. Nyelvünknek egy régebbi korában azonban más (*-i* és *-u, -ü*) jelű tövekből való mult idejű igealakok is közönségesek voltak. Mégpedig eredetileg csakis ez utóbbiak szolgáltak *multbeli történés*ek megjelölésére s ezért az ilyen képzésű igealakot *elbeszélő* vagy *történeti mult*nak szokták nevezni (lat. *praeteritum*). A *-t* jelű igealakok eredetileg, az idő megjelölése nélkül, a történésnek csak *befejezett (perfectum)* voltát jeölték. Mivel azonban a befejezett történés, a beszélő időbeli álláspontjáról legtöbbször multnak volt érthető, azért idővel az ilyen igealakokat is kezdték multbeli történés elbeszélésére használni. (Mindezekről l. bővebben KLEMM: Mondatt. 87—93). S mikor e kétféle képzésű multidejű igealakok között már nem volt semmiféle jelentésbeli vagy használatbeli különbség, az egyiknek persze el kellett avulnia. Talán nem pusztán véletlenség, hogy éppen az *-á, -é* képzős avult el, nem pedig a *-t ~ -tt* képzős. Az *-á, -é* jelű praeteritumi igealakok ugyanis nagyon hasonlítottak a *-ná, -né* jelű feltételes módúakhoz (vö. pl. *várék, várál, vára* és *várnék, várnál, várna*), s ezért ezeknek használatukor könnyen támadhatott félreértés. A *-t ~ -tt* jelűek ellenben határozottan különböztek bármely más igealaktól, használatuk tehát nem okozhatott félreértést, s így az *-á, -é* jelűekkel szemben bizonyos előnyben voltak. Ez okozhatta egyre gyakoribb, majd kizárólagos használatukat, ami persze maga után vonta az *-á, -é* jelűeknek fokozatos elavulását.

1. Praeteritum-jellel.

Irodalom: SIMONYI: TMNy. 626, SZINNYEI: NyH.⁷ 110, Fgr. Spw.² 112, ERDÉLYI: Zur Gesch. der ung. Praeterital-stammbildung. FUF. XVIII, 90.

183. A praeteritum-jellel ellátott multidejű igealakok, melyek nyelvünkben eredetileg egyetlen kifejezői voltak a multbeli történésnek; mai köznyelvünkben már teljesen kiavultak, s a nép nyelvében is már csak Szlavóniában (ritkábban Baranyamegyében) s a székely és moldvai csángó vidékeken hallhatók. Idő-jelük általában illeszkedő *-á, -é*, pl. *vár-á-m, vár-á-d, vár-á, vár-á-l, vár-á-nak* stb., *kér-é-m, kér-é-d, kér-é, kér-é-lek* stb. Az alanyi ragozású egyes

1. sz.-ű igealak idő-jele azonban csak a Jókai-kódex nyelvében illeszkedett, pl. (én) *hallák*, *kimúlák* stb. (MELICH: MNy. IX, 13. NyH⁷ 110). Ebben az alakban tehát a magyar nyelvterületnek csak egy kisebb részén (valószínűleg Nyitra vidékén) történt meg az illeszkedés, egyebütt mélyhangú igéken is illeszkedés nélkül maradt az *é*, pl. (én) *várék*. (Legrégibb adat: ÓMS. *volek*, olv. *volék* a. m. *valék*). Ez tehát azt mutatja, hogy ezen időjel eredetibb alakja *-é* volt, s ennek *-á* változata csak magánhangzó-illeszkedés eredménye. (Másként, de tévesen magyarázza a *várék* alak *é*-jét SIMONYI: TMNy. 627, ERDÉLYI LAJOS: FUF. XVIII, 105). Hogy miért állott ellene az egyetlen *várék* alak az illeszkedésnek, az egészen világos. Mikor az eredeti **várém*, **váréd*, **várél*, **várénk* stb. alakokból az illeszkedés következtében *váram*, *várad*, *váral* stb. lett, ugyanakkor a *várek* alakból is *várak* lett (vö. Jókai-k.). Mivel azonban ez utóbbi alak kétjelentésű volt ('ich wartete jmd' és 'sie warteten ihn od. sie'), azért nem tudott elterjedni, s így megmaradt a régiebb, nem illeszkedő ugyan, de csak egyjelentésű, tehát félreérthetetlen *várek* alak.

184. Az alanyi ragozású egyes 3. sz.-ű igealakon *-á*, *-é* helyett *-a*, *-e* van, pl. *vár-a*, *kér-e*. Ez a változat úgy keletkezett, hogy az *á*, *é* szóvégi helyzete miatt előbb megrövidült *á*-vá és *é*-vé, aztán az *á* labializálódott, az *é* pedig nyíltabbá vált.*) Ilyen hangtani helyzetben mind az *á* > *ä* > *a* mind az *é* > *ë* > *e* változás gyakori jelenség. (Vö. 139., 144., 145., 203. §). Hogy az *e* változatot csakugyan korábbi *ë* változat előzte meg, azt bizonyítja először az a körülmény, hogy a Bécsi- és Münch.-k. sok esetben jelzi az *ë* zártságát, másodszor pedig az, hogy az Érdy-k.-ben *kyldy* és *yly* (olv. *kildi*, *ili* 'küldé, üle') van, több nyelvemlékünkben pedig *tűrö*, *ütö*, *törö*, *fözö* ('türe' stb.)-féle alakok vannak (id. MELICH: MNy. IX, 10–11); az *-i* ugyanis csak az *-ë* zártabbá válásával, az *-ö* pedig csak az *-ë* labiális illeszkedésével magyarázható.

*) Hogy az Érdy-k. 450 található *tyztwle* adat *tisztule*-nek volna olvasandó, s hogy ennek szóvégi *e*-je az egykori illeszkedés nélküli **tisztulé* alak *é*-jének rövidülése volna (így MELICH: MNy. IX, 13), az elfogadhatatlan. Az Érdy-k. számtalan már illeszkedett *vára*-féle adatának tanúsága szerint ez az egyetlen egy adat nem tekinthető egyébnek, mint véletlen íráshibának *tyztwla* helyett. Az is elfogadhatatlan, hogy *vára* helyett kódexeinkben *várja* alak is előfordulna. (MELICH: MNy. IX, 153. De vö. SIMONYI: Nyr. XLII, 279–80, XLIV, 443).

185. De szóvégi helyzetben volt a tárgyas ragozású *vára*, *kéré* alak -á, -é hangja is, és mégsem rövidült meg. Ebben általában egyik erősségét szokták látni azon feltevésnek, hogy a tárgyas ragozású, elbeszélő multú egyes 3. sz.-ű igealakon az -á, -é praeteritum-jel után valamikor személyrag következett: ez óvta volna meg a csak később szóvégi helyzetbe került praeteritum-jelet a rövidüléstől; vö. pl. *foga*, *szeme*, *várta*, *kérte*, de máig is *fogá-t*, *szémé-t*, *vártá-k*, *kérté-k*. De a *vára*, *kéré* alak hosszú -á, -é-je nem alkalmas ennek bizonyítására, mert más módon is kifogástalanul magyarázható. Abban az esetben ugyanis, ha a tárgyas ragozású *vára*, *kéré* alak végén nem volt személyrag, az -á, -é praeteritum-jelnek ezen az alakon éppen úgy meg kellett rövidülnie, mint az alanyi ragozású **vára*, **kéré* alak végén levő -á, -é-nek. De mivel ennek következtében alkalom nyílt alaki és jelentésbeli megoszlásra, ez úgy történt, hogy a tárgyas ragozású, 'er wartete ihn od. sie' jelentésű *vára*, *kéré* ~ **vára*, **kéré* (> **vára*, **kéré*) esetében a régebbi alak maradt meg s az újabb avult el, az alanyi ragozású 'er wartete jmd' jelentésű **vára*, **kéré* > (**vára*, *kéré* >) *vára*, *kére* esetében pedig az újabb vált közhasználatúvá, s a régebbi avult el lassanként teljesen.

186. Az ikes igék elbeszélő multú egyes 3. sz.-ű (ő) *fázék* alakjából (legrégibb adatok: HB. *avec*, *horoguvec*) kiesett az -é praeteritum-jel. Ennek t. i. eredetileg **fázéék* > **fázejék* volt az alakja, de a szomszédos két *é* közül az első, vagyis a praeteritum-jel, a hiátus megszüntetése céljából kiesett. A *fázék* alak *é*-je tehát nem a praeteritum-jel, hanem a személyraghoz tartozik. (Vö. 91. §. Az *évék*, *ivék*, *haraguvék*-féle ikes alakokban, melyekben nem -á, -é, hanem -u, -ü képzős praeteritum-tőhöz járult a személyrag, 194. §, nem is lehet az *é* más, mint az -ék személyrag *é*-je. Más-ként, de aligha helyesen SZINNYEI: MNy. XXII, 248).

187a. Az -é (> -á, -é) jellel ellátott praeteritum-tő, pl. *varé-*, *kéré-* (> *vára-*, *kéré-*) eredetileg igenév volt, amely úgy keletkezett, hogy az ige tövéhez, pl. **várð-*, **kérð-*, már a finnugor alanyelvben hozzájárult egy **-i* igenévképző, s az igének tövégi magánhangzójából s a rákövetkező *-i*-ből keletkezett kettőshangzó aztán a magyar nyelv külön életében hosszú -é (> -á, -é)-vé fejlődött. Pl. **várð_i*, **kérð_i* > *varé*, *kéré* (> *vára*, *kéré*. A HB.-beli *tilutoa*, *hadlaua*, *terumteve*-féle adatok végződésének tövégi magán-

hangzó + praeteritum-jelként való Mészöly-féle magyarázatáról I. 151., 153. §). Ugyanezen *-i* igenévképzővel (vagy valamely hangtörténeti utódával) képezett igenév szolgál a legtöbb rokon nyelvben is praeteritum-tő gyanánt. Pl. finn *anta-* 'ad-': *annoi-n* 'adék, adám', *annoi-t*, *annoi*; *mene-* 'men-': *meni-n* 'menék', *meni-t*, *meni*. (SZINNYEI: NyH.⁷ 110, Fgr. Sprachw.² 122).

187b. Az *-é* (> *-á*, *-é*) praeteritum-jel δ_i , $\delta_{\bar{i}}$ -ből való fejlődésének feltevését megerősíti az a jelenség is, hogy *i*-ző nyelvjárásainkban és nyelvemlékeinkben az *-é* helyén *-í* van, pl. (én) *várik*, *kírik* és *kíríl*, *kíri* stb. Ez t. i. azt bizonyítja, hogy az illeszkedés nélküli *-é* nem *ê*-ből való. Feltűnő azonban, hogy SYLVESTERNÉL (TRÓCSÁNYI: MNy. V, 347—49) csak 1. és 2. sz.-ű igealakokban van a köznyelvi *é* helyén *i*, pl. *szeretím*, *szeretid*, *szeretünk*, *szerettitek*. A 3. sz.-ű alakok *é*-je helyén nála *e* betű van, melyet vagy *é*-nek, vagy talán \bar{e}_i -nek, esetleg $\bar{e}_{\bar{i}}$ -nek kell olvasni. Pl. (ő) *szeretę*, (ők) *szeretęk*. Hogy miért fejlődött a praeteritum *-é* jele az ő nyelvjárásában a 3. sz.-ű alakokban másként, mint az 1. és 2. sz.-űekben, az eddig még nincsen megnyugtató módon megmagyarázva. (Egy magyarázó-kísérlet TRÓCSÁNYITÓL i. h.) De még ennél is feltűnőbb jelenség, hogy DÉVAI BIRÓ MÁTYÁSNÁL az 1. és 2. sz.-ű igealakokban *é* hang van, pl. *valék*, *éhezém*, *éhezénk* stb., de a 3. sz.-űekben egy fokkal nyíltabb *ê*, pl. *engesztelê*, *esmerê* stb. (Id. MELICH: IX, 344—45. Ugyanott meg is magyarázza ezt a feltűnő nyílt *ê*-t, de hogy hogyan, azt képtelen vagyok megérteni).

188. A tárgyas ragozású elbeszélő multú többes 1. sz.-ű (mi) *várók*, *kérők* típusú igealakokról (117.—18., 122.—23. §) kiderült, hogy a *-k* többesjelnek az *ó*-, *-ő* képzős igenévhez való hozzájárulásával keletkezett. Ez tehát azt bizonyítja, hogy nemcsak $*-i$ ($-\delta_i$, $-\delta_{\bar{i}}$ > $-é$ > *-á*, *-é*), hanem ($-\beta$ és $-\gamma$) $-u$, $-ü$ ($\bar{a}u$, $\bar{e}ü$ > $-ou$, $\bar{o}ü$ > *-ó*, *-ő*) képzős igenevek is adaptálódhattak praeteritum-tővé. (*Várá*-, *kéré*- és *váro*-, *kérő*-). Ezt immár tudva, azt a jelenséget, hogy Kalotaszegtől le Kisküküllőmegyéig és állítólag (MNyszet VI, 224) Háromszék megyében is az alanyi ragozású *váránk*, *kérünk* helyett *várónk*, *kérőnk* hallható, talán más szemmel nézhetjük, mint annak idején SZINNYEI és SIMONYI. Ők (Nyr. XXII, 243, TMNy. 627) úgy magyarázták, hogy az *ó*, *ő* a tárgyas ragozású *várók*, *kérők* alak hatása alatt lépett korábbi *á*, *é* helyébe. Ez persze nem elfogadhatatlan magyarázat, de éppen olyan elfogadható az előbbieket után

az is, hogy ez az igealak az *-nk* személyragnak az *-ó*, *-ő* képzős igenévhez való járulásával keletkezett. (ERDÉLYI: FUF. XVIII, 97. Tévesen MELICH: MNy. IX, 398). Annál inkább, mert a magyar igéknek egyik csoportja, amelynek jelenidejű alakjai *-sz* praesens-jellel vannak képezve, kétségtelenül bizonyítja, hogy ezen (később *-ó*, *-ő* alakú) képzővel ellátott igenév nyelvünk történetének egy régebbi korszakában nemcsak többes I. sz.-ű, hanem bármely alanyra vonatkozó igealakokban szolgálhatott paeteritum-tő gyanánt. (Hogy ezenkívül helyenként praesens-tővé is adaptálódott, arra nézve I. 23., 114b., 153., 173. §). A nyelvemlékeinkben fennmaradt adatok (a pontos idézeteket I. SIMONYI: TMNy. 628—29, SZINNYEI: MNy. XXII, 248, PÁNYI: NyK. XLII, 184, 191, 199, 205, 209, 212, 216, KRÄUTER: NyK. XLII, 319—20) a következők:

lész: *lők ~ lék* '(én) levék', *löl ~ lel*, *lön ~ lén*, *lönk ~ lénk*, *lötök ~ léték*, *lőnek ~ lének*.

tész: *tők ~ ték*, *töl ~ tél*, *tön ~ tén*, *ténk*, *tötök ~ téték*, *tőnek ~ tének*; *töm ~ téni* '(én) tevéni', *tőd ~ téd*, —, —, *tötök ~ téték*, —.

vész: *vők ~ vék*, *völ ~ vél*, *vön ~ vén*, *vönk*, *vötök*, *vőnek ~ vének*; *völék ~ vélek* '(én) vevélek'; *vöm ~ véni*, *vöd ~ véd*, —, —, —, —.

visz: —, *víl*, *vün ~ vín*, —, —, *vűnek ~ vínek*; *vílek* '(én) vivélek'; *vím*, *vüd ~ víd*, —, —, —, —.

hisz: *hűk*, *hül ~ híl*, *hün ~ hín*, —, —, *hűnek ~ hínek*; *hüm*, *híd*, —, —, —, —.

észén: —, —, *ön*, —, —, *őnek ~ ének*; *öm ~ ém*, *öd ~ éd*, —, —, —, —.

**iszon*: —, —, —, —, *iútok*, *iúnak* v. *iónak ~ ínak*; *iúm* v. *ióm*, —, —, —, —. (Vö. 193. §).

aluszon ~ alszik: (én) *alúk ~ alúm* v. *alóm*, (ők) *alúnak.**)

fekszén: (én) *fekők*, (ők) *fekűnek*.

eskészik: (én) *esküm*, (ők) *eskőnek* v. *eskűnek*.

haragszik: (te) *haragúl*, (ők) *haragúnak*.

nyugszik: (én) *nyugóm*.

tetszik: (ő) *tetők* 'tetszett', (ők) *feltetőknek* 'feltetsztettek, feltüntek'.

metsz: (én) *metóm*.

*ARANY *Ars poetica*jában: Bánk a nejével megvénült falun, ... evett, ivott, míg végre *elalún*.

189. Ezen alakokról a magyar nyelvészeknek RÉVAI óta mindig az volt a véleményük, hogy „összevont” alakok, a „szabályos” *tévék, tévél, *tévén és tévém, tévéd*-féle alakok rövidülései. De ez a magyarázat elfogadhatatlan először is azért, mert a „szabályos” alakok nyelvm emlékeinkben jóval későbbben jelentkeznek, mint a belőlük állítólag megrövidültek, másodszer meg azért, mert az *ivátok, ivának és ivám* alakoknak semmiféle összevonása sem teheti érthetővé az *iútok, iúnak, iúm* alakokat. Végre KRÄUTERNEK (NyK. XLII, 317 s. köv. l.) sikerült e sajátságos elbeszélő múltú alakokat helyesen magyarázni; megállapította ugyanis, hogy ezen igék ragozásában nem a fgr. *-i (187. §), hanem a (részint fgr. *-p ~ *-β, részint fgr. *-k ~ *-γ-ból származó) -u, -ü igenévképzővel képezett igenevek szolgáltak praeteritum-tő gyanánt (ezt újabban, MNy. XXII, 248 és NyH⁷ 111, SZINNYEI is elfogadta; helyteleníti, de alaptalanul, BEKE: Nyr. XLIX, 98), tehát olyanok, amilyenek pl. *várου > váró és kérēü > kérő (188. §). E feltevés alapján (a részletekben itt-ott eltérve KRÄUTERTŐL) a következő módon magyarázhatjuk ezen korábban érthetetlen elbeszélő múltú alakokat.

190. A *lész, tész, vész, észik* igék *lě-, tě-, vě-, ě-* tövéből az (-u)-ü igenévképzővel *lěü, *lěü, *věü, *ěü igenevek keletkeztek, ezekből pedig a személyragok hozzájárulásával *lěük, lěül, lěün, lěünk*-féle elbeszélő múltú igealakok. (Vö. a kódexekbeli adatoknak ilyen írását: *levn, tewk, tewm, vewd*, stb.). Az *ěü* kettőshangzó azonban nyelvtörténetünk folyamán kétféle irányban fejlődött: egyrészt az *ü* hátraható labializáló hatása miatt *öü* lett belőle, s ebből utóbb *ő*, másrészt az *ě* előreható delabializáló hatása miatt *ēi* lett belőle, s ebből utóbb *é*. Így válnak érthetővé az *ő ~ é* hangú *lők ~ lék, lől ~ lel, lön ~ lén*-féle alakváltozatok.

191. A *hisz és visz* igék *hi-, vi-* tövéből *hiü, *viü igenevek keletkeztek s ezekből *hiük, hiül, hiün*-féle elbeszélő múltú igealakok. Vö. a kódexekbeli adatoknak ilyen írását: *hyvk, hyvl, hywn, hivnek* stb. Az ezekben levő *iü* kettőshangzó kétirányú (> üü > ü és > iü > i) fejlődése érthetővé teszi a *vün ~ vín, vüd ~ víd, hül ~ hil, hűnek ~ hínek*-féle alakváltozatokat.

192. Az *alszik, fekszik, esküszik, haragszik, nyugszik, tetszik, metsz* igéknek *alu- ~ alo-, fekü- ~ fekē- ~ fekö-* stb., vagyis felső vagy középső nyelvállású rövid magánhangzón végződő volt a tövük. Tehát érthetők az *aluu, *feküü, *esküü, *haraguu alakú

igenevekből az *alúk*, *alúm*, *alúnak*, *fekünek*, *esküm*, *haragúl*, *hara-gúnak*, és az **alou*, **feköü*, **esköü*, **nyugou*, **telëü*, **metëü* alakú igenevekből az *alóm*, *fekők*, *eskőnek*, *nyugóm*, *tetők*, *tetőnek*, *metóm* igealakok. (L. még 194. §).

193. Az *iszik* igének *i-* (< mélyhangú **i-*) tövéhez az *-u*, *-ü* igenévképzőnek persze mélyhangú *-u* változata járult: **iu* (< **iü*), s az ezen alapuló **iünak* alakból teljesen érthető (t. i. *iü* > *i*) a Jord.-k.-beli *ynak* olv. *inak* alak. De kérdés, hogy hogyan olvasandók az *yum* (Jókai-k. 154), *yom* (Döbr.-k. 478), *ywtok* (Érdy-k. 309), *yiutok* (Bécsi-k. 143; ennek valamint az alábbi *yionak* adatnak *i* betűje csakis az átmeneti *i* hang jele lehet), *iünak* (Bécsi-k. 175), *yunac* (Münc.-k. 101, Debr.-k. 115), *yionak* (Döbr.-k. 445) adatok. Ezeknek *u* (*w*) betűjét nézetem szerint aligha lehet jogosan másnak olvasni, mint *u*-nak, tehát: *iüm*, *iütok*, *iünak*. Mert igaz ugyan, hogy az *iü* visszás kettőshangzó, s az ilyenek (ha nem lesz belőlük hosszú magánhangzó, mint az imént említett *inak* esetében) úgy változnak, hogy az öblösebb részük válik teljes nyomatékúvá, a kevésbé öblös pedig csökkentett nyomatékúvá (l. erről HORGER: Ált. Fon. 234. §), de *iüm* stb. > *iüm* stb. változást aligha lehet feltételezni, mert ez a változás, mint KRÄUTER (i. h. 325 jegyz.) helyesen megjegyzi, elszakította volna ezen alakokat etimológiai csoportjuknak *i* kezdetű (pl. *iszik*, *inni* stb.) tagjaitól. Még kevesebbé válhatott azonban az *iü* kettőshangzó hangtan i út on kétszótagú *iu* vagy *iü*-vá. De mivel ezen *-u*, *-ü* jelű praeteritum-tövekből származó többi elbeszélő multú igealakoknak személyragja előtt mindig hosszú magánhangzó van, pl. *töm* ~ *tém*, *vön* ~ *vén*, *vünek* ~ *vínek*, *őnek* ~ *ének*, *alúnak*, *haragúnak* stb., azért nem tartom éppen lehetetlennek, hogy ezeknek hatása alatt a szabályos *iüm* stb. alakokból is talán *iúm*, *iútok*, *iúnak* lett. De még így is magyarázatra szorul a Döbr.-k.-beli *yom* és *yionak* adatok *o* betűje. Azt hiszem az lesz az igazság, hogy az előbbieket *iüm*, *iütok*, *iünak*-nak olvasandók, az utóbbiak pedig (szórványos jellegű *iü* > *io* változással) *iqm*, *iqnak*-nak. — KRÄUTER (i. h. 325) mindezeket másként magyarázza, de nézetem szerint tévesen.

194. Az idetartozó ikés igék *-u*, *-ü* praeteritum-jele az alanyi ragozású egyes 3. sz.-ű igealak *-ék* (88—91. §) személyragja előtt intervocalikus helyzetben volt s ezért nem lett kettőshangzó utótagjává, hanem szabályosan *v* lett belőle. Pl. *ëü-m* > *öm* ~ *ém*,

**ëü-l* > **öl* ~ **él*, de: (ö) *ëü-ék* > *ëvék*, s így *ivék*, *aluvék*, *feküvék*, *esküvék*, *haraguvék*, *nyugovék*, *tetüvék* ~ *tetövék*. (Másként, de nézetem szerint nem helyesen magyarázza ezeket SZINNYEI: MNy. XXII, 248). Ugyanígy néhány olyan igén is, melyeknek véletlenül csak ezen egy praeteritumi alakjuk maradt reánk: **tiloszik*: (ö) *tilovék* (TMNy. 267), *vajuszik*: *vajuvék* (u. o. 270), *hirhöszi*: *hirhövék* (271), *sebhészi*: *sebhévék* (271), **mérgüszik*: *elmérgüvék* ('elmérgesedett' 271), *dühöszi*: *mégdöhévék* (272. Néhány esetben kiesett vagy nincs a nyelvemlékben megjelölve az *u*, *ü* > *v* hang, pl. *esköek*, *riugoek*, *tyloek*, TMNy. 265 jegyz., *betegüék* 272. A TMNy. 270–71 id. *mégsérivék*, *megharagvék* adatok vagy < **mégsérüvék*, *mégharaguvék*, a kétnyíltszótagos hangtörvény alapján, vagy **mégsérüüék* > **mégsérüék* > *mégsérvék*, **mégharaguvék* > **mégharagüék* > *mégharagvék*, mássalhangzó és magánhangzó közötti *ü* > *v* változással. BEKE, Nyr. LIX, 17, a HB. *horoguvec* adatát is *horogvék*-nak olvassa, de aligha helyesen).

195. A *lök* ~ *lék*, *töm* ~ *tém*, *hül* ~ *híl*, *völek* ~ *vélek*, *őnek* ~ *ének*, *iünak* (?), *alünak*-féle alakok mellett azonban látszólag kettős, t. i. -*u*, -*ü* > *v* + -*a*, *é* praeteritum-jelű *lëvék*, *tëvém*, *hívé*, *vëvélek*, *ëvének*, *ivának*, *aluvának*-félék is voltak. Ezen alakváltozatokról egészen kétségtelen, hogy eredetiek, hangtörvényszerűek csakis az előbbieket lehetnek, az utóbbiak csak később keletkezettek. Keletkezésüket (s egyúttal azt is, hogy hogyan vált az igéknek ezen csoportja *v* tövűvé) nézetem szerint a következőképpen magyarázhatjuk meg.

196. Az -sz praesens-jellel képezett ikes igék alanyi ragozású elbeszélő multú egyes 3. sz.-ű alakjában, mint imént (194. §) láttuk, szabályos *u*, *ü* > *v* változás következtében *v*-re végződött a praeteritum-tő (ö) *ëv-ék*, *iv-ék*, *aluv-ék*, *feküv-ék*, *esküv-ék*, *haraguv-ék*, *tilov-ék*, *vajuv-ék* stb. Leggyakoribb előfordulású volt ezek közül bizonyára *ëvék* és *ivék*. E két igének, mióta ikesekké váltak (mert eredetileg iktelenek voltak, 44a., 67. §), az ugyane csoportba tartozó igéknek fennebb (188., 192., 193. §) idézett egyes ránkmaradt alakjaiból következtetve ilyen volt az elbeszélő multú alanyi ragozása: *ëüm* > *ém* ~ *öm*, *ëül* > *él* ~ *öl*, *ëüék* > *ëvék*, *ëünk* > *énk* ~ *önk*, *ëüték* > *ëték* ~ *öték*, *ëünek* > *ének* ~ *őnek* és *iüm* > *ím*, *iül* > *íl*, *iüék* > *ivék*, *iünk* > *ínk*, *iütök* > *ítök*, *iünak* > *ínak*. És ugyanilyen típusú volt minden más olyan

ikes igéé is, amelynek *-u*, *-ü* jellel képződött a praeterituma. Azon ikes igéké azonban, melyeknek nem *-u*, *-ü*, hanem *-i* (> *-á*, *-é*) jellel képződött a praeteritumuk, más típusú volt. Pl. *dolgozám*, *dolgozál*, *dolgozék*, *dolgozánk* stb., *emelkedém*, *emelkedél*, *emelkedék*, *emelkedénk* stb. Kimutattuk fennebb, hogy az elbeszélő múltú (ő) *évék*, *ivék* típusú egyes 3. sz.-ű alak szerkezete: igeő + *-u*, *-ü* > *v* praeteritum-jel + *-ék* személyrag (194. §), az (ő) *dolgozék*, *emelkedék* típusúé ellenben: igeő + *-ék* személyrag, mert az e kettő között egykor megvolt illeszkedés nélküli *-é* praeteritum-jel kiesett (184. §). De erről persze sejtelmük sem volt az akkori beszélőknek (hiszen még a magyar nyelvészek sem vették észre mindeddig); az ő nyelvérzékük számára a (praeteritumi *-á*, *-é* jellel képezett) *dolgozék*, *emelkedék* és (praeteritumi *-u*, *-ü* jellel képezett) *évék*, *ivék* típusú igealakok egyformán *dolgoz + ék*, *emelked + ék* és *év + ék*, *iv + ék* részekből állottak. Ennek következtében tehát az *észik*, *iszik* (*aluszik* > *alszik*, *feküszik* > *fekszik* stb.) igéknek új *v* hangú *év-*, *-iv* (*alúv-* > *alv-*, *feküv-* > *fekv-* stb.) tövük keletkezett. S mikor ez egyszer megvolt, az (ő) *dolgoz-ék*: *dolgoz-ám*, *dolgoz-ál*, *dolgoz-ánk*, *dolgoz-ó*, *dolgoz-ás*-féle irányító sor alapján persze (ő) *iv-ék* mellé is keletkeztek (a régi *iym* > *ím*, *iyl* > *il*-félék helyébe) új, immár *v* tövű *iv-ám*, *iv-ál*, *iv-ánk*, *iv-ó*, *iv-ás*-féle (*-á*, *-é* jelű) praeteritum-alakok és névszói származékok. S éppen így az (ő) *emelkedék*: *emelkedém* stb. irányító sor alapján is (ő) *évék* mellé (a régi *ëym* > *ém* ~ *öm*, *ëyl* > *él* ~ *öl*-félék helyébe) új, *v* tövű *évém*, *évé*, *évé*nk, *évő*, *évés*-féle alakok és származékok. Az alakok és származékok képzésének ez az új módja aztán csakhamar átterjedt azon *-sz* praesensjelű és *-u*, *-ü* praeteritum-jelű igékre is, melyek nem voltak ikes ragozásúak. Pl. az *enni*, *enném*, *ettem*: *évő*, *évés*, *évém*, *évé*, *évé* stb., *évém*, *évé*, *évék* stb. irányító sor hatása alatt pl. *tenni*, *tennék*, *tettem* mellé is keletkeztek új *tévő*, *tévés*, *tévém*, *tévé*, *tévé* stb., *tévék*, *tévé*, *tévé* stb., s ugyan így pl. *vé*ni, *lenni*, *hívni*, *vevé*lek stb. alakok (195. §). A rendelkezésünkre álló nyelvtörténeti adatok szerint az új *v* hangú többől való és *-á*, *-é* praeteritum-jelű igealakok közül úgy látszik a tárgyias ragozásúak kezdtek előbb terjedni s csak később, kb. a XVI. sz. közepe óta az alanyi ragozásúak is. Szórványosan azonban már előbb is felbukkannak egyes ilyen alakok, pl. *ëve* már Jord.-k. és *tëve* már Guary.-k. (Id. SIMONYI: Nyr. XXXIV, 393, XLIX, 92. Néhány más adat PÁNYINÁI i. h. L. még 44. b. §). —

Másként, de nézetem szerint nem helyesen magyarázza mindezeket
KRÄUTER: NyK. XLII, 330—32.

2. Perfectum-jellel.

Irodalom: SZINNYEI: Hunfalvy-Album 40 s köv. I. NyH⁷ 111, SIMONYI: TMNy. 622—25, Ung. Spr. 363.

197. A perfectum jele rövid vagy hosszú *-t*. Az igék egy részének mult idejű alakjait csak rövid *-t*-vel képezzük, pl. *vártam*, *vártál*, *várt*, *vártunk* stb., más részéét csak hosszú *-tt*-vel, pl. *futottam*, *futottál*, *futott*, *futottunk* stb., ismét más részéét általában röviddel ugyan, de alanyi ragozású egyes 3. sz.-ű alakjukat hosszúval, pl. *kaptam*, *kaptál*, *kapott*, *kaptunk* stb. Egyes igéket a nyelvterületnek egy részén az egyik, más részén a másik típus szerint ragoznak. Pl. a köznyelvi *futottam*, *futottál*, *futott* ragozás helyett a Székelyföldön *futtam*, *futtál*, *futott* ragozás szokásos. Egyes igék perfectum-képzése pedig a nyelvtörténet folyamán az egész nyelvterületen átcsapott az egyik csoportból a másikba. Pl. az egykori *hazudtam*, *hazudtál*, *hazudt* (vö. ma is meg-*hazudt*-ol, HORGER: MNy. XXII, 208) helyett ma valószínűleg mindenütt *hazudtam*, *hazudtál*, *hazudott* hallható, vagy pl. ellenkezőleg az egykori *maradtam*, *maradtál*, *maradott* helyett ma általában *maradtam*, *maradtál*, *maradt*, s talán csak Erdélyben: *maradott*. (E három csoportról és a bennük végbement változásokról l. bővebben TMNy. 232—37). Mai nyelvünkben általában az a szabály, hogy magánhangzós végű igető után *-tt*, mássalhangzós végű fő után pedig *-t* a perfectum-jel. Pl. *futottam*, *téttem*, *lőttem*, de *jártam*, *dobtam*, *bántam*, *laktam*; *adtam*, de *adott*. Régebbi nyelvünkben azonban magánhangzó után is mindig rövid volt a perfectum-jel, ha szóvégi helyzetben volt. Vö. pl. HB. *odutta* 'adta', de *odut* 'adódott, adatott' (egy refl. **od-ik* > **ad-ik* 'adódik' igéből); KT. *sciluttet* (olv. *szilüttét*, a. m. *szülöttét*), de KTSz. *fiot s[c]ilut* (olv. *szilüt*, a. m. *szüli*); a Bécsi- és Münch.-k.-ban állandóan *iöttem*, *löttem*, *töttem* stb., de *iöt*, *löt*, *töt* stb.

198. Kétségtelen, hogy a perfectum-jelnek e két változata közül a rövid *-t* hangú a régiebb, s hogy ez először csak magánhangzóközi helyzetben nyúlt meg (vö. LOSONCZI: MNy. XVIII, 103). Pl. HB. *odut*, de **oduta* > *odutta*. Sőt a Gyulaf. gl. *nemzetui* (népnech vadulatia) adata, amely *nēmzetüi*-nek olvasandó és (ő) *nēm-*

zélte igealaknak értendő (MELICH: MNy. XI, 346), azt bizonyítja, hogy eredeti, teljes alakja *-*tu, -tü* volt, de ennek végső *-u, -ü* hangja már korán lekopott. Ez a (**-tu, -tü* >) *-t* eredetileg persze mindig a teljes, vagyis magánhangzós végű igetőhöz járult, pl. **várutam, *várutál, *várut, *várutunk* stb., s a mult idejű igealakok fennebb ismertetett különféle mai típusainak keletkezését az a körülmény magyarázza, hogy az ilyen **várutam* típusú igealakok hangsorán körülbelül egy időben kezdett érvényesülni a kétnyílt-szótagos hangtörvény, és az intervocalikus helyzet nyújtó hatása.

199. Az igék egy részének mult idejű alakjait a kétnyílt-szótagos hangtörvény hatása érte előbb; ezeknek nyílt szótagbeli tövégi magánhangzója tehát kiesett, *t*-je pedig, mivel mássalhangzó mellé került, megmaradt rövidnek. Pl. **várutam* > *vártam*, s így *vártál, vártunk, vártad, várta* stb. Az igék más részének mult idejű alakjait az intervocalikus helyzet nyújtó hatása érte előbb; ezeknek *t* hangja tehát megnyúlt, tövégi magánhangzójuk pedig, mivel a *t* megnyúlása következtében zárt szótagba jutott, megmaradt. Pl. **fututam* > **fututtam* > *futottam*, s így *futottál, futottunk, futottatok, futottak*. Azonban e kétféle változás egyike sem érintette az alanyi ragozású egyes 3. sz.-ű (ő) **várut, *futut*-féle igealakot; ennek t. i. sem tövégi magánhangzója nem eshetett ki, mert nem volt nyílt szótagban, sem *t*-je nem nyúlhatott meg, mert nem volt intervocalikus helyzetben. E két hangváltozás következtében tehát a mult idejű igealakoknak két csoportjuk keletkezett: egy *vártam, vártál, vártunk* stb., de: **várut*, és egy **fututtam* (> *futottam*), **fututtál, *fututtunk* stb., de: **futut* típusú. De az analógia kiegyenlítő hatása következtében utóbb az alanyi ragozású egyes 3. sz.-ű **várut* és **futut*-féle alakok is alkalmazkodtak a maguk paradigmájához: a *vártam, vártál, vártunk*-féle alakok hatása alatt a szabályos **várut* helyébe is *várt* alak lépett, s a *futottam, futottál, futottunk*-féle alakok hatása alatt a szabályos **futut* > **futot* helyébe is egy új *futott* alak, s ezek aztán csakhamar köznyelviékké váltak, a paradigmába nem illő régibb **várut, *futut*-féle alakok pedig elavultak. Némely esetben azonban nem az analógiának e kiegyenlítő hatása érvényesült, hanem az a szabály, hogy magánhangzó után hosszú *tt* következik. Pl. az egykori (*kaptam, kaptál*) **kapot* alakból nem *kapt* lett (mint *vártam, vártál* mellé *várt*), hanem *kapott* (mint *futott*). Emiatt aztán a *vártam, vártál, várt*-félén

és a *futottam, futottál, futott-félén* kívül még egy harmadik paradigma is keletkezett, a *kaptam, kaptál, kapott* típusú.

200. SZINNYEI (Hunfalvy-Alb. 42, NyH⁷ 111) kétségtelenül bebizonyította (s ezt a magyar nyelvészek ma egyhangúan vallják), hogy a mult idejű igealakok *-t* (> *-tt*) jele etimológiailag azonos a mult idejű melléknévi igenév *-t* (> *-tt*) képzőjével, vagyis, hogy a mult idejű igealak eredetileg mult idejű melléknévi igenév (nomen acti) volt, s hogy ez az igenév nomimális állítmányként való használata következtében jutott igei funkcióhoz. Valamint pl. az *elhervadt róza* ma is azt jelenti, hogy 'die verwelkte Rose', éppen úgy ez a mondat: *A róza elhervadt*, eredetileg szintén csak azt jelentette, hogy 'Die Rose ist eine verwelkte (Rose)', s csak utóbb vette fel mai időre vonatkozó jelentését: 'Die Rose verwelkte'. Vö. még: *A befagyott folyó* és *A folyó befagyott*; *várt* (= a sokat, sokáig várt) *leány* (várat nyer), és *sokáig várt vkire*; *a világot járt, sokat tapasztalt ember* és *Az ember világot járt, sokat tapasztalt*. (A jelentésváltozás módját l. részletesebben KLEMM: Mondatt. 89 és FUF. XVII, 275 stb). — Másként, de tévesen magyarázta a mult-idejű igealakok keletkezését BUDENZ: UA. 357, és részben tévesen SIMONYI: TMNy. 623.

201. Feltűnő, hogy a *szokik* igének alakilag kétségtelenül befejezett történetét jelölő *szoktam, szoktál, szokott* stb. alakjait folyó történet jelölésére használjuk. Éppen így *mi lett?* 'mi bajod' és *jól laktam* 'ich bin satt'. Ez a jelenség az indogermán nyelvekben is gyakori. „Ilyen pl. a görög *oida* 'tudom', *pepoitha* 'bízok benne', a latin *novi* 'tudom', *odi* (profanum vulgus) 'gyűlölöm', a németben *ich kann* 'bírom', *ich weiss* 'tudom' stb. *Oida, novi, weiss* eredetileg azt jelentették, hogy 'megtudtam', de ehhez a jelentéshez természetesen társulhatott az a képzet, hogy 'tudom'; ez az új jelentés aztán uralkodóvá lett s végre egészen elnyomta a régit . . . Ha azt mondom: „én nem *szoktam* bort inni“, ez a kifejezés eredetileg, nyelvtani elemeinél fogva annyi mint: nem *szoktam* meg a borivást, de idővel ilyen értékűvé lett: nem *szo k á s o m* bort inni, *ich pflege keinen Wein zu trinken, non soleo vinum bibere*.“ (SIMONYI: Nyr. XLIII, 289. L. még Sz. K.: MNy. XII, 240, SZENDREY: MNy. XIII, 57, KLEMM: Mondatt. 90).

D) Feltételes módú igealakok.

Irodalom: SIMONYI: TMNY. 629, SZINNYEI: NyH⁷. 112. Fgr. Spw². 125.

202. A feltételes módú igealakok módjele általában illeszkedő *-ná, -né*, pl. *vár-ná-m, vár-ná-d, vár-ná, -vár-ná-l, vár-ná-nk* stb.,

kér-né-m, kér-né-d stb. (Megjegyezhetjük ezzel kapcsolatban mindjárt, hogy a feltételes mód jelének hangtörténete, bizonyára nagyfokú hasonlóságuk miatt, sok tekintetben egyezik a praeteritum-jelével. Vö. praet. *vár-á-m, kér-é-m* stb., 183. §). E kettős alakot megelőzte az illeszkedés nélküli *-né*, amely a kódexek korában még megvolt az íkes igék egyes 3. sz.-ű alakjain, pl. (ő) *kénzatnéjék, adatnéjék, csudálkodnéjék, haragudnéjék, alunnéjék* (ezen alakok módjel és személyrag közötti *j o : i* hangja természetesen csak hiátustöltő), *hozattatnéik, fogattatnéik, (*távoznék >) távoznék* (id. TMNy. 601, 602, MELICH: MNy. IX, 13; a mai (ő) *dolgoznék, énnék*-féle alakok *é*-je nem a módjelhez, hanem a személyraghoz tartozik, l. 90. §), sőt ez az illeszkedés nélküli egységes *-né* alak a köznyelvben s legtöbb nyelvjárásunkban még ma is megvan az íkfeletlen alanyi ragozású egyes I. sz.-ű igealakon, pl. *kér-né-k* és *vár-né-k*. (Mint pl. a praeteritumban is *kér-é-k* és *vár-é-k*). De a magyar nyelvterületnek elég nagy részén, t. i. a nyugati nyelvjáróterületen, Bács megyében, Szeged és Nagykőrös vidékén, egyes palóc nyelvjárásokban, már a *várnék* alak *é*-je is illeszkedett. Pl. (én) *kérnék*, de *várnák, akarnák, volnák, szaladnák, mondanák, látnák, futnák* stb. Meglepő, hogy e nyelvjárásokban még *írnék, sírnék, innék, híznék* helyett is *írnák* stb. van. Az ilyen esetek persze már nem tekinthetők a magánhangzó-illeszkedés közvetlen következményeinek, hanem úgy magyarázandók, hogy mivel e nyelvjárásokban pl. *várnál, várnánk, várnátok* mellett (magánhangzó-illeszkedés következtében) *várnék > várnák* változás történt, azért ilyen irányító sorok alapján pl. *írnál, íránk, írátok* mellett is megtörtént az *írnék > íránk* változás. — Hogy az ősi *várnék* alak *é* hangja a nyelvterületnek csak egy részén illeszkedett, vagy helyesebben: hogy az illeszkedett (én) *várnák* alak nem tudott köznyelvvé válni, annak (mint az elbeszélő múltú *várék > várak* alak esetében is, vö. 183. §) ismét csak az az oka, hogy az illeszkedett *várnák* alak kétjelentésű ('ich würde jmd warten' és 'sie würden ihn warten') tehát kevésbé volt alkalmas az 'ich würde jmd warten' fogalom kifejezésére, mint az ősi egyjelentésű, tehát félreérthetetlen *várnék* alak.

203. Nyelvünk történetének egy régebbi korában az alanyi ragozású egyes 3. sz.-ű igealakon is hosszú *á, é* hangú volt a módjel (az Érdy- és Jord.-k.-beli *halnaa* 'halna' és *elnee* 'élne'-féle

adatok alapján, NyK. XXXI, 220, 223, talán arra lehet következtetni, hogy e kódexek szerzőjének nyelvjárásában még *-ná*, *-né* hangú volt), de helyett ma *-na*, *-ne* az alakja, pl. *vár-na*, *kér-ne*. Ez az alakváltozat is úgy keletkezett, mint a praet. *-ā*, *-ē* jelének *-a*, *-e* változata (184. §): a módjel *ā*, *ē* hangja szövégi helyzete miatt előbb megrövidült *ā*-vá és *ē*-vé (l. Érdy- és Jörd.-k. ?), aztán az *ā* labializálódott, az *ē* pedig nyíltabbá vált. A mai köznyelvi *-ne* alaknak korábbi zártsága a Bécsi- és Münch.-k.-ban sokszor még jelezve is van, pl. *kerengenē* (id. MELICH: MNy. IX, 10), sőt a középső palóc nyelvjárásokban még ma is közönséges ez az alakváltozat, pl. *nyernē*, *lennē*, *vinne*, *fēlkēne*, *szōknē*, *szōne* stb., és ugyancsak korábbi *-nē*-ből érthető a több kódexben és ma is a nyugati nyelvjárásterületen labiális magánhangzó utáni helyzetben észlelhető *-nō* alakváltozat, pl. *ütnō*, *ülnō*, *türnō*, *fōznō* stb., valamint az Érdy- és Jörd.-k.-ban észlelhető, egy fokkal zártabb *i* hangú *-ni* alakváltozat, pl. *keresny* 'keresne', *ylny* 'ülne', *enghedny* 'engedne'. (Id. MELICH: MNy. IX, 11, SÁGI: u. o. 80) — MELICH (MNy. IX, 13) szerint a *várna*, *kérne* alak nem **várnē*, **kérnē* > **várnā*, **kérnē* > *várnā*, *kérnē* > *várna*, *kérne*, hanem **várnē*, **kérnē* > **várnē*, *kérnē* > *várna*, *kérne* útján fejlődött volna. Ez a feltevése nem elfogadhatatlan ugyan, de helyessége semmivel sincsen bizonyítva, még valószínűsítve sem. Azonban teljességgel elfogadhatatlan a MNy. IX, 344 olvasható „*kérnē-ēi* > *kérnē-ē* > *kérnē-ē*; összevonódással *kérnē* (zárt *ē*-vel ..., az alanyi ragozásban rövid *ē*...) > *kérnē* (nyílt *ē*-vel ...) | ... *tudnē-ēi* > *tudnē-ē* > *tudnē-ē* > *tudnē-e*, illeszkedéssel *tudnē-ā* > *tudnē-ā* > *tudnē-ā*, összevonással *tudnē* > *tudnā*“ származtatás.

204. Az alanyi ragozásbeli **várnā*, **kérnē* > *várna*, *kérne* változás példájára fel kell tennünk, hogy ezzel egyidejűleg a tárgyas ragozásbeli *várnā*, *kérnē* alak végső *ā*, *ē*-je is kezdett megrövidülni. Hogy ez a rövidülés nem érvényesült, azt ismét annak tulajdoníthatjuk, hogy az alanyi és a tárgyas *várnā*, *kérnē* > *várna*, *kérne* alakok között megoszlás történt: az alanyi ragozásban elterjedt az újabb *várna*, *kérne* alak, s a régiebb **várnā*, **kérnē* elavult, a tárgyas ragozásban ellenben továbbra is megmaradt a régiebb *várnā*, *kérnē*, s az újabb **várna*, **kérne* avult el. (Vö. az elbeszélő múltú *várā*, *kéré* és *vára*, *kére* alakoknak ugyanilyen megoszlását, 185. §).

205. Göcsejben és az őrségi nyelvjárásban az ikes igék alanyi ragozása egyes 3. sz.-ű alakján is *-na*, *-ne* a módjel alakja, pl. (ő) *dógoznaik*, *laknaik*, *híznaik*, *enneik* stb., és a tárgyas ragozása egyes és többes 3. sz.-ű igealakokon is, pl. (ő) *mëgfözneje* 'megfőzné', *mëgëenneje* 'megenné', (ők) *ëvëenneik* 'elvennék'. (Mélyhangú *várnaja*, *várnaják* alakok tudtommal nincsenek onnan közölve, de ez valószínűleg csak véletlenség). Ez a *-ná*, *-né* > *-na*, *-ne* változás MELICH (MNy. IX, 209) elfogadható feltevése szerint, az alanyi ragozása *várna*, *kérne*-féle alakok hatása alatt keletkezett. De mivel a személyragos *várnaja*, *kérneje* alak kétségtelenül újabb alakulás, mint a személyrag nélküli *várná*, *kérné* alak (147. §), azért az a feltevés sem mondható elfogadhatatlannak, hogy a tárgyas ragozása göcseji alakok talán nem személyragos *innája*, *ënnëje* típusú alakok helyébe léptek, hanem úgy keletkeztek, hogy a fennebb (204. §) feltételezett tárgyas ragozása (*inná*, *ënné* >) **inna*, **ënnë* alakhoz járult a 3. sz. ragja. S mivel a göcseji nyelvjárásban a személyragnak a tárgyas alakhoz való hozzájárulása következtében az újabb alanyi *várná*, *kérne* és tárgyas **várnaja*, *kérneje* alakok világosan különböztek egymástól, azért ott nem volt szükséges sem a régiebb alanyi, sem a régiebb tárgyas *várná*, *kérné* alak megőrzése, ezek tehát az ottani nép nyelvében elavultak.

206. Kimutattuk már előbb (90. §), hogy az ikes igének egyes 3. sz.-ű (ő) *csudálkodnék*, *kinzatnék*, *ënnék*, *esnék*-féle alakjaiban (éppen úgy, mint a megfelelő elbeszélő múltú alakokban is, vö. 91. §), kiesett a módjel illeszkedés nélküli *-né* alakjának *é*-je, úgyhogy ezen alakok mai *é*-je nem a módjel, hanem a személyrag alkotó eleme. Göcsejben és az őrségi nyelvjárásban azonban más-ként fejlődtek ezen alakok. Ott ugyanis a *-né* módjel *é*-je nem esett ki, hanem szabályosan illeszkedett, pl. (ő) **innájék*, **ënnëjék*. De mivel ezen ikes igealakok alanyi ragozásúak voltak, azért módjeltük hosszú *á*, *é* hangja az iktelen *várna*, *kérne*-féle igealakok hatása alatt idővel megrövidült. Így keletkeztek a köznyelvi (ő) *dolgoznék*, *ënnék*-féle alakokkal szemben a fennebb (205. §) tárgyalt göcseji *dógoznaik*, *enneik*-félék.

207. A (*volna* >) nyj. *vóna* és (**këlne* 'kellene' >) nyj. *kéne* igealakok helyett a nép nyelvében *vón* és *kén* is hallható. E két igealak CSÜRY (MNy. XXV, 173) helyes megfigyelése szerint eredetileg csak magánhangzón kezdődő szó előtt vesztette el végső

rövid magánhangzóját, de ilyen helyzetben való gyakori használatuk miatt utóbb mássalhangzós szókezdet előtt is megmaradt ez a rövidült alakjuk.

208. A magashangú *-né* helyén *i-ző* nyelvjárásokban és nyelvemlékekben *-ní* alakváltozat van, pl. *várník, kírnik* stb. Ez tehát azt bizonyítja, hogy a *-né é* hangja nem korábbi *ê*-ből vált zártabbá. Feltűnő azonban itt is (mint a praeteritum-jelnél, 187. §), hogy SYLVESTERNél általában *-ní* (írva: *-ni*) van, de a tárgyas ragozású egyes és többes 3. sz.-ű alakokban az elvárt *i* helyén *ę* betű van, amelynek valószínűleg *ei* vagy *ĕi* a hangértéke. Pl. *jelentenik, jelenenim, jelenenid, jelenenitek*, de: (ő) *jelentenę*, (ők) *jelentenęk* (TRÓCSÁNYI: MNy. V, 347—48, MELICH: MNy. IX, 154). Éppen ilyen feltűnő, hogy DÉVAI BIRÓ MÁTYÁSNAI általában *-né* van, de a tárgyas ragozású egyes és többes 3. sz.-ű alakokban *-nē*, pl. (ő) *jelentenē*, (ők) *jelentenēk*. (MELICH: MNy. IX, 344). E jelenségekről csak ismételhetjük azt, amit (187. §) az elbeszélő múltú alakoknak ugyane jelenségéről mondtunk.

209. A tárgyas ragozású többes 1. sz.-ű igealakban az elvárt *-ná, -né* helyett *-nó, -nő* alakja van a módjelnek, pl. (mi) *vár-nó-k, kér-nő-k*. Ez a jelenség csak az elbeszélő múltú *várók, kérők* alak hatásának tulajdonítható. (HORGER: Csengery-Emlékkönyv 182 s köv. l. Tévesen MELICH: MNy. IX, 207). XVI. és XVII. sz.-i nyelvemlékek szerint ezen *ó, ő* egyes nyelvjárásokban egy fokkal zártabb *ú, ű*-vé vált, pl. *várnúk, kérnúk* (l. TMNy. 613), s ez aztán, MELICH (MNy. IX, 207) helyes magyarázata szerint, a *vártuk, kértük* és *várjuk, kérjük* alakok hatása alatt megrövidült. Ezen *várnuk* 'várnók', *kérnük* 'kérnők'-féle igealakok még ma is használatosak a mátészalkai nyelvjárásban.

210. Az alanyi ragozású többes 1. sz.-ű *várnánk, kérnénk* alak helyett is nagy vidéken (Kalotaszegen, a szatmármegyei Nagybányán és Koltón, a szolnok-dobokamegyei Domokoson, Udvarhely- és Háromszékmegyében) *várnónk, kérnónk* hallható. Ez az alakváltozat a tárgyas ragozású *várnók, kérnők* alak hatása alatt keletkezett. (SZINNYEI: Nyr. XX, 243, MELICH: MNy. IX, 398—99 szerint független *á > ó* változással, de ez a feltevés elfogadhatatlan). Megerősíti ezt az a körülmény is, hogy Mátészalkán, ahol a tárgyas ragozású köznyelvi *várnók, kérnők* helyett *várnuk, kérnük*

van (209. §), az alanyi ragozású *várnánk*, *kérnénk* helyett is nem *várnónk*, *kérnónk*, hanem *várnunk*, *kérnünk* van.

211. A KT.-beli *lelhetneync* adat *ey* betűit okvetetlenül kettőshangzónak kell olvasnunk: *éi*, *ëi*-nek vagy esetleg *ei*-nek. (SZINNYEI: MNy. XXII, 249 *ëi*-nek olvassa*).). Ebből tehát az következik, hogy a *-ná*, *-né* < *-né* módjelnek *-néi*, *-něi* vagy *-nei* alakváltozata is volt. Ez a kettőshangzós változat lehet ugyan nyelvjárási diftongizálódás eredménye is, de lehet a KT. koráig megőrzött régiség is, a *-ná*, *-né* < *-né* nyelvtörténeti előzője. Ez utóbbi feltevés annál valószínűbb, mert BUDENZ (UA. 357) és SZINNYEI (NyH⁷ 112, Fgr. Spw.² 125) szerint ezen módjel *-n*-je eredetileg mozzanatos igeképző volt (pl. *villan*, *röppen*), amely után *-k* ~ *-γ* igenévképző következett, s ennek gyöngefokú *γ*-je rejlik a *-né* módjel *é* hangjában. A mozz. *-nő* igeképzőből és a (*-k* ~) *-γ* igenévképzőből alakult képzőkomplexum, miután összetett volta elhomályosodott, a conditionális jelévé adaptálódott. Alaki fejlődése pedig ez lehetett: fgr. *-nőγ* > (*-nei* ? >) *-něi* > *-né* > *-ná*, *-né*. Megvan ez a módjel (szintén fgr. *-nőγ*-ból érthető hangalakokban) a legtöbb rokon nyelvben is. Pl. vogul *min-nē-m* 'mennék', *min-nē-n* 'mennél', *min-ni* 'menne'. (Vö. NyH⁷ 112).

212. Megemlíthetjük végül, hogy az igének a módjelet megelőző tövégi magánhangzója a két nyílt szótagos hangtörvény alapján kivétel nélkül kiesett, ha az ezt megelőző szótagja is nyílt volt. Pl. **várunék*, **várunál*, **váruna* stb. > *várnék*, *várnál*, *várna* stb. Ellenben megmaradt (a nyelvtörténet folyamán persze nyíltabbá válva), ha a megelőző szótag zárt volt. Pl. *mondanék*, *mondanál*, *mondana* stb., *tanojtanék*, *tanojtandl*, *tanojtana* (> *tanítanék*, *tanítandl*, *tanítana*) stb. Vannak azonban egyes nyelvjárások, amelyekben újabbkori analógiás újraképzés következtében kötőhangzó nélküli *mondnék*, *mondnál* (> *monnék*, *monnál*), *tanítnék*, *tanítnál*-féle alakok is keletkeztek. (Vö. 61., 180. §).

*) SZINNYEI (i. h.) a HB. *eneyc* adatát is *ënëik*-nek olvassa és felteszi, hogy ebben a módjel kettőshangzója és a szerinte *-i*•*k* alakú személyrag eleje egybeolvadt. De az *-ik* személyragnak kétségtelenül *-ék* > *ik* > *ik* a története (88. §), tehát a HB. *eneyc* adatát csak úgy értelmezhetjük helyesen, hogy: *ë*- igető + *-né* módjel + (*-ék* >) *-ik* vagy *-ik* személyrag. Hogy hogyan lett az egykori (ö) **ënëék* ~ **ënëik*-ből a későbbi **ének* (> *ënnék*), arra l. a 90. §-t.

E) Felszólító módú igealakok.

Irodalom : SIMONYI: TMNy. 630, SZINNYEI: NyH⁷ 113, Fgr. Spw². 126.

213. A felszólító mód jelének mai nyelvünkben és nyelvünk történetében többféle hangalakja van vagy volt, ezeknek és a megelőző mássalhangzónak egymásra gyakorolt hatása is többféle, egyes esetekben pedig egészen el is vészett. Hogy e sokféle fejleményeknek egymáshoz való viszonyát kellőképpen megvilágíthassuk, célszerű lesz descendens módon a legrégebb korból kiindulni s így napjaink felé követni a más-más irányú fejlődéseket.

214. A finnugor alapnyelvnek egy régebb korszakában a felszólítás és a kijelentés alakilag nem különböztek, hanem csak a hangsúlyozás mértékében tértek el egymástól: a többé-kevésbé szigorú felszólítás erősebb és magasabb hangon volt ejtve, mint az egyszerű kijelentés. Ez az őskori szokás különben még ma is észlelhető, mégpedig nemcsak a különféle finnugor nyelvekben, hanem talán minden nyelvben. A legnyomatékosabb parancsot t. i. sokszor még ma is jelentőmóddal fejezzük ki. Pl. *Azonnal lefekszel! [Ön, Maga] holnap kihallgatásra jelentkezik! Indulunk! Most tüstént kitakarodtok! Maguk ideállanak!* (SZINNYEI: NyK. XXIII, 465, SIMONYI: MNy. XLII, 182). Később már külön képzővel ellátott igetöből is képezték a felszólító igealakokat, de SETÁLÁNEK általánosan elfogadott magyarázata szerint eredetileg ez a képző sem volt módképző, hanem névszóképző volt, majd praesensképző lett belőle; mivel pedig az időalakok az előbbieket szerint egyaránt szolgálták kijelentésre és felszólításra, ezért a mai felszólító módú igealakok töve nem egyéb, mint felszólító hangon ejtett (igenév-tő >) praesens-tő. A magyar nyelv külön életében aztán e képzőnek eredetibb praesensképző funkciója lassanként elavult (mert e célra még egy. más képző is rendelkezésre állott, 170. §), úgyhogy később már csak felszólító módú funkciója volt, vagyis módjel lett belőle.

215. SZINNYEI e módjelnak mai finn, lapp és mordvin alakjai alapján felteszi, hogy a finnugor alapnyelvben *-*k ~ -*γ* volt az alakja (NyH⁷ 113), s ennek gyöngye főképp a *-*γ*-ból származtatja későbbi magyar alakjait (MNy. XXII, 250). Ez a feltevés aggodalom nélkül elfogadható. A HB.-beli *zoboducha*, a Bécsi- és Münch.-k.-beli *zabadoch ~ zabadich* adatok, s az ilyeneknek később *h*

betűvel való írása alapján (236. §) bizonyos az is, hogy e módjelnek nyelvünk történetének egy régebbi korszakában, még összefüggő nyelvemlékeink kora előtt, általában $\chi \sim \dot{\chi}$ -nek kellett hangzania, t. i. veláris magánhangzó előtt vagy után χ -nak, palatális előtt vagy után $\dot{\chi}$ -nek. A χ könnyen érthető a γ zöngétlenüléséből, ennek $\dot{\chi}$ változata pedig valószínűleg palatális illeszkedés eredménye, de általában még nagyon homályos e módjelnek régebbi, nyelvemlékeink korát megelőző hangtörténete.

216. Mai nyelvünkben is $\dot{\chi}$ a módjel, de csak szóvégi helyzetben és csak zöngétlen mássalhangzó után. Pl. *lép $\dot{\chi}$, lop $\dot{\chi}$, rak $\dot{\chi}$, döf $\dot{\chi}$* . (Ezt először BUDENZ ismerte fel, MNyszet V, 144, majd újra, tőle valószínűleg függetlenül, GOMBOCZ: NyK. XXXIV, 238). Zöngés mássalhangzó után szóvégi helyzetben ma a $\dot{\chi}$ zöngés párját, a j hangot ejtjük. Pl. *várj, óvj; vívj, fogj, dobj*. De hogy hogyan viszonylik ez a mai $\dot{\chi}$ és j az egykori $\chi \sim \dot{\chi}$ -hez, és hogyan viszonylanak egymáshoz, az egyelőre még teljesen homályos kérdés. GOMBOCZ (i. h.) szerint e $\dot{\chi}$ korábbi j -ből zöngétlenült volna előreható hasonulás következtében. Ez persze nem volna lehetetlenség; de ha pl. *lop $\dot{\chi}$, dobj < *lopj, dobj*, akkor milyen eredetű ez a j ? — SZINNYEI (MNY. XXII, 250) a HB.-beli *helhezie* adat i hangját $*\gamma > *j > i$, az *ilezie* adat i hangját ellenben t utáni $*\gamma > *x > *j > i$ hangfejlődéssel magyarázza, de nem tudom, hogy miből következteti a fejlődéseknek ezen eltérő irányait.

217. A Bécsi- és Münch.-k.-ban (szórványosan más nyelvemlékeinkben is) rendszeren *ih* betűkkel van jelölve a módjel, ha szóvégi helyzetben van, s olyan mássalhangzó előzi meg, amelynek nyelvünkben nincsen palatális párja. Pl. *akarih* 'akarj', *irgalmazih* 'irgalmaz', *erezih* 'eressz' stb. MELICH (NyK. XL, 240, 381, MNY. X, 424) e jelölést nem helyesírási, hanem fonetikai sajátásnak tekinti s azt gondolja, hogy az *ih* írás hangértéke vagy $\dot{\chi}$, vagy $i\dot{\chi}$, vagy $j\dot{\chi}$. — E feltevése nem teljesen lehetetlen ugyan, de nem mondható valószínűnek. (L. SIMONYI: Nyr. XL, 117, 374, XLII, 182).

218. A mai *várjak, várjon, várjatok, várjam, várjad* vagy *kérjek, kérjén*-féle igealakokból arra lehet következtetni, hogy a felszólító mód jele valamikor magánhangzóra végződött. Megerősíti ezt a feltevést az a körülmény, hogy egyes kódexekben néhány esetben alanyi ragozású egyes 2. sz.-ű alakok végén is még valamely magánhangzó van jelölve: *zolyw* 'szólj', *mongyw* 'mondj', *valya* 'habeas', *akarya* 'akarj', *menye* 'menj', *terye* 'törj', *üitelye* 'ítélj',

hye 'híj, hívj' *vye* 'víj, vívj' (TMNy. 599). Talán napjainkig megőrzött ilyen alakok a köznyelvi *gyere* < *jere* (< **jerje*) és a nyelvjárási *vára**) és *gyűvő* alakok (MELICH: MNy. IX, 252). Mivel MELICH (id. h.) a mélyhangú *hye* és *vye* (vö. pl. *hívás, vívás*) alakokon kívül a Keszth.-k.-ban még egy *imagye* 'imádj' adatot is talált,**) azért fejtesszi, hogy a módjel eredetibb alakja illeszkedés nélküli *-xi* volt, s ezért pl. a *várjon* (nála *irjon* példa) alakot (MNy. IX, 14) korábbi **várjēn*-ből származtatja. — Ez ismét nem teljesen lehetetlen ugyan, de az imént említett három nyelvtörténeti adat idézésével még távolról sem tekinthető bizonyítotttnak. A csanád-apátfalvi *hozzin* ~ *hozzín*-féle alakok, melyeket fellevése támogatására szintén idéz, egyáltalán nem alkalmasak e célra (45e: §).

219. Mássalhangzó és magánhangzó közötti helyzetben mai köznyelvünkben általában (közéleti írásmódunkban *j* betűvel írott) *i*-nek hangzik a módjel. Pl. *váriak, várianak, fogiuk, lökiük, dobion, lopion* stb. Ezen *i*-nek a korábbi *ǰ* ~ *ǰ̇*-hez és a *várj* ~ *lépǰ*-félék (216. §) *j* ~ *ǰ* hangjához való viszonya ismét nagyon homályos. *ǰ* ~ *ǰ̇* > *i*, vagy talán *ǰ* ~ *ǰ̇* > *j* > *i* változás útján keletkezett volna? Nem lehetne esetleg arra gondolni, hogy finnugor *γ*-ből nem közvetlenül *ǰ* ~ *ǰ̇* lett (215. §), hanem előbb a veláris és palatális magánhangzókhoz való illeszkedés következtében *γ* ~ *j*, aztán ezekből később zöngétlenülés folytán *ǰ* ~ *ǰ̇*, s e *ǰ* emléket őriznék a nyelvemlékekbeli *szoboducha* ~ *szabadoha*-féle esetek (235. §), a *ǰ̇*-ét pedig *ǰ* > *i* változás útján a mai *vária*-félék?

220. A Dunántúli nyelvjárásokban a zöngétlen mássalhangzók a XVI. sz. óta zöngétlenítő hatást gyakorolnak a rájuk következő zöngés mássalhangzóra. Pl. *csukva* > *csukfa*, s így *ötfen, típfē, fősfēn, köszfēn, csodákszik, ölékszik* stb. Minthogy pedig a csökentett nyomatékú magánhangzók akusztikai szempontból a mássalhangzók sorába tartoznak, azért ott a zöngétlen mássalhangzóra következő *i*-nek is *ǰ̇*-vé kellett volna válnia. De mivel a zöngétlen *ǰ̇* akkor már nem volt használatos szóbelsei helyzetben, azért hanghelyettesítéssel a hozzá leghasonlóbb magyar hangkapcsolat,

*) Egy csak sajtóhibás *szánta* alakról MELICH: MNy. XI, 78.

**) A Teleki-k.-ból idézett *galasztassem* 'gyaláztassam' adat *e* betűje bizonyára csak íráshiba *a* helyett.

a *ty*, azaz [*fʰ*] került helyébe, vagyis: az ige tövégi zöngétlen *p*, *k* vagy *f* mássalhangzója és a (*i* >) *ʒ* között egy inetimológikus [*f*] hang fejlődött. Így lépett Dunántúl az egykori *kapiam*, *kapiad*, *kapia* stb. alakok helyébe a ma szokásos *kaptyam* [*káptʃâm*], *kaptyad*, *kaptya* stb., s éppen így pl. *csuktyam* stb., *döftyem* stb. (Mivel a szóvégi helyzetben levő *ʒ* nyelvünkben közhasználatú, azért a 2. sz.-ű *kapʒ*, *csukʒ*, *döfʒ*-féle alakokban persze nem volt szükség hanghelyettesítésre, tehát nem fejlődött a *p*, *k*, *f* és a *ʒ* között inetimológikus [*f*]. És változatlanok maradtak természetesen azon felszólító módú igealakok is, melyekben a XVI. sz.-ban már nem volt *i* módjel. Pl. *fessem*, *eressze* stb. Vö. 228. §). — A zöngétlen mássalhangzóknak az utánuk következő *i*-re gyakorolt zöngétlenítő hatása következtében eszerint pl. a *kap* igének ilyenekké váltak a felszólító módú alakjai: *kaptyam*, *kaptyad*, *kaptya* stb. De mivel a zöngés mássalhangzók nem gyakoroltak a rájuk következő *i*-re semmiféle hatást, ezért pl. a *dob* vagy *vár* igének továbbra is változatlanul *i* módjelű *dobiam*, *dobiad*, *dobia* stb., *váriam*, *váriad*, *vária* stb.-nek maradtak ezen alakjaik. De a Systemzwang, az analógiának párhuzamosító törekvése nem tűri az ilyen disparitást. Mivel tehát a *kaptyam*-féle esetekben, zöngétlen mássalhangzók után a korábbi *i* helyébe *ty* került, azért az analógia párhuzamosító hatása alatt zöngés mássalhangzók után a korábbi *i* helyébe *gy*-nek kellett kerülnie. Így keletkeztek a dunántúli nyelvjárásokban a hangtani okból keletkezett *kaptyam*, *kaptyad*, *kaptya*-féle felszólító módú alakok mellé analógiás *dobgyam*, *dobgyad*, *dobgya* vagy *várgyam*, *várgyad*, *várgya*-félék is. (Kissé másképpen, de kevésbé helyesen HORGER: MNy. XVII, 156—57).

221. A felszólító mód *i* ~ *j* ~ *ʒ* jele azonban a magyar nyelvtörténet folyamán sok esetben el is veszett. Mégpedig részint pótlónyújtás nélkül, részint a megelőző mássalhangzó pótló megnyújtásával.

222. Pótlónyújtás nélkül tűnt el először is számos mai nyelvjárásunkban az alanyi ragozású egyes 2. sz.-ű igealak végéről a *j* ~ *ʒ*, ha utána mássalhangzón kezdődő szó következett. Pl. *Vár még!* *No vár csak!* *Në mozog má!* *Ugor lë!* *Ugor tâlpadra!* *Dop tē is!* *Ne rak rá!* *Kab magadra valamit!* *Në kopok, tē jó mag!* Ennek hatása alatt néha már megnyilatkozás végén vagy magán-

hangzón kezdődő szó előtt is. Pl. *No vár! Ugor! Nē zörög! Nē mozog! Nagyra nő! Nē ri!* Ilyen alakok már nyelvemlékeinkben is elég gyakoriak. (TMNy. 631, Nyr. XLIV, 259, XLVIII, 66, MNy. IX, 108. De a MELICH által ez utóbbi helyen idézett *oldoz', gyöz', megkötöz', vizh*-féle adatok nem tartoznak ide. Vö. SIMONYI: Nyr. XLII, 182, 233).*) Az *l* végű igéknek ilyen esetben több vidéken, különösen palóc nyelvjárásokban, már az *l + i > ly* eredetű *i* hangjuk is elveszett, úgyhogy ez az igealakjuk ma magánhangzós végű. Pl. *Mégá! Á mēg! Nē bāmú! Indú! Fordú! Kē fő! Terú asztalkám! Nē nyú oda! Nyí mēg föld! Beszé! Szqó má! Kerő ide! Vakó mēg! Dögő mēg!* A nyelvterületnek azon részén, ahol az *-ít* képzős igéknek ezen felszólító alakja *ī* végű (240. §), ott az *ī* hangú mellett pusztán *i* hangú alakok is hallhatók, pl. *tanít, fordít, indít, segít* mellett *tani! fordí! indí! segi!* A palóc nyelvjárásokban a (*kiált* >) *kiált* és *bocsájt* igéknek ezen felszólító alakja is *kiđi, bocsáđi*, vagy *kiđ, bocsá* (240. §).

223. A *várjak, várjon, várjatok, várjanak, várjam*-féle felszólító igealakok példája szerint a tárgyas ragozású egyes 2. sz.-ű igealak szabályosan csakis *várjad* alakú lehetné; emellett van azonban rövidebb, módjel és kötőhangzó nélküli *várd* alak is. Éppen így azon esetekben is, melyekben nem *i* a módjel, hanem *s* (231—232. §), pl. (*kössem*) *kössed ~ kösd, (bántsam) bántsad ~ bántsd*, vagy *gy* (242—243. §) pl. (*tégym*) *tégyed ~ tēdd*. Ez a kettősség bármely ige ragozásában észlelhető, pl. *mondjad ~ mondd, dobjad ~ dobd, nézzed ~ nézd, üssed ~ üsd, égyed ~ ēdd* stb. A nép nyelvében még elég gyakoriak a teljesebb alakok (225c. §), de a köznyelvben már elavulóban vannak, sőt többtagú igék ezen alakjának úgy látszik már csakis a rövidebb, módjel nélküli változatát használjuk, pl. *gondold, tagadd, kívánd, harapd, takard, halászd, ragaszd, élvezd, kölcsönözd, teremtsd, fordítsd, fordíthasd* stb.

224. Régibb magyar nyelvészeink a *várd, kösd, tēdd*-féle változatokat, amennyiben említették őket, rövidült alakoknak tartották. De nyilvánvaló, hogy a rövidebb változatok nem származhattak hangtani úton a hosszabbakból, mert így legfeljebb csak a *tégyed > *tēgyd (> tēdd)*-féle változás volna talán érthető, de

*) Lehet, hogy az *akar (> akár)* kötőszó is ilyen eredetű (így EtSz), de valószínűbbnek tartom, hogy a tárgyas *akard* alakból keletkezett a *d*-nek mássalhangzó előtt való kiesésével (123. §).

várjad > *várd*, *kössed* > *kösd*-féle hangváltozás teljességgel lehetetlen; tehát csakis valamilyen analógiás hatás következtében támadhattak a feltétlenül eredetibb *várjad*, *kössed*-féle hosszabb alakok mellé az újabb *várd*, *kösd*-féle rövidebbek, és valószínűleg ugyanígy a *tegyed*-félék mellé is a *tëdd*-félék.

225a. E jelenség magyarázatában nézetem szerint a fennebb (222. §) tárgyalt *j* ~ *ž* nélküli alanyi ragozású egyes 2. sz.-ű felszólító alakból kell kiindulnunk. Míg ez az alak csak *várj*, *kérj* típusú volt, addig természetesen a megfelelő tárgyas felszólító igealak is csak *várjad*, *kérjed* típusú lehetett; mikor azonban a *várj*, *kérj* alaknak a *j* ~ *ž* kiesése következtében *vár!* *kér!* változata támadt, akkor természetesen a megfelelő tárgyas alaknak is új, *várd*, *kérd* típusú változata keletkezett. És mivel az alanyi *vár!* és a tárgyas *várd* alakok csak a *-d* személyrag tekintetében különböztek, azért könnyen érthető, hogy pl. az alanyi ragozású *köss*, *bánts* vagy *tégy* alak mellé is (a régiebb *kössed*, *bántsad*, *tegyed* helyébe) új, ettől szintén csak a *d* tekintetében különböző, tehát kötőhangzónélküli tárgyas (*kössd* >) *kösd*, *bántsd*, **tëgyd* alak képződött; de amely igéknek *gy* a felszólító módjelük, azoknak ezen alakjában a *gy* persze csakhamar hasonult a rákövetkező *d*-hez, pl. **tëgyd* > *tëdd*, mint pl. a következő esetekben is: **fëgydeni* (vö. *fëgyelëm*) > *fëddeni*, *hagyd* > nyj. *hadd*, **hugydozik* > nyj. *huddozik* (MTsz.), (R. Együde >) **Egyde* (~ *Egyda*) > *Edde* (EtSz. I. 1478). Sőt e magyarázat alapján még az is érthetővé válik, hogy miért van a *t* végű igéknek a Duna-Tisza közén és a palóc nyelvjáráásokban olyan tárgyas ragozású egyes 2. sz.-ű alakjuk is, melyben (és éppen csak ebben az egyetlen egyben!) nemcsak a kötőhangzó, hanem még az *s* módjel is hiányzik, amit eddig tudtommal még soha senki sem próbált megmagyarázni. Szerintem ennek az oka a következő: Mivel a *j* ~ *ž* nélküli felszólító *vár!* *kér!* alak hangsora teljesen azonos volt a *vár*, *kér* tőalak hangsorával, azért a nyelvérzék idővel úgy fogta fel az új, módjel és kötőhangzó nélküli felszólító *várd*, *kérd* alakot, mintha közvetlenül a *vár*, *kér* tőalakból képződött volna a *-d* személyrag hozzátételével. Ezen vélt *vár*, *kér* tőalak: *várd*, *kérd* felszólító alak közötti viszony analógiájára aztán a magyar nyelvterület említett vidékein pl. a *köt* tőalakból is képződött módjel és kötőhangzó nélküli (*kötd* >) *ködd* alak, s éppen így (*bocsátd* >) *bocsádd*, (*kiátd* >) *kiádd*, (*tanítd* >)

tanidd, fordidd, szakidd, hasidd, szomoridd, meridd, segidd, teridd stb., és csökkentett nyomatékú *i* vagy (sz, s kivételével) mássalhangzó utáni *t* esetén, pl. (*ejtd > ejdd >*) *ejd, fujd* 'fojtsd', *szakajd, felejd*, (*bántd > bándd >*) *bánd* 'bántsd', *ránd, rond* 'rontsd', *boszond, loccsand*.

225b. E jelenségek történeti egymásutánja tehát az volt, hogy először is elvesztette az alanyi ragozású *várj* típusú felszólító alak szóvégi módjelét, s emiatt a tárgyas ragozású *várjad* típusú felszólító alaknak új, a megfelelő alanyi alaktól csak a tárgyas -*d* személyrag tekintetében különböző *várd* változata támadt. Az így keletkezett alanyi és tárgyas (*várj >*) *vár!*: *várd* viszony analógiájára csakhamar a *t* végű és az *sz-szel* bővülő *v* tövű igéknek ezen alakjai között is ugyanilyen hangviszony támadt. Pl. az alanyi *köss, végy* alak mellé (a régibb *kössed, végyed* helyébe) tárgyas (*kössd >*) *kösd* (**végyd >*) *vëdd* alak. Végül pedig a *t* végű igéknek már aránylag új korban s a nyelvterületnek csak egy kisebb részén, a *vár!*: *várd* viszonybeli *vár* hangsorú alak téves perceptiója következtében módjel és kötőhangzó nélküli tárgyas felszólító alakjuk is támadt. Pl. a *köt* igének ezen alapalakja mellé (a régibb *kössed* vagy *kösd* alakok helyébe) *kötd > ködd*. (HÖRGER: Nyr. XLIX, 83. Másként, de tévesen: LOSONCZI: MNy. XXI, 40—47).

225c. Az eredeti *várjad, kössed, végyed* típusú alaknak újabb, de már nyelvemlékeink korában is gyakori (vö. LOSONCZI, i. h.) *várd, kösd, vëdd* típusú változata gyorsan terjedt, csakhamar bejutott a köznyelvbe, sőt itt az eredeti hosszabb alak ma már szinte teljesen elavult. Az újabb alakváltozat kétségtelenül azért győzött, mert rövidebb hangsorú mint a régi (tehát kevesebb munkát ró a beszélőszervekre), de a kötőhangzó (pl. *kösd, bántsd*), vagy módjel és kötőhangzó (pl. *várd*) hiánya ellenére is különbözik bármely más igéalaktól, tehát nem okozhat félreértést. A nép nyelvében azért maradhatott meg mind az új, rövidebb, mind a régi, hosszabb alak, mert megoszlott a funkciójuk. A rövidebbet e megoszlás következtében főleg akkor használja a nép, ha a felszólítás parancsszerű, a cselekvés pedig beálló (tehát csak a felszólítás után indul meg) és egyszeri vagy gyors lefolyású; a hosszabb alakot ellenben akkor, ha a felszólítás inkább csak kérés, óhajtás jellegű, a cselekvés pedig folyó (tehát már a felszólítás előtt kezdődött) és hosszabb ideig tartó. A nyelvjárásokban tehát a *várd* alak által-

ban beálló cselekvésre való felszólítást tartalmaz, a *várjad* alak pedig már folyamatban levőnek folytatására valót. Pl. *Még ne üsd azt a gyereket! de (verekedők biztatására): Üssed, üssed!* — Hogy a cigány rákezdje, azt kiáltja oda a legény: *Húzd rá!* de tánc közben a már játszó cigányt így biztatja: *Húzzad!* — *Mondd*, mi vóna, ha...? de a mesélőnek, ha közbe-közbe kérdi hallgatóitól, hogy mondja-e tovább, azt válaszolják: *Mondjad, mondjad!* — *Fújd* el a lámpát! de: *Fújjad* a tüzet! *Vágjad, vágjad* a buzát, Csakhogy kezed el ne *vágd*. (KRIZA. — BORBÉLY GYÖRGY: Nyr. XXXIX, 155, MÁRKOS ALBERT: MNy. X, 159, BARTHA M. ESZTER: Nyr. XLVII, 185).

226. MELICH (MNY. IX, 62—63) szerint régi nyelvünkben nemcsak egyes 2. sz.-ű, hanem más felszólító alakokból is kieshetett volna nyomtalanul a módjel, pl. *törje* > *töre*, *kérjeték* > *keritek* stb., de ez tévedés. (Vö. SIMONYI: Nyr. XLII, 134—35).

227. Nyomtalanul, pótlónyújtás nélkül vészett el a módjel a külörfős *jövel* igealakban is, mely a költői nyelvben néha még ma is előfordul, de régi nyelvünkben egészen közönséges volt. (Számos régi adatot idéz rá LOSONCZI: Nyr. XLVIII, 65). Ez LOSONCZI helyes érvelése szerint (id. h.) a mai *jöjj* igealak valamely előző-jének és az *el* igekötőnek összeforradásából keletkezett. Ugyancsak módjel nélküli a régi nyelvben gyakran a *jő* igének többes 2. sz.-ű alakja, *jöveték* ~ *jöveték* ~ *jüveték* (id. h.), többes 3. sz.-ű alakja pedig a székelységben még ma is *jövenek* (MTsz.). Ezen igének azonban nemcsak e *v* hangú felszólító alakjai szorulnak magyarázatra, hanem mai köznyelvi *jöjje*, *jöjj*, *jöjjön*-féle ikerített hosszú *ī* és *ö* hangú alakjai is. Mindkét feltűnő jelenség nézetem szerint érthetővé válik, ha az igének egykori *jēū* ~ *jōū* alakjából indulunk ki. A különös fejlődés oka az, hogy szabályos *jōūjek*, *jōūjön*, *jōūjeték*, *jōūi el* > *jōūiel*-féle alakjaiban két teljes nyomatékú magánhangzó között két csökkentett nyomatékú állott, vagyis olyan hangkövetkezés volt bennük, amely nem lehetett maradandó. Megváltozott tehát egyfelől úgy, hogy az illabiális *i* hatása alatt a megelőző *ū* is delabializálódott, úgyhogy *ūi*-ből *ii* lett, vagyis ikerített hosszú *ī*: így keletkeztek a köznyelvivé vált *jöjje*, *jöjjön*, *jöjjenek*-féle alakok (a nyelvjárásokban néha hallható *jőjek*, *jőjön*, *jőjenek*-félék a későbbi *jō*-ból való újraképzések); másfelől pedig úgy változott meg, hogy a két szomszédos csökkentett nyomatékú magánhangzó közül kiesett a kevésbé öblös, vagyis az *i*, az *öb-*

lősebb pedig, az *ü*, két magánhangzó közé kerülve szabályosan (194. §) *v*-vé változott: így keletkeztek a *v* hangú *jövel*, *jövetlek*, *jövenek* alakok. (Másként, de tévesen magyarázta ezeket LOSONCZI: Nyr. XLVIII, 67. Ez ellen már SIMONYI: u. o. 150. Ismét másként, de szintén tévesen MELICH: MNy. IX, 63).

228. Pótlónyújtással veszett el a módjel először is akkor, ha az igető *z*, *sz* vagy *s* hangon végződik. Régibb nyelvemlékeinkben számtalanszor fordulnak elő *hozzak*, *hozzon*, *hozzunk*, *vadászjanak*, *keresjem*, *keresjén*-féle felszólító módú igealakok (legrégibb ilyen adat a HB-ben *helhezie* 'helyhezze'), de a XVI. sz. elején ezeknek *i* hangja kiesett, s pótlására megnyúlt a megelőző mássalhangzó. Pl. *hozzak*, *hozzon*, *hozzunk*, *vadásszanak*, *keressem*, *keressén* stb. A *játszik* és *vonz* igék felszólító módú alakjaiban azonban (a szokásos *játsszam*, *játsszál*, *játsszék*, *vonzzon* írás ellenére is) rövid maradt, mert mássalhangzó után nem állhat hosszú mássalhangzó. A székely nyelvjárásterületnek egy részén, még mielőtt az *i* a megelőző *z*, *sz*, *s* megnyúlásával kapcsolatban kiesett volna, metathesiz történt, úgyhogy ennek következtében ott ma ilyen felszólító módú igealakok hallhatók: *hújzak*, *hújz*, *hújzon*, *halájszanak*, *tapójsák*, *ájsa*, *kerêjse*, *ólvâjsa* stb. Ezen helycserés alakok ma már csak Csíkmegye északi felében és az onnan települt bukovinai magyar közösségekben hallhatók, továbbá a brassómezei Hétfaluban és az udvarhelymezei Zsomborban.

229. Pótlónyújtással esett ki az *i* akkor is, ha az ige tövé *d*, *n*, *l*-re végződött, csakhogy ilyen esetekben az *i* előbb palatalizálta e megelőző mássalhangzót s csak ennek megtörténte után esett ki, pótlására tehát a már palatalizált mássalhangzó nyúlt meg. Tehát pl. **adiak* > **agyiak* > *aggyak* (írva: *adjak*), s így *aggyam*, *aggya*, *aggyátok*, *aggyon*, *aggyanak* stb., *fonnyam*, *fonnyad*, *fonnya* stb., *csallyon* stb. (Az ilyen eredetű *lly* azonban csak a palóc nyelvjárásokban maradt meg; Dunántúl depalatalizációval *ll* lett belőle, pl. *csallon*, a nyelvterület egyéb vidékein pedig, és a köznyelvben is, magánhangzóközi helyzetben ikerített hosszú *ī*, szóvégi helyzetben egyszerűen hosszú *ī* vagy rövid *i*, pl. [tšāīon] és [tšāī] ~ [tšāi]). E változásnak nagyon régen kellett végbe mennie, mert legrégibb nyelvemlékeinkben már ilyeneket találunk: HB. *oggun* (olv. *oggyun*, a. m. *adjon*), *uimaggomuc*, *uimaggonoc*, *kegiggen*, KTSz. *viselled* (olv. *visellyed*, a. m. *viseljed*), ÓMS. *ma-*

raggyun, *Keguggethuk* (másként, de aligha helyesen magyarázza e hosszú *ggy* hangot SZINNYEI: MNy. XXII, 250), *ullyetuk* (a. m. *öljétek*), *illen* (olv. *íllýen*, a. m. *éljen*), *felleyn* (talán íráshiba *fellyen* helyett? — olv. *féllyen*, a. m. 'féljen'). — Ha a palatalizálódott mássalhangzót mássalhangzó vagy csökkentett nyomatékú magánhangzó előzte meg, akkor persze elmaradt a pótló nyújtás. Pl. *kezyën*, *álgyon*, *monygyon*, *ajánylyon* > *ajányion*, HB. *ovga* (olv. *ougyá*).

230. Az előbbieken példájára a *t* végű igék felszólító módú alakjaiban is hosszú *tty* (mássalhangzó vagy csökkentett nyomatékú magánhangzó után rövid *ty*) hangot várunk. Ehelyett azonban ezen esetben három egészen más természetű jelenség tapasztalható. Mivel pedig e jelenségek az *i* hatásából semmiképen sem volnának érthetők, azért fel kell tennünk, hogy jóval régebben keletkeztek, olyan korban, mikor a felszólító mód jele (legalább is a *t* végű igéken) még $\chi \sim \dot{\chi}$ volt. E jelenségek a következők:

231. 1. Ha a *t* előtt rövid magánhangzó áll, akkor a *t* és a módjel helyett hosszú *ss* hangzik. Pl. *hass*, *vess*, *köss*, *nyiss*, *fuss*, *üss*, *arass*, *mutass*, *hirdess* stb. (Legrégibb adatok: HB. **jorgot*: *jorgossum*, *vezesse*, KT. *maradhassun*, *sciulhessen*, *leyessen*). Abból, hogy a *metisz* és *tetszik* igéknek is *messek*, *mess*, *messën* stb., *tessem*, *tessél*, *tessék* stb. a felszólító alakjaik, arra lehet következtetni, hogy az elvárt *tty* helyett meglevő *ss* keletkezése korában e két ige *sz* hangját még nem érezték a *t*höz tartozónak. Néhány kivételes esetben akkor is így képződnek a felszólító alakok, ha a *t* előtt hosszú magánhangzó van. Így *lát* mellett pl. *lássön* (és persze az eredetileg szintén csak *lát-* tövű *látszik* igéből is *lássék*, mint fennebb *metisz*: *messen*, *tetszik*: *tessék*), *bocsát* mellett pl. *bocsássön* (vö. HB. *bulscassa*), *lót* (-fut) mellett *lössön* (-fussön). Régi nyelvünkben *tát* mellett is előfordul egyszer *tássa* (a. m. *tátsa*) és egyszer (*tássd* >) *tásd* (a. m. *tátsd*, NySz.), és Nagykanizsa vidékén *tanét*, *fordét* mellett is van *tanéssuk*, *fordéssuk*.) Viszont a székelyek a szabályos *nyiss* h. azt mondják *nyits*; nyilván az *-ít* képzős igéknek ott rövid *i*-vel ejtett *tanits*, *fordits*, *indits*-féle alakjainak hatása alatt. — Hogy hogyan keletkezett ez a *t +* módjel

*) Újabban a *d* végű *engéd* igének is hallhatók néha *ss* hangú felszólító *engëss*, *engëssën* alakjai (Nyr. XLVII, 48, MNy. IV, 484, V. 96, XII, 375), de ezek csak képzetvegyülés eredményei: *engëdj* × *bocsáss* > *engëss*; *engëdjën* × *bocsássön* > *engëssën*.

helyén álló ss, arról semmi bizonyosat sem tudunk. Esetleg arra lehetne gondolni, hogy eredetileg csak magashangú igéken keletkezett, mégpedig úgy, hogy a \acute{x} módjel előbb palatalizálta a megelőző t -t (vö. 229. §), aztán ezen $*\acute{x}$ -ből lett az ss, pl. $*vet\acute{x}ek$, $*vet\acute{x} > *vet\acute{x}ek$, $*vet\acute{x} > vessek$, $vess$, (SZINNYEI: MNy. XXII, 250 $t\acute{x} \sim \acute{t}\acute{x} > ss$ változást tesz fel, de ez nem valószínű) s a magashangúakról aztán áttért a képzésnek e módja a mélyhangú igékre is. De ezen elméletben nem lehetetlen $\acute{x} > ss$ változásnak a fennebb jelzett igék felszólító módú alakjain kívül nyelvünk egész történetében sehol legcsekélyebb nyomát sem találjuk. — Hogy az ss magyarzatában nem $t + j$ -ből, hanem régebb $t + \acute{x} \sim \acute{x}$ -ből kell kiindulnunk, azt először BUDENZ vette észre, MNyszet V, 444. Más, de elfogadhatatlan magyarázat KRÄUTERTŐL, Nyr. XXXVI, 213.

232. 2. A t és a módjel helyén teljes nyomatékú magánhangzó után tts , csökkentett nyomatékú magánhangzó vagy mássalhangzó után ts van a következő esetekben: a) Ha a t előtt (az imént említett *lát*, *bocsát*, *lót* régen néha *tát*, Nagykanizsa vidékén az $-ít$ képzős igék kivételével) hosszú magánhangzó van. Pl. *tátsa* (olv. *táttsa*), *vétsek* (olv. *véttsék*), *fűtsön*, *hűts*, *szíts*, *taníts*, *fordíts*, *építs* stb. Sz. I. (MNy. I, 192) valószínűnek tartja, hogy valamikor a *bocsát*, *lát*, *lót* igék felszólító alakjait is t -vel mondták. „A *löss* nyilván a velejáró *fuss* mintájára alakult; a $*bocsáts$ -ból talán hasonaltalanítás útján lett *bocsáss*; de hogy a $*láts$ -ból miért lett *láss* [és *táts*-ból helyenként *táss*, *tanéts*, *fordéts*-ból Nagykanizsa vidékén *tanéss*, *fordéss*], annak nem tudjuk okát adni.” (L. erről e § végén). — b) Ha a t előtt csökkentett nyomatékú i van. Pl. *gyujts*, *gyűfts*, *fojts*, *hajts*, *ejts*, *rejts*, *szalajts*, *felejts* stb. — c) Ha a t előtt r , l , n , m van. Pl. *tarts*, *márts*, *kisérts*, *válts*, *olts*, *tölts*, *tilts*, *kelts*, *kiálts* (SZINNYEI: MNy. XVIII, 148 szerint a HB. *keassatuc* adatát is *kéátsátuk*-nak kellene olvasni, nem *kéássátuk*-nak, de ezt a feltevést nem tartom kétségtelenül helyesnek; l. erről alább), *bánts*, *önts*, *ronts*, *tekints*, *köszönts*, *teremts* stb. (Legrégibb adat: ÖMS. *tekunched*, olv. *tekiüncsed*). — Ezen t utáni s magyarzatában is talán a magashangú igékből kell kiindulnunk. Mert legalább egy egészen bizonyos példánk van arra, hogy $\acute{t}\acute{x}$ -ből újabb korban is ts lett. (Az angol nyelv történetében tudvalevőleg igen gyakori volt ez a hangváltozás). A német *Kleidchen* (~ erd. szász *klitŕŕen*?) -ből ugyanis a hétfalusi csángó nyelvjárásban *klicsen* lett (MNy.

XIII, 312). Ennek alapján tehát feltehetjük, hogy pl. a *vétsën* igealak is (közbülső **véřžen* alak közvetítése nélkül, 231. §) korábbi **véřžen*-ből való. A magashangú igeikről aztán ez a képzésmód is könnyen áterjedhetett a mélyhangúakra is. Pl. a *vét* : *vétsën* viszony analógiájára a szabályos *tát* : **tátřon*, *tart* : **tartřon* helyébe is *tát* : *tátřon*, *tart* : *tartřon*. (SZINNYEI: MNy. XXII, 250 nemcsak *tř* > *ts*, hanem *tř* > *ts* változást is feltesz. L. u. ott a 238. lapon levő 1. jegyzetet. Így először BUDENZ: MNyszet V, 444. MEL'ICH: NyK. XL, 363 nem *tř*-ből, hanem *tř*-ből indul ki, de ez elfogadhatatlan). Hogy az ilyen helyzetű *t* utóbb ikerítődött, annak fonetikai vagy nyelvtörténeti oka egyelőre teljesen homályos ugyan, de ez nem feltűnő. Vö. pl. a *barátság*, *kétség*, *látszik*, *tetszik*, *fogódzik*, *kérődzik*-féle szavak ejtését. Ha a *t* végű igeik felszólító alakjaiban észlelhető ss-ről fennebb (231. §), és *ts*-ről itt megkísérelt magyarázat elfogadható, akkor e kettőnek egymáshoz való viszonyát talán úgy kell értelmeznünk, hogy a *ř* az egykori nyelvjárások egy részében palatalizálta a megelőző *t*-t, más részében azonban nem; az előbbiekből tehát *tř* > *tř* > *ss*, az utóbbiakban ellenben *tř* > *ts* történt körülbelül minden igeiben. A nyelvtörténet folyamán aztán egyes *t* végű igeeknek *ss* hangú, más *t* végűeknek ellenben *ts* hangú felszólító alakjai váltak közhasználatúakká. A végleges nyelvszokást megelőző ingadozás emléke lehetne a *táts* melletti *táss* alak, a *tanét*, *fordét*-félék melletti *tanéssuk*, *fordéssuk*-féle alakok, és a *kiáltsátok* > *kiátsátok* melletti *keassatuk* adat a HB.-ben.

233. 3. Ha a *t* előtt *sz*, *s* van, vagy *ř* ~ *ř* volt, akkor a *t* kiesett, de az így egymás mellé került *szř* ~ *szř*, *sř* ~ *sř* és *řř* ~ *řř* hangkapcsolatoknak más-más volt a további történetük. Ezt a két esetet tehát külön-külön kell tárgyalnunk.

234. a) Mikor a módjelnek *ř* ~ *ř* alakjából *ř* lett, akkor az *akaszt*, *ereszt*, *fest*-féle igeeknek a *t* kiesésével keletkezett **akaszřak*, **ereszřek*, **fesřek*-féle felszólító módú alakjaiból *akaszřak* stb., *ereszřek* stb., *fesřek* stb. lett (legrégibb ilyen adat: HB. *ilezie*, olv. *illeszře*, a. m. 'élessze'), a *szř*, *sř* kapcsolat pedig a XVI. sz. elején éppen úgy változott, mint a 228. §-ban tárgyalt *vadásszak*, *keressék*-féle igealakokban. Ennek következtében pl. az *akaszt*, *ereszt*, *fest* igeik felszólító módú alakjai a köznyelvben és a legtöbb nyelvjárásban ma *akasszak*, *eresszek*, *fessek* típusúak, de az ugyanott említett székely vidékeken a már korábban végbement *szř*, *sř* >

isz, is helycsere miatt *akâjszak, erêjszek, fêjszek* típusúak. Sőt Gyergyóban még a *kezd* igének is ilyenek a felszólító módú alakjai: *kêjzek, kêjz, kêjzên* stb., *kêjzem, kêjzed, kêjze* stb. — Az *akaszt* és *ereszt* melletti *akasszak, akassz* (~ *akasszál*), *akasszon* stb., *eresszek, eressz* (~ *eresszél*), *eresszên* stb. alakok példájára a *veszt* igének is ilyen felszólító módú alakjait várnók: *vesszek, vessz* (~ *vesszél*), *vesszên* stb. Régibb nyelvünkben meg is találjuk ezeket, de ma már csak a székely nyelvjárások egy részében használatosak (Nyr. XXV, 173); a XVIII. sz. közepe óta ezek helyett a köznyelvben és a legtöbb nyelvjárásban a *veszít* ige megfelelő alakjait használjuk: *veszítsek, veszíts* stb. (ZOLNAI: Nyr. XXV, 31). A *veszt* ige eredeti és szabályos *vesszek, vessz, vesszên*-féle felszólító módú alakjai nyilvánvalóan azért avultak el, mert azonosak voltak a 'períre' jelentésű *vesz* (~ *vész*) ige felszólító alakjaival, s ezért félreérthetők voltak. Helyettesítették tehát őket az azonos jelentésű *veszít* igének csak egy jelentésű, tehát félreérthetetlen felszólító alakjaival.*)

235. b) Az *-ít* képzős és a *gyujt, gyűjt, rejt*-féle igéknek a XVI. sz. közepéig olyan felszólító módú igealakjaik voltak, melyeknek módjele nyelvemlékeinkben előbb *ch*, később *h* betűvel van jelölve. Ezen (mai nyelvérzékünk számára egészen szokatlan benyomású) igealakok mindegyikére felsorolunk az alábbiakban néhány példát, előbb *-ít* képzős aztán (|| jellel elválasztva) *gyujt, gyűjt, rejt*-féle igékből, és lehetőleg olyanokat választva, melyeken (| jellel elválasztva) a *ch* vagy *h* előtti magánhangzó minőségének többfélesége is észlelhető.

α) Alanyi ragozású egyes 1. sz.: (*-ít* képzős igéből erre nincsen adatunk) || *gûhec* 'gyűjtsek'; 2. sz.: *zabadoch, zabadoh* 'szabadíts', *fordoh* 'fordíts', *tisztoh* 'tisztíts', *wyoh* 'űjíts' | *zabado* | *böwöh, meröh, üduözöh, erewsewh* | *zabadéch, zabadeh, ordeh, zomoreh, taneh, taze, fênesêh, keze* 'készíts', *mereh* | *erese* 'erősíts' | *tazyh, fordyh, zabadyh, tiztyh* | *zabady* || *gûh, göh, geh* 'gyűjts'; 3. sz.: *zabaduhon* 'szabadítson', *tanuhon* 'tanítson' | *fordohon* 'fordítson', *haborohon, zabadohon, tanohon* | *erössöhön* 'erősítsen', *id-*

*) Ehhez hasonló az az eset, hogy a *lát* és *látszik* igék felszólító módú alakjai (ez utóbbinak *lássál* és *lássék* alakjait kivéve) azonosak (231. §) s ezért félreértések elkerülése céljából a *látszik* ige szabályos felszólító alakjai helyett vagy a *látszódik* vagy a *látszatik* származékok megfelelő alakjait szoktuk használni. Pl. nehogy ilyeneknek (*látszik: lássunk* helyett) *látszodjunk* v. *látszassunk* (ZOLNAI: EPhK. XV, 1051, GOMBÓCZ: MNy. II, 288).

vözöhön | *eppehen, merehen, segehen*, | *alahon* 'álítson' | *gonozbehon, zabadehon, dičösehen* 'dicsősítsen' | *indihon, terihön* || *gühön, gehen* 'gyűjtsön'; többes 1. sz.: *epehenk* 'építsünk' || (*gyujt, gyűjt*-féle igékből erre nincsen adatunk); 2. sz.: *tanohatok* 'tanítsatok' | *ordghatoc, merehetek* 'merítsetek' || *göhetec, göhetec* 'gyűjtsetek', *gyohatok* 'gyűjtsatok'; 3. sz.: *yndohanak* 'indítsanak' | *eleghöhenek* 'elégítsenek' | *haborehanak, merehenek* | *zabadyhanak, tanihanak* || *gyohanak* 'gyujtsanak'.

β) Tárgyas ragozású egyes 1. sz.: *zabadoham* 'szabadítsam' | *theröhem* 'térítsem' | *fordeham, fezehem* 'feszítsem' | *gyogyham, idüzyhem* || *gehem* 'gyűjtsem'; 2. sz.: *zabadehad* 'szabadítsad' | *fordehad, elegehed* | *fordyhad, teryhed* | *alahad* 'alítsad' || *gyöhed* 'gyűjtsed', *gyohad* 'gyujtsad', *ňohad* 'nyujtsad', *ehed* 'ejtsed', *rehed, fehed*; 3. sz. *zoboduha* 'szabadítsa' | *fordoha, eressöhe* 'erősítse' | *fordeha, kezehe* | *fordiha, ehnyhe* 'enyhítse' | *nagyaha* 'nagyítsa') || *gühö* 'gyűjtse', *nyoha* 'nyújtsa'; többes 1. sz.: *byzoňohok* 'bizonyítsuk' | *böuöhüc* 'bővítsük' | *iobbehoc* || (a *gyujt, gyűjt*-féle igékből erre nincsen adatunk); *yndwhatok* 'indítsátok' | *ygazohatok* 'igazítsátok' | *ygyenesöhetek* | *sokasehatok, kezehetek* 'készítsétek' | *alahatok* 'alítsátok' || *gühetec, gyöheetek, gyeehetek* 'gyűjtsétek', *fehëtec* 'fejtsétek'; 3. sz.: *tanohaak* 'tanítsák' | *könöhëk* 'könnyítsék' | *alehak* 'alítsák' | *fezeheek* | *alahak* 'alítsák' | *dycheszyhyk* 'dicsősítsék' || *gyöheek* 'gyűjtsék', *gyohak* 'gyujtsák', *rehec* 'rejtsék'. (A források pontos megjelölését l. MELICH-nél, NyK. XL, 369–75).

236. Ezen felszólító módú igealakok akkor keletkeztek, mikor alapigéjük még nem *ít* (pl. *tanít*) vagy *jt* (pl. *gyujt, gyűjt*), hanem *xt ~ jt* végű volt, pl. **szoboduxt* 'szabadít' (vö. HB. *zoboducha*), továbbá *iduzucht* 'üdvözít', *tanohtuananac, tarsohtani, puztohtow, nagyohataa, feketehteny, fenehtek, ehnyhteese, kemenyhty* stb. (id. MELICH: NyK. XL, 370–371, MNy. VII, 242), vagy *gyohtani* 'gyujtani', *gyohtet* 'gyűjtött', *nyohtagya* 'nyujthatja' (id. MELICH: NyK. XL, 369),**) és mikor a felszólítómód jele még *x ~ ž* volt. Akkor

*) MELICH (MNy. IX, 63) szerint *fordohja* alak is lett volna kódexeink korában, de ez a feltevés elfogadhatatlan.

**) Az ilyenféle adatok *h* betűjét a magyar nyelvészek eddig általában *h*-nak olvasták, de ez nézetem szerint nem lehet helyes. Én azt hiszem, hogy az ilyen *h* betűs igealakokban még az eredetibb *x ~ ž* hangot ejtették, mert 1. egyes esetekben még meg is találjuk a *x ~ ž* hangnak korábban szokásos

pl. a *tanít*, vagy a *gyújt*, *gyűjt*, *rejt* igék felszólító módú alakjai egy ideig ilyenek voltak (a $\chi t \sim \dot{\chi} t$ előtti magánhangzó minősége most mellékes): **tanoxtak*, **tanoxt χ* , **tanoxt χ on* stb., **gyoxtak*, **gyoxt χ* , **gyoxt χ on* stb., *gyüxt χ ek*, **gyüxt χ* , **gyüxt χ ön* stb., **rext χ ek*, **rext χ* , **rext χ en* stb. De később, éppen úgy mint az imént (234. §) tárgyalt *szt*, *st* végű igék felszólító módú alakjaiból (pl. *akasszon*, *fessén*), ezekből is kiesett a *t*, úgyhogy ennek következtében **tanoxxak*, **tanoxx*, **tanoxxon* stb. és **gyoxxon*, **gyüxx*, **rexx χ en* stb. lett belőlük. (Vö. SZINNYEI: MNy. XXII, 249: **szoboduxt χ a* > **szoboduxx χ a* > *szoboduxx χ a*). Mivel azonban az ÓMS.-ban *kyniuhhad* 'kinyujtsad' olvasható, XV.—XVI. sz.-i nyelvemlékeinkben pedig mindig egy *h* betűvel vannak írva az ilyen adatok, s mivel fonetikailag könnyen elképzelhető, hogy ilyen intervocalikus vagy szóvégi helyzetű hosszú $\chi \sim \dot{\chi}$ -ból hosszú, majd rövid *h* lesz, azért feltehetjük, hogy e változás a nyelvtörténet folyamán csakugyan megtörtént, vagyis, hogy az egykor **tanoxxak*, **tanoxx*, **gyoxxak*, **gyoxx*, **gyüxx χ ek*, **gyüxx*, **rexx χ ek*, **rexx χ* -féle alakok a XV. sz.-ban és a XVI. sz. első felében (végleges elavulásukig) csakugyan *tanohak*, *tanoh* stb. alakúak voltak, vagyis, hogy ekkor már rövid *h*-val ejtették őket. SZINNYEI ÉS MELICH (NyK. XL, 375) helyes megfigyelése szerint a (korábbi *zabadoh*, *zabadyh*, *ereseh* helyett jelentkező) *zabado*, *zabady*, *erese* (olv. valószínűleg *szabadó*, *szabadí*, *erése*) adatokból is korábbi *h* hangú ejtésre lehet következtetni. Az ÓMS.-beli *kyniuhhad* és a *zoboducha*, *zabadoch*, *zabad χ* adatok alapján feltehető, hogy a $*\chi\chi \sim *\dot{\chi}\dot{\chi} > h$ hangváltozás részint $*\chi\chi \sim \dot{\chi}\dot{\chi} > hh > h$, részint $*\chi\chi \sim *\dot{\chi}\dot{\chi} > \chi \sim \dot{\chi} > h$ útján történt. Valószínűleg az

ch jelét, pl. (a HB.-beli *zoboducha*, Bécsi- és Münch.-k.-beli *zabadoch* ~ *zabad χ* alakokon kívül) a KSzój.-ben *hychtus* (vö. *hyht*, *h $\dot{\chi}$ jt* 'stultus', NySz.), *Rychtew* (vö. Beszt. Szój. *rythtew* 'brachiale'), *Tanachtat* 'doctus' (több más, nem igei alapszavú *cht*, később *ht* majd *jt* írású adattal együtt id. MELICH: MNy. XII, 260); 2. mgh. + *ht*-ből lehetetlen fonetikailag megérteni a későbbi mgh. + *jt* hangsort, de mgh. + $\chi t \sim \dot{\chi} t > \text{mgh.} + \dot{\chi} t$ változás teljesen érthető. (L. erről HORGER: MNy. XXV, 50, 132. LAZIOZIUSnak ezzel ellenkező nézete, MNy. XXVI, 271, határozottan téves). A $\chi \sim \dot{\chi}$ hangnak ilyen helyzetben általában *h* betűvel való jelölését érthetővé teszi az a körülmény, hogy más helyzetben levő bármely korábbi $\chi \sim \dot{\chi}$ hangból már *h* lett a XV. században, sőt ezen $\chi t \sim \dot{\chi} t$ végű igék felszólító módú alakjaiban is már *h* hangot ejtettek (L. erről alább). Mivel tehát pl. a *tanohon* alakban *h*-t ejtettek és írtak, azért ennek hatása alatt a *tanoxt* alakban is *h* betűt kezdtek írni a korábban szokásos *ch* betűkapcsolat helyett.

egyik vidéken inkább így, a másik vidéken inkább úgy. (Hogy miért volt a *h* előtti rövid magánhangzónak változó a minősége, arról l. 238. §).

237. Mivel ezen egykori *h* hangú felszólító módú alakok *h*-ja korábbi $*\chi\chi \sim *\dot{\chi}\dot{\chi} < *\chi t\chi \sim \dot{\chi} t\dot{\chi}$ hangkapcsolatból lett, ezért érthető, hogy csakis olyan igéknek vannak nyelvemlékeinkben ilyen felszólító alakjaik, melyek egykor $\chi t \sim \dot{\chi} t$ -re végződtek, vagyis a *gyujt*, *gyüjt*-féléknek és a *tanít*-féléknek. Csak egy biztosnak látszó példa van arra, hogy más végű igének is volt ilyen *h* hangú felszólító alakja, t. i. a Szabács viadalában és az Érdy-k.-ban található *sirhon*, *syrhon* 'sírjon' adat és talán ilyen az OZORAINÁL olvasható *hih* 'voca' adat is. (Mindhármát id. TMNy. 631. A Guary-k.-beli *tanolhad* alak nem tartozik ide. Vö. SZINNYEI: MNy. XVII, 220). De ezek nyilván csak a szabályos *gyuhon*, *gyühön* és *tanohon* ~ *tanëhon* félék hatása alatt keletkezett szórványos újraképzések.

238. Hogy ezen egykori $*\chi t\chi \sim *\dot{\chi} t\dot{\chi}$, majd $*\chi\chi \sim *\dot{\chi}\dot{\chi}$, végül *h* hangú felszólító alakok az egész magyar nyelvterületen teljesen elavultak, és hogy helyükbe más típusú új alakok léptek (pl. köznyelvi *tanítson*, *gyujtson* és nyelvjárási *tanijjon*, *gyujjon*), annak alapoka az, hogy a magánhangzó és *t* közötti $\chi \sim \dot{\chi}$ hangból 1400 körül $\dot{\chi}$ lett. Ennek következtében ugyanis a rövid mgh. + $\chi t \sim \dot{\chi} t$ végű igék rövid mgh. + $\dot{\chi} t$ végűekké váltak. Pl. a korábbi *tonuxt* ~ *tanoxt* és *gyuxt*, *gyüxt*, *rext*-ből (melyeknek χ , $\dot{\chi}$ hangja XV. sz.-i nyelvemlékeinkben rendszeren *h* betűvel van írva, vö. 236. §), *tonuht* ~ *tanoht* és *gyuht*, *gyüht*, *reht* lett. (A XV. sz. elejéről való Jókait.-ban már mindig így). De ugyanezen igéknek felszólító módú alakjaiban, mivel a két χ vagy $\dot{\chi}$ közötti *t* már régebben kiesett, s az így egymás mellé került két χ vagy $\dot{\chi}$ hangból *h* lett (236. §), persze nem történhetett meg ez a rövid mgh. + $\chi t \sim \dot{\chi} t >$ rövid mgh. + $\dot{\chi} t$ változás. Így tehát a XV. sz. eleje óta az ilyen igék alapalakja és felszólító alakja között pl. *tanoht*: *tanohak*, *tanoh*, *tanohon* stb. és *gyuht*: *gyuhak*, *gyüht*: *gyühek*, *reht*: *rehek*-féle hangviszony volt, vagyis olyan, amely teljesen különbözött az igék bármely más csoportjában szokásos viszonytól. (Vö. pl. *vár*: *várjon*, *keres*: *keressën*, *hat*: *hasson*, *akaszt*: *akasszon*, *tart*: *tartson*, *tész*: *téggyën*). És még fokozta ezt a disparitást az a körülmény, hogy hangsúlytalan szótagbeli felső vagy középső nyelválású rövid mgh. + $\dot{\chi} t$ -ből többféle közvetítő fokon át (l. MELICH:

NyK. XL, 367–68) *-ít* lett. (Ez az oka annak, hogy az egykor rövid mgh. + *xt* ~ *ýt* végű igék egyik része a köznyelvben és a legtöbb nyelvjárásban még ma is rövid mgh. + *ít* végű, pl. *gyujt*, *gyüjt*, *fojt*, *rejt*, *szalajt*, *felejt* stb., másik része ellenben *-ít* végű, pl. *tanít*, *épít* stb.). Tudvalevő azonban, hogy az analógia-érzék nem kedveli az ilyen eltérő hangsorú etimológiai csoportokat, s ezért igyekszik a bennük támadt hangbeli eltéréseket valamilyen módon eltüntetni. Eleinte, a XV. sz. folyamán, még csak enyhítette az analógia az eltérést azzal, hogy a felszólító alakoknak *h* előtti rövid magánhangzóját helyettesítette olyannal, amilyen az alapalakbeli *ít* előtt volt. Aszerint tehát, hogy egy-egy vidéken pl. *tanuít*, *tanoít*, *tanaít*, *taněit*, *taniít*, esetleg már *tanét* vagy *tanít* típusú volt-e az alapalak, lettek a felszólító alakok is pl. *tanuhon*, *tanohon*, *tanahon*, *taněhon*, *tanihon*, esetleg *tanėhon*, *tanihon* típusúak (MELICH: NyK. XL, 376, lényegében azonban már SIMONYI is így: NyK. XIII, 150). De mivel a rövid mgh. + *ít* (> *ét* ~ *ít*) végű alapalakok és a *h* hangú felszólító alakok még így is nagyon különböztek egymástól, azért az analógia a XV. sz. végén még radikálisabb módon tüntette el ezt a disparitást: merőben új felszólító módú alakokat teremtett, mégpedig egyszerre kétfélét, t. i. köznyelvivé vált *tanítson* típusúakat és nyelvjárási maradt *tanijjon* típusúakat.

239. Hogy a *tanoít* és *gyujt*, *gyüjt*-féle igék mellé a magyar nyelvterület legnagyobb részén nem pl. a *vár* : *várjon*, vagy *hat* : *hasson*, vagy *akaszt* : *akasszon*, vagy *tész* : *tégyen* (242. §), hanem éppen a *tart* : *tartson*, *olt* : *oltson*, *ront* : *rontson*, *teremt* : *terémtsén* (232. §) viszony analógiájára képződtek az új felszólító alakok, pl. *tanoítson*, *gyujtson*, *gyüjtsön*, annak nyilván az az oka, hogy a mgh. + *ít* hangkapcsolatnak akusztikai hatása legjobban a mgh. + *rt*, *lt*, *nt*, *mt* kapcsolatával egyezett. És mivel az ily módon keletkezett kétféle, t. i. régiebb, hangtörvényszerűen fejlődött *tanohak*, *tanoh*, *tanohon* vagy *gyühek*, *gyüh*, *gyühön*-féle, és újabb, analógias eredetű *tanoítsak*, *tanoíts*, *tanoítson* (> *tanítsak* stb.) vagy *gyüjtsek*, *gyüjts*, *gyüjtsön*-féle felszólító alakoknak teljesen azonos volt a funkciójuk, ezért az egyik típus képviselőinek persze el kellett avulniuk. Tudjuk, hogy az előbbieket avultak el, mégpedig elég hamar, már a XVI. sz. első felében. Hogy éppen ezek avultak el, nem pedig a másik típus képviselői, annak nyilvánvalóan az az

oka, hogy a *tanojt* (> *tanít*) vagy *gyüjt*-féle alapigéhez erősebben kapcsolódott a *tanojtson* (> *tanítson*) vagy *gyüjtsön*-féle felszólító alakok emlékképe, mintsem a *tanohon* vagy *gyühön*-féléké. ARTBAUER GIZELLA (Az *-ít* képző története, 24) megállapítása szerint „a XV. sz.-beli codexekben (Ehrenfeld, Bécsi, Müncheni, Apor, Birk) az imp. képzőnek csupán *h*-ás alakjával találkozunk: *-och*, *-oh*, *-ohon*, *-eh*, *-ehon*, *-ehen* stb.” De ugyancsak szerinte a XV. sz. végéről vagy a XVI. sz. legelejéről való Simor-k.-ban már *tanič* van, a Guary-k.-ban *erösöyč*, *zabadeyč*, *zabadoyča*, de ezek mellett *erösöhed* is. Mindkét típus váltakozva még több más kódexben is, de pl. a Lázár-k.-ban és a Batthányi-k.-ban már csakis a *ts* hangú alakok vannak. A *gyujt*, *gyüjt*-féle igék *ts* hangú felszólító alakjaira is e korból valók a legrégebb adatok: *göyčetek* Székelyudv.-k. 41, *Nyo*”cz olv. *nyojts* Jord.-k. 699. (ld. MELICH: NyK. XL, 369—70). Érdekes azonban, hogy a Miatyánk szövegében, hagyományos régiségként még olyan íróknál is előfordul a *szabadoh* (meg bennünket a gonosztól) alak, akik egyébként már mindig csak a *ts* hangú felszólító alakokat használják. Pl. SYLVESTERNÉL (Nyr. XLI, 245).

240. A magyar nyelvterületnek nagy részén azonban, mégpedig Dunántúl keleti felében le Baranyáig, a Duna-Tisza közén, a Tiszántúl délibb vidékein és az egész palóc nyelvterületen pl. a *tanít* igének ilyenek a felszólító módú alakjai: *taníjjak*, *taníj*, *taníjjon*, *taníjjunk*, *taníjjatok*, *taníjjanak* és *taníjjam*, *taníjjad*, *taníjja*, *taníjjuk*, *taníjjátok*, *taníjják*. (Éppen így persze minden más *-ít* képzős igének is, pl. *szakíjjuk*, *fordíjja*, *szoríjjam*, *tisztíjjátok*, *épipjenek*, *segíjjen* stb.) Emellett azonban több helyen rövid *i*-vel való *taníjjam*-féle, itt-ott *é*-vel vagy rövid *í*-vel való *tanéjjam* ~ *tanéjam* ~ *tanijam*-félék is hallhatók. A ma is *ít* végűeknek úgy látszik mindenütt csak rövid magánhangzós ilyen alakjaik vannak, pl. *szalajjam* 'szalajtsam', *fakajja* 'fakassza' (a *fakajt* igéből), *felejjed* 'felejtse', *ê nê veszejjétek* stb. Ritkán ugyan, de már kódexekben is előfordulnak ilyen alakok, pl. *ydwezeye* 'üdvöztse', *aloya* 'alítsa', *feye* 'fejtse'. (ld. MELICH: NyK. XL, 364). Palóc nyelvjárásokban még (*kiált* >) *kiájt* és *bocsájt* mellett is hallható pl. *kiájjon* 'kiáltson', *bocsájjon*. Egytagú igéknek ilyen alakjai már ritkák, talán már csak palóc vidékeken hallhatók. Pl. *gyujjónk* 'gyujtsunk', *nyujjátok* 'nyujtsátok', *ejjétek*, *nê ejjük el*, *hova hajjak* ('hajtsak') *be*? Az alanyi ragozású egyes 2. sz.-ű igealak végén levő erede-

tileg hosszú *i* már mindenütt megrövidült, pl. *tanij* ~ *tanij*, sőt hosszú magánhangzó után már el is vészett ez a rövid *i*, pl. (*taníjj* > *tanij* >) *tani*, (*kiájj* > *kiáj* >) *kiá* 'kiálts', (*bocsájj* > *bocsáj* >) *bocsá* (222. §). — A felszólító módú alakoknak e most ismertetett képzésmódja MELICH (NyK. XL, 363—64, MNy. VII, 243) helyes megfigyelése szerint akkor keletkezett, mikor még az *-ít* képzős igék is rövid mgh. + *it* végűek voltak, mégpedig úgy keletkezett (ezt MELICH nem mondta ki ugyan világosan, de nyilván így érti), hogy az *akaszt* : *akaszjon* (> *akasszon*), *fest* : *fesjën* (> *fessën*) hangviszony analógiájára pl. *tanojt* ~ *tanëjt* ~ *tanijt*, *szalajt*, *felejt* mellé is képződtek *tanojjon* ~ *tanëjjon* ~ *tanijjon*, *szalajjon*, *felej-jën*-féle felszólító módú alakok. Az eredetibb *tanijjon* melletti *taníjjon* alakváltozat hosszú *i*-je MELICH helyes magyarázata szerint (NyK. XL, 367) a későbbi *tanít* hatásának tulajdonítandó, s ennek megfelelően „a népnyelvi *házaséj*, *fordéjjon* egy eredetibb **házasëj*, **fordëjjon*-ból való, amely a *házasëit*, *fordëit* igékből alakult. A mai hosszú *é* (*házaséj*, *fordéjjon*) a később fejlődött *házasét*, *fordét* hatása alatt keletkezett.” (MELICH szerint SIMONYI-nak és SZINNYEI-nek e képzésmód eredetéről való régibb, az övétől eltérő magyarázatai is teljesen kielégítőek volnának, i. h. 363, de én csakis az övét tartom helyesnek).

241. A régibb *tanohon* ~ *tanëhon* vagy *gyuhon*, *gyühön*, *rehën*-féle alakok mellé tehát körülbelül egy időben (a *tart* : *tartson* viszony analógiájára) *tanojtson* > . . . > *tanítson* vagy *gyujtson*, *gyüjtsön*, *rejtсэн*-félék is keletkeztek, és (az *akaszt* : *akasszon* viszony analógiájára) *tanijjon* vagy *gyujjon*, *gyüjjon*, *rejjën*-félék is. Ezen azonos funkciójú, de más-más képzésű háromféle típus közül a *h* hangú teljesen elavult, a megmaradt másik kettő közül pedig a nyelvterület legnagyobb részén (és ennek következtében a köznyelvben is) a *ts* hangú vált kizárólagossá, a nyelvterület kisebb (fennebb megjelölt) részén pedig az *i* > *i* hangú, de *ä* köznyelv hatása alatt az ilyen *tanijjam* ~ *tanijam*, *taníjjam* ~ *tanijam*-féle alakok is már kezdenek erősen avulni.

242. A felszólító módú igealakoknak eddig tárgyalt típusaitól teljesen különbözik az *sz-szel* bővülő *v*-töví igéké, mert ezeknek gy a módjelük. Pl. *lëgyek*, *lëgy*, *lëgyën*, *lëgyünk* stb., *tëgy*, *vëgy*, *vëgy*, *ëgyél*, *igyál*, *alugy*, *feküggy* stb. Mivel egykor az *öv*, *mëtsz*, *tëtszik* és *vonsz* (> *vonz*) igék is e csoportba tartoztak, azért ezek-

nek is találjuk régibb nyelvünkben felszólító *ógyad, ógyátok, meggyéték* (< **metęgyéték*), *meggyük* (< **metęgyük*), *tetęggyenek, tetęggyék* és *vongy* alakjait (TMNy. 261–63. A *meggyük* alakról tévesen LOSONCZI: MNy. XXVI, 188). MELICH (MNy. IX, 251) szerint a jelentő módú *vagy* és *męgy* igealakok is „alaktani szempontból felszólítók” volnának, de ez a feltevése elfogadhatatlan. A *hisz* ige felszólító módú alakjaiban nem rövid, hanem hosszú a *gy*, pl. *higgyek, higgy, higgyęn* stb., a tordai nyelvjárásban pedig „a *lessz* felszólítója néha: *leek, leen, leiink, leetek, vagy: lejek, lejen, lejiink, lejetek, lejenek*” (NyF. XXXII, 29).

243. A *hisz* igének feltűnő *ggy* hangját SIMONYI (TMNy. 260) abból magyarázza, hogy ennek az igének rendesen a tárgyas ragozású alakjait használjuk: *higgye, higgyed, higgyétek* stb. (De vő., hogy a szintén gyakori használatú tárgyas *tęgyem, tęgye* stb., *vęgyem, vęgye* stb. alakokban csak rövid *gy* van). Ha ez a magyarázata helyes, akkor a *higgyem*-féle alakok hosszú *ggy* hangjának persze nem tulajdoníthatunk semmiféle etimológiai értéket. S mivel a *lęsz* igének nyelvemlékeinkben csakis *gy* hangú felszólító alakjai fordulnak elő (vő. PANITY: NyK. XLII, 186–87), s mivel a tordai nyelvjárásban a *męgy* igének is előfordulnak jelenidejű *meek, meen, meiink* alakjai, azért a fennebb említett tordai *leek ~ lejek*-féle alakoknak sem tulajdoníthatunk etimológiai értéket. Az e csoportba tartozó igék felszólító módjelének legrégebb ismert változata tehát a rövid *gy*. Hogy mi ennek az eredete, arról egyelőre semmit sem tudunk. A régibb magyarázó kísérletek kivétel nélkül elfogadhatatlanok. Legutóbb LOSONCZI foglalkozott e kérdéssel (MNy. XXI, 44–47), de mivel erre vonatkozó különféle feltevéseinek és magyarázatainak kiinduló pontja az a téves állítása, hogy a *d* végű igéknek felszólító alakjai (pl. *aggyon, tuggyon, szęggyęn* stb.) kódexeink korában még rövid *gy* hangúak voltak, azért e (vő. 229. §) téves alapról felépített következtetéseit is téveseknek kell mondanunk. Nem marad tehát hátra e kérdésben egyéb, mint csatlakozni SZINNYEINEK ezen (nem sokkal LOSONCZI értekezése után, MNy. XXII, 250 megjelent) véleményéhez: „Hogy a *v*-tővű igék egy részének a főlészlító módjában miért van *-gy*, annak az oka még nincsen kiderítve.”

244. Az igék egyes kategóriáinak némely tárgyas ragozású felszólító alakjai a magyar nyelvterület legnagyobb részének nyelv-

járásaiban e funkciójukon kívül még jelentő módú funkcióban is használatosak. Mivel e használatnak többféle árnyalatát és fokozatát lehet megkülönböztetni, ezért ezeket a könnyebb megérthetőségük céljából külön-külön fogjuk tárgyalni.

245. a) A legtöbb mélyhangú ige felszólító módú tárgyas alakjai közül négynek a hangalakja (a jelentő módú alakokban végbement nyelvtörténeti változások következtében, l. 140., 112b., 132., 162. §) teljesen azonos a megfelelő jelentő módú tárgyas alakokkal. Pl.

Felsz. (*várjam, várd*), *várja, várjuk, várjátok, várják*;

jelent. (*várom, várod*), *várja, várjuk, várjátok, várják*.

Felsz. (*hozzam, hozd*), *hozza, hozzuk, hozzátok, hozzák*;

jelent. (*hozom, hozod*), *hozza, hozzuk, hozzátok, hozzák*.

Vagyis: pl. a *várja* alaknak nemcsak az a jelentése, hogy 'er soll ihn warten', hanem az is, hogy 'er wartet ihn'; éppen úgy pl. *várjuk* 'wir sollen ihn warten' és 'wir warten ihn'. A mélyhangú -t végű igék azonban kivételt képeznek e szabály alól, mert ezeknek felszólító módú tárgyas alakjai teljesen különböznek jelentő módú tárgyas alakjaiktól. Pl.

felsz. *lásson, lásd, lássa, lássuk, lássátok, lássák*;

jelent. *látom, látod, látja, látjuk, látjátok, látják*.

Mivel eszerint a legtöbb mélyhangú ige felszólító tárgyas egyes 3. sz.-ű és többes 1.—3. sz.-ű alakjai azonosak a megfelelő jelentő módú tárgyas alakokkal, ami azt jelenti, hogy ugyanazon hangsornak felszólító és jelentő funkciója van, ezért könnyen érthető, hogy ennek analogiájára a *t* végű mélyhangú igéknek ezen alakjai is a legtöbb nyelvjárásban felvették a felszólító mellé még a jelentő módú funkciót is. Tehát pl. *lássam* mindenütt csak 'lássam' és *látom* mindenütt csak 'látom' *lásd* csak 'lásd' és *látod* csak 'látod', de már *lássa* egyaránt 'er soll ihm sehen' és 'er sieht ihn', *lássuk* egyaránt 'wir sollen ihn sehen' és 'wir sehen ihn', stb. Éppen így kettős jelentésűek pl. *tarcsa, tarcsátok, kiáccsa, kiáccsák, mutassa, mutassuk, arassák, tanácsa, gyógyíccsa* stb. Ez a nyelvjárási jelenség igen nagy területen van elterjedve. A magyar nyelvterületnek talán csak legészakibb sávján (kb. Mármaroszigettől Pozsonyig) és Dunántúl északnyugati részén nincsen meg.

246. b) A magashangú igéknek felszólító és jelentőmódú tárgyas alakjai közül csak a többes 1.-űeknek egyezik a hangsora. Pl.

felsz. (*kérjem, kérd, kérje*), *kérjük*, (*kérjétek, kérjék*);
 jelent. (*kérëm, kérëd, kéri*), *kérjük*, (*kéríték, kérik*).

De ezen szabály alól is kivételt képeznek a magashangú *t* végű igék, mert ezeknek is (mint a mélyhangúaknak) teljesen különböznek a felszólító alakjai a jelentőmódúaktól. Pl.

felsz. *kössem, kösd, kösse, kössük, kössétek, kössék*;
 jelent. *kötöm, kötöd, köti, kötjük, kötitek, kötik*.

Ismét csak természetes tehát, hogy mivel a *kérjük* alaknak a felszólító 'wir sollen ihn bitten' jelentésen kívül még jelentőmódú 'wir bitten ihn' jelentése is volt, azért az ilyenek analogiájára pl. *kössük* is felvette a felszólító 'kössük' jelentés mellé a jelentőmódú 'kötjük' jelentést. Éppen így kettős jelentésűek pl. *szeressük, ker-gessük, ne vessük, felejtük, féltük, köszöntsük, eresszük* stb.

247. c) Tökéletesen ugyanilyen változás történt az *sz-szel* bővülő *v-tövű* igék ragozási rendszerében is. A köznyelvben ezeknek is teljesen különböznek a felszólító és jelentő módú tárgyas alakjai, mind a mélyhangúaké, mind a magashangúaké. Pl.

felsz. *igyam, igyad, igya, igyuk, igyátok, igyák*;
 jelent. *iszom, iszod, issza, isszük, isszátok, isszák*;
 felsz. *ëgyem, ëgyed, ëgye, ëgyük, ëgyétek, ëgyék*;
 jelent. *ëszëm, ëszëd, ëszï, ësszük, ëszíték, ëszik*.

De az *a)* és *b)* alatt ismertetett okból a mélyhangúaknak egyes 3. és többes 1., 2., 3. sz.-ű felszólító alakjai, pl. *igya, igyuk, igyátok, igyák* és a magashangúaknak többes 1. sz.-ű alakja, pl. *ëgyük*, felvették a felszólító jelentés mellé még a jelentőmódú jelentést is. Pl. *igya* 'igya' és 'issza', vagy *ëgyük* 'együk' és 'esszük'. Ez a nyelvjárási jelenség is sokfelé észlelhető (pl. Dunántúl délkeleti részén, Szëged vidékén, a délibb palóc nyelvjárásokban, Erdélyben), de ügylátszik még sincsen annyira eltérjedve, mint az *a)* és *b)* pontban tárgyalt jelenség.

248. d) Az *a)* és *b)* pont alapján (245., 246. §) az ott említett területen pl. a *tanít* igének jelentő mód jelen idejű tárgyas ragozása ilyen: *tanítom, tanítod, tanítcsa, tanítcsuk, tanítcsátok, tanítcsák*, és pl. az *épít* igéé ilyen: *építëm, építëd, építi, építcsük, építíték, építik*. Ahol azonban az *-ít* képzős igék felszólító módú alakjai *taníjjam, taníjjad* (~ *tanídd*), *taníjja* stb. típusúak (240. §), ott a jelentőmód tárgyas alakjai persze ilyenek: *tanítom, tanítod, taníjja, taníjjuk, taníjjátok, taníjják* és *építëm, építëd, építi, épíjjük*,

építitek, építik. — Egerben (ZOLNAI: Nyr. XVIII, 24, TMNy. 619) az az érdekes jelenség észlelhető, hogy a felszólító módú tárgyas alak ikerített *i* hangú, pl. *taníjjuk*, a jelentő módú ellenben *is* hangú, pl. *taníccsuk*. Ennek csak az lehet a magyarázata, hogy ott régebben egyaránt használták a *taníjjuk* és *taníccsuk* típusú felszólító alakokat, melyeknek azonban az előbbiek szerint a felszólítón kívül jelentő funkciójuk is volt; utóbb aztán megoszlott a két alak és a két funkció: a *taníjjuk* típusú alak ma csak felszólító, a *taníccsuk* típusú pedig csak jelentő funkciójú.

249. e) Az eddig ismertetett változások miatt szinte az egész magyar nyelvterületnek népnyelvében bármely kategóriájú mélyhangú ige felszólító módú tárgyas egyes 3. és többes 1.—3. sz.-ű alakjainak, és bármely kategóriájú magashangú ige ugyanilyen többes 1. sz.-ű alakjának a felszólítón kívül még jelentő funkciója is keletkezett. A mélyhangú igék ragozásában tehát négynek, a magashangúakéban ellenben csak egynek volt ilyen kettős funkciója; vagyis: a mélyhangú és a magashangú igék ragozási rendszerében meglehetősen nagy incongruentia támadt. A Systemzwang hatása alatt tehát ennek kiküszöbölésére először is úgylátszik a *t* végű és az *sz-szel* bővülő *v*-tővű magashangú igéknek egyes 3. sz.-ű és többes 2. és 3. sz.-ű felszólító alakjai is sok nyelvjárásban kettős funkciójúakká váltak, mint már előbb (246. §) többes 1. sz.-ű alakjuk, pl. *kössük, együk*. Pl. (*látom, látod*) *lássá, lássuk, lássátok, lássák* analógiájára (*kötöm, kötöd*) *kösse, kössük, kössétek, kössék* s éppen így pl. *szeresse* 'szeresse ~ szereti', *segíccséték* 'segítsétek ~ segítitek', *épíccsék* 'építsék ~ építik'. És pl. az (*iszom, iszod*) *igya, igyuk, igyátok, igyák* analógiájára (*észem, észéd*) *ëgye, ëgyük, ëgyétek, ëgyék*, s éppen így pl. *tëgye* 'tegye ~ teszi', *vëgyéték* 'vegyétek ~ veszitek', *vigyék* 'vigyék ~ vizik'.*) Sőt Baranyamegyében, Hala-son, Szeged vidékén, részben a Temesközben más kategóriájú mélyhangú és magashangú igék ragozási rendszerében is megtörtént ez a kiegyenlítődés. Mivel ugyanis a mélyhangúak ragozási rendszerében nemcsak a *várjuk* alak, hanem a *várja, várjátok*,

*) ERDÉLYI LAJOS (NyK. XXXVI, 338) szerint Háromszék- és Csík-megyében egysz. 1. sz.-ű *nem ëgyem mëg, nem igyam mëg* is előfordulna, de ez szinte hihetetlen. Én legalább sohasem hallottam ilyent a Székelyföldön s a nyelvjárási irodalomból sem ismerek sehonnan egyetlen egy ilyenféle adatot sem.

várják alakok is kettős funkciójúak, ezért ott a Systemzwang következtében a magashangúak rendszerében is kettős (felszólító és jelentő) funkciót kaptak a *kérjük* alakon kívül a *kérje, kérjétek, kérjék* alakok is. Ezen analógiás változás következtében tehát e vidékeken a mélyhangó és magashangú igék ragozási rendszerében teljessé vált a párhuzamosság. Ilyen kettős funkciójú egyes és többes 3. sz.-ű *kérje* 'kérje ~ kéri', *kérjék* 'kérjék ~ kérik', *verje, verjék, böcsüjje, böcsüjjék, meszéje* 'meszelje ~ meszeli', *meszējék* 'meszeljék ~ meszelik', *fejje, fejjék, szöggye, szöggyék, kezgye, kezgyék*-féle adatokat nagyon sűrűn lehet találni az e területről való nyelvjárási szövegekben (sok idézet MELICHNÉL, MNy, IX, 60), de többes 2. sz.-ű kettős funkciójú adatokat csak Mohácsról való közleményekben találtam, pl. *keverjétek* 'keverjétek ~ keveritek', *meszējétek* 'meszeljétek ~ meszelitek', *vögyétök* 'vegyétek ~ veszitek'. Az eredetibb jelentő módú többes 2. sz.-ű *kériték* alak tehát még semmiesetre sem avult el e vidékeken, de bizonyára az eredetibb egyes és többes 3. sz.-ű *kéri* és *kérik* alak sem.

250. f) Az Alföldről és Baranyamegyéből való nyelvjárási közleményekben azonban már *-t* végű és *sz-szel* bővülő *v-tővű* magashangú igéknek is észlelhetők ilyen jelentő módbeli tárgyas ragozású egyes és többes 3. sz.-ű alakjaik: *szerettye* 'szereti', *szerettyék* 'szeretik', *hintye, hintyék, üttye, üttýék, össze* 'eszi', *összék* 'eszik', *tössze,** *tösszék, vissza, visszék* stb. Ezek természetesen nem keletkeztek az előbbi pontban felsorolt *kérje* 'kérje ~ kéri', *kérjék* 'kérjék ~ kérik'-féle alakok módjára, mert hiszen ezen igéknek egészen mások (*szeresse, szeressék, hintse, hintsék, ögye, ögyék* alakúak) a felszólító módú alakjaik. De ezen jelentőmódú tárgyas alakok keletkezésmódja is egészen világos: mivel az *a)–e)* pontokban tárgyalt változások következtében a legtöbb magashangú ige jelentő módú egyes és többes 3. sz.-ű tárgyas alakja kétféle lehetett, t. i. régibb *-i* és *-ik* végű, pl. *kéri, kérik, veri, verik, böcsüli, böcsülik, feji, fejik, szödi, szödik, kezd, kezdik* stb., és újabb *-je* és *-jék* végű is, pl. *kérje, kérjék, verje, verjék, böcsüjje, böcsüjjék, fejje, fejjék, szöggye, szöggyék, kezgye, kezgyék* stb., ezért legújabbban pl. *szereti* (~ *szeresse*), *szeretik* (~ *szeressék*) vagy *öszi* (~ *ögye*), *öszik* (~ *ögyék*) mellé is keletkezett *-je* és *-jék* végű *szerettye,*

*) ERDÉLYI LAJOS (MNy. XIII, 201) szerint hallható volna Baranyamegyében *tösze* alak is, rövid *sz-szel*, de ez aligha helyes megfigyelés.

szerettyék, össze, összék. A magashangú *t* végű és *sz-szel* bővülő *v-tővű* igéknek eszerint ma Baranyában és egyes alföldi vidékeken hármas alakú lehet a jelentőmód jelenidejű tárgyas ragozása egyes és többes 3. sz.-ű alakjuk. Pl. *szereti ~ szeresse ~ szerettye, szeretik ~ szeressék ~ szerettyék* vagy *öszi ~ ögye ~ össze, öszik ~ ögyék ~ összék.* (Lehetséges, sőt valószínű, hogy a többes 2. sz.-ben is vannak *szeretíték ~ szeresséték ~ *szerettyéték* és *ösztök ~ ögyétök ~ *összétök*-féle változatok, 249. §, de ez utóbbiakra nincsen adatom). Előre meg lehet jósolni, hogy ez az állapot nem lesz tartós: egy fog győzedelmeskedni (bizonyára az *-i* és *-ik* végű, mert a köznyelvben is ez divik), a fölösleges másik kettő pedig csakhamar el fog avulni. Ilyen hármas alakú *szereti ~ szeresse ~ szerettye, észí ~ égye ~ éssze*-féle alakok (ügylátszik csak egyesszámúak) az alsó-fehérmegyei Vajasdon is hallhatók. Mivel e község lakosságát Bethlen Gábor 1617-ben Lippáról telepítette mai helyére, ebből esetleg arra lehetne következtetni, hogy ez a nyelvjárási sajátosság egykor Szeged felől a Maros völgyén fölfelé egészen Erdély határáig volt elterjedve. Ezt azonban nem tartom valószínűnek, mert a *szerettye, össze*-féle igealakokat nem tudom ilyen régieknek tartani. E vajasdi igealakok valószínűleg a többi vidékektől függetlenül keletkeztek, de persze ugyanilyen analógiás hatás alatt.

251. g) Láttuk (124. §), hogy a többes 1. sz.-ű *-unk, ünk* ragnak bizonyos nyelvjárásokban nemcsak alanyi ragozásbeli, hanem tárgyas ragozásbeli funkciója is van. Pl. (mi) *várunk, kérünk* nemcsak 'várunk, kérünk', hanem 'várjuk, kérjük' is. Így egyebek közt Brassómegye tíz magyar községének nyelvjárásában, valamint az alsó Dráva vidékén is, Baranyamegyében és a szlavóniai nyelvjárásban. E két vidéken azonban a tárgyas ragozású felszólító módú alakoknak a fennebbiek szerint nemcsak felszólító, hanem jelentőmódú funkciójuk is van. Itt tehát a tárgyas ragozásbeli felszólító *várjunk, kérjünk* alaknak (azonkívül, hogy köznyelvi alanyi ragozásbeli 'várjunk, kérjünk' jelentése is van) nemcsak felszólító tárgyas 'wir sollen ihn warten, bitten', hanem jelentő tárgyas 'wir warten, bitten ihn' is a jelentése. Így magyarázódik szerintem az ilyenféle mondatok állítmánya: (Brassó vidékén:) *Eszt a fákat kivéggyünk* ('kivesszük'). *Üssünk* ('ütjük') *a kutyát.* *Aszt a kórcsomáról vëgyünk.* *Csak akkor tëgyünk rëa a mázat* (a fazékra). *Aszt kihajjicsunk belölle.* (Az alsó Dráva vidékén:) *Mögögyünk a*

könyerit. Onnand nem láthassunk mög. A diót verjünk. Ha nem birjunk elanni. Maj mökkössünk koszorúnak. Nëm tugyunk mit mondáni rólá. Fëntőtösztessünk ('felölhözletjük').

252. h) Az *-unk, -ünk* ragnak az egész magyar nyelvterületen alanyra mutató funkciója van (19. §). Ahol tehát, mint pl. az alsó Dráva vidékén is, ezenkívül még meghat. 3. sz. ű tárgyra is mutat (124. §), ott kettős a funkciója: alanyi és tárgyas. Pl. *várjunk, kérjünk* ott 'várjunk, kérjünk' és 'várjuk, kérjük' jelentésű. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy mivel a tárgyas ragozásbeli felszólító *várjunk, kérjünk* alaknak a felszólítón kívül jelentő módú funkciója is van (251. §), ezért az alanyi ragozásbeli felszólító *várjunk, kérjünk* alak is felvette a felszólító mellé még a jelentő funkciót is. Így magyarázódik szerintem az alsó Dráva vidékén hallható ilyenféle mondatok állítmánya: *Ollat má nëm tögyünk* ('teszünk'). *Ott lögyünk* ('leszünk'). *Öhessünk* ('ehetünk')-*ë már? Beszélgessünk. Táncójunk. A ház előtt üjünk. Nëm birjunk nyomtatni. Ha kikápjunk, kikápjunk.* Ilyenek különben Abaújme gyében is hallhatók, pl. *Mink máma vendégökököt várjunk* ('várunk'). *A Höcseparton jácoggyunk* ('játszunk'). *Kenyeret fogjunk sütni. Estére libát dugjunk.* (Más példákat l. még MNy. IX, 66).

253. A felszólító alakoknak ezen *a)–h)* alatt ismertetett kettős funkcióját újabkorinak kell tartanunk, mert nyelvünk régibb emlékeiben sehol semmi nyoma. Az *a)–d)* alatt tárgyalt jelenségeket először valószínűleg ZOLNAI fogta fel helyesen (Nyr. XVIII, 22, XXI, 178) s kissé bővebben először SZINNYEI magyarázta őket (NyK. XXIII, 459), majd SIMONYI (TMNy. 617–19). Az *a)–g)* alattiakat részletesen tárgyalta, de egészen tévesen magyarázta MELICH (MNy. IX, 60–67, 106–10. És MELICHre hivatkozva, szintén tévesen GOMBOCZ: Ung. Jahrb. X, 3. — Vö. ehhez még SIMONYI: Nyr. XLII, 181, SZINNYEI: MNy. XI, 3). A *h)* alattit lényegében helyesen magyarázta már SZINNYEI is (NyK. XXIII, 459–60).

254. Mivel a felszólításnak az udvarias kéréstől a legszigorúbb parancsig igen sokféle fokozata és árnyalata lehet, ezért a felszólító módú igealakok jelentéséhez természetszerűleg sokkal több érzelmi elem kapcsolódik mint akár a jelentő, akár a feltételes módúakéhoz. A változás részletei egyelőre még nagyon homályosak ugyan, de valószínűleg ebben a körülményben kereshetjük az okát

annak, hogy némely ige tárgyas ragozása egyes 2. sz.-ű felszólító alakjának hangsora a nyelvtörténet folyamán egészen szokatlan módon rövidült és változott. Így pl. a *nézd* alakból *né!* > *ni!* lett, a *lásd*-ből *la!* *hallgasd*-ből *hallga!* a *mutít* ige *mutítsd* vagy *mutidd* (224. §) alakjából *muti!* s talán *sajnáld*-ből való *sajna!* (Nyelvtud. III, 118. Ilyen természetű nyelvjárási és gyermeknyelvi alakokról CSÜRY: MNy. XXV, 128).

255. A teljesség kedvéért megemlíthetjük még végül, hogy vannak olyan igéink, melyeknek nem szívesen vagy egyáltalán nem használjuk felszólító módú alakjait (vagy ezek közül egyeseket), s ezért szükség esetén körülírással vagy valamely más, rokonjelentésű ige megfelelő alakjaival helyettesítjük őket. Ennek az idegenkedésnek vagy az az oka, hogy az ige felszólító alakjai azonos hangsorúak valamely más ige felszólító alakjainak hangsorával, úgyhogy használatuk esetleg félreértést okozhatna, vagy az, hogy felszólító alakjaiban szokatlan, s emiatt kellemetlen kiejtésű hangkövetkezés szerepel. Az előbbire már láttuk (234. §) a *veszt* és a *látszik* ige példáját. Az utóbbira felhozhatjuk köznyelvünkől pl. a *csuklik*, *siklik*, *fejlik*, *rejlik*, *fénylik*, *sínylik*, *hanyatlik*, *csetlik-botlik*, *hámlik*, *villámlik*, *foszlik*, *ízlik*, *hallik*, *hallszik*, *ismerszik*, *rögzik*, *lélekzik* igéket. A nép nyelvében még néhány más is idetartozik e csoporthoz. (TMNy. 222—23, 250—51, ZOLNAI: EPhK. XV, 1051, SIMONYI: Nyr. XLIII, 416).

IV. Nyelvtörténeti tanulságok.

Irodalom: HORGER: A többes 1. sz.-ű tárgyas igealakok ragja és a magyar igeragozás őstörténete, Csengery-Emlékkönyv (Szeged, 1926) 179—188. I. GOMBOCZ: Über die Haupttypen der ungarischen Verbalformen. Ung. Jahrb. (1930) X. 1—13.

Részletesen megvizsgáltuk az eddigiekben a magyar igeragozás körébe tartozó valamennyi jelenséget, s igyekeztünk mindegyiknek kideríteni az eredetét és napjainkig való történetét. Befejezésül próbáljuk meg még összeállítani e ragozási rendszer történetének főbb ténybeli és elvi tanulságait. Ezek nézetem szerint a következők:

256. A magyar igeragozás mai rendszere nem egységes eredetű, hanem úgy keletkezett, hogy részint más-más egykori nyelvjárásokban egyidejűleg, részint az egész nyelvközösségben ugyan,

de más-más korban dívott különféle állítási szokásoknak egyes maradványai a történelem folyamán egy, meglehetősen bonyolult rendszer keretébe illeszkedtek.

257. A finnugor alapelvnek egy régibb korában, mikor még csak a névszó fogalma volt kifejlődve, de az ige fogalma még nem, természetesen csakis névszó szolgált állítás céljára, mégpedig változatlan alakban, akár 1., akár 2., akár 3. személyű alanyra vonatkoztatva. Akkor tehát pl. azt mondták (a magyar nyelv mai eszközeivel kifejezve), hogy: *én jó, te jó, ő jó*, vagy *én embër, te embër, ő embër*, vagy *én vár, te vár, ő vár*. Az alany személye tehát akkor még nem volt megjelölve az állítmányon, de már akkor is meg volt jelölve rajta az alanynak a száma, vagyis egyes vagy többesszámú volta. Pl. *mi jók, ti jók, ők jók*, vagy *mi embërek, ti embërek, ők embërek*, vagy *mi várok, ti várok, ők várok*. — Hogy a később kifejlődött különféle állítási rendszereket és ezeknek egymáshoz való viszonyát világosan megkülönböztethessük, célszerű lesz őket megszámozni. Nevezzük el tehát az imént ismertetett legősibbet I. számú rendszernek.

258. Az alany személyét jelölő ú. n. személyragok csak később keletkeztek, de bizonyára még a magyarok elődeinek a többi finnugorok köréből való kiválása előtti időben. Mégpedig olyan módon keletkeztek, hogy az állítmány után ejtett személyes névmási alanyok ezen hangsúlytalan helyzetükben lassanként összeforrtak a megelőző állítmánnyal. (9. §. Annak a jelenségnek, hogy a finnugor alapnyelv névszavainak nagy részéből ige lett, jórészen éppen az az oka, hogy az állítmányként használt névszókhoz alanyra mutató személyragok csatlakoztak). De csak az 1. és 2. sz.-ű névmási alanyok gyöngültek személyraggá, a 3. sz.-ű nem. Ennek következtében tehát az állítmány ragozásának legősibb típusa ez volt: 1. sz.: állítmány + 'én' jelentésű névmás; 2. sz.: állítmány + 'te' jelentésű névmás; 3. sz.: pusztá, személyrag nélküli állítmány (52. §). Az alanyok többsége esetén ezekhez még a -k többesjel járult. Szerkezeti szempontból teljes épségben napjainkig megőrződött példája e kor ragozási rendszerének e mult idejű paradigma: *vártam, vártál, várt, vártunk, vártatok, vártak*. — Nevezzük ezt a rendszert II. számúnak.

259. Mivel az I. és a II. számú rendszer megfelelő tagjai azonos funkciójúak voltak, azért e két rendszer csak nagyon rövid

ideig lehetett egymással párhuzamos használatban. Bizonyos idő múlva egyes esetekben inkább az I. számú, más esetekben inkább a II. számú rendszerbe tartozó alakokkal kezdtek állítani, s ez az ingadozás később úgy szűnt meg, hogy kialakult lassanként egy olyan újabb rendszer (nevezzük III. számúnak), melynek egyes tagjai eredetileg az I., más tagjai pedig eredetileg a II. számú rendszer tagjai voltak. Egészen bizonyosan az I. számú rendszerből valók a mi mostani ragozási rendszerünkben is szereplő, tehát okvetlenül a III. számúban is megvolt következő 1. és 2. sz.-ű igealakok:

egyes 2. sz.-űek: a) a jelentő módú *vársz* típus (32. §), továbbá a *val-* és *mēn-* tövekből származó (te) *vagy* és *mégy* igealakok (31. §), b) a felszólító módú *várj* típus (30. §);

többes 1. sz.-űek: a) a jelentő módú *várjuk*, *várandjuk*, *vártuk* (116b. §) és *várok* (118b. §) típus, és ide tartoznak a ma egyes 1. sz.-ű *várok*, *várandok*, *várnék*, *várnék*, *várjak* típusok is (16. §); a feltételes módú *várnók* típus (121b. §), c) a felszólító módú *várjuk* típus (116b. §).

Ellenben nem lehet eldönteni, hogy az alább felsorolt, alanyra mutató személyrag nélkül való 3. sz.-ű igealakok, melyek nagyjából mai ragozási rendszerünkben is megvannak, tehát bizonyára a III. számúban is megvoltak, az I. vagy a II. számú rendszerből származnak-e, mert hiszen a 3. sz.-ű alanyra vonatkozó állítmányok mindkét rendszerben egyaránt ragtalanok voltak. E ragtalan 3. sz.-ű igealakok a következők:

egyes 3. sz.-űek: a) a jelentőmódú *vár*, *várand*, *vára*, *várt* típusok (52. §), továbbá a jelen idejű *lészén*, *vészén*, *lészén-féle* (48. §) és a praeteritumi *tőn*, *vőn*, *lőn-féle* igealakok (50. §), b) a feltételes módú *várna* típus (52. §); c) esetleg a *lész* igének ÓMS.-beli felszólító *légy* igealakja és a *vagy* kötőszó (47. §);

többes 3. sz.-űek: a) a jelentő módú *várnak* (57. §), *váranak* (62. §), *vártak* (56. §) típus, továbbá a praeteritumi *tőnek*, *vőnek*, *lőnek-féle* igealakok (57. §), b) a feltételes módú *várnának* típus (62. §).

260. Érdekes megfigyelni, hogy ezen alanyra mutató személyragok nélkül való igealakok közül csak a többes 1. sz.-űek tartoznak ma a tárgyas ragozás rendszerébe, a többiek pedig mind az alanyi ragozás rendszerébe tartoznak. De mivel e többes 1. sz.-űek: *várjuk*, *vártuk*, *várok*, *várnók*, felsz. *várjuk* csak valamely különleges ok miatt és valószínűleg nem is olyan nagyon régen váltak tárgyas funkciójúakká (122., 124.—126. §), — az ezekkel etimológ-

giallag azonos, de egyes 1. sz.-űvé vált *várok*, *várek*, *várnék*, *várjak* alakok még ma is alanyi ragozásúak, 16., 17. § — ezért bátran azt mondhatjuk, hogy ezen régibb típusú igealakok eredetileg mind az alanyi ragozás körében helyezkedtek el. Ebből pedig arra lehet következtetni, hogy az ú. n. tárgyas ragozás csak olyan korban keletkezhetett, mikor az I. és II. számú rendszer egyes tagjaiból már ki volt alakulva a III. számú rendszer, melynek a fennebbi igealakok már tagjai voltak.

261. Abból a körülményből, hogy ez a III. számú rendszer a finnugor nyelvekben mindenütt dívik (52., 151. §), arra kell következtetnünk, hogy még a finnugor alapnyelv korában keletkezett. És bizonyos az is, hogy ez a rendszer még nem volt mai értelemben vett alanyi ragozás (mint ahogyan a finnugor nyelvekben sem az), hanem egyszerűen csak ragozás volt, vagyis az alany személyének és számának (esetleg már az állítás idejének és módjának) az állítmányon való jelölése, tekintet nélkül arra, hogy van-e a mondatban tárgy vagy nincsen, s ha van, hogy hányadik személyű és határozott-e vagy határozatlan-e ez a tárgy. Mai értelemben vett alanyi ragozássá csak később vált, már a magyar nyelv külön életében, a tárgy as ragozás keletkezése után, mégpedig ezen újabbfajta ragozás hatása alatt.

262. A tárgy as ragozás keletkezésének az az alapoka, hogy nemcsak ragtalan, hanem birtokos személyragokkal ellátott névszók is használtak állítmányul, mikor pedig a névszók egy része igévé vált, akkor a rajtuk levő birtokos-személyragok igei személyragokká váltak. Fontos azonban itt az a körülmény, hogy ezen birtokos személyragokból keletkezett igei személyragok az alanyon kívül még meghatározott 3. sz.-ű tárgyra is vonatkoztak (111. §). Egy olyan mondatnak az állítmányát tehát, amelyben meghatározott 3. sz.-ű tárgy is volt, most már kétféle módon lehetett kifejezni: olyan igealakokkal, amely ezen újabb, mai nyelvtani terminológiánkban *tárgyas*nak nevezett ragozás rendszeréhez tartozott — nevezzük itt IV. számú rendszernek, — vagy olyan igealakokkal, mely a régibb, III. számú rendszerhez tartozott. Eddigi tapasztalataink után már nem lehet meglepő, hogy bizonyos idő múlva e célra már csak is az új, IV. számú rendszerhez tartozó

alakokat kezdték használni (amelyek félreérthetetlenül fejezték ki azt, hogy a mondatban okvetetlenül van valamely meghatározott 3. sz.-ű tárgy), s a régiebb, III. számú rendszerhez tartozó alakokat (melyek erre nézve nem árultak el semmit, 261. §) már csak akkor használták, ha a mondatban nem volt ilyen tárgy. Pl. (mai magyar nyelven kifejezve) *várja* (az öcsémet), de *vár* (valakit). A III. számú rendszer használati körének ezen korlátozódása következtében megmaradhatott egymás mellett mind a kettő: a III. számú *alanyi ragozásként*, a IV. számú *tárgyas ragozásként* (7. §). — Nevezzük a III. számú rendszer használatának e korlátozása következtében keletkezett új ragozási szokást itt V. számú rendszernek.

263. Ahogyan eredetileg (a IV. számú rendszer keletkezése előtt) nem volt külön alanyi és külön tárgyas ragozás, úgy nem volt eredetileg külön iktelen és ikés ragozás sem. Az alanynak 1. sz. voltát eredetileg, a II. számú rendszer keletkezése után, bármely igén az *-m* rag jelölte, 2. sz. voltát az *-l* rag, 3. sz. voltát pedig (ex negativo) az igének pusztá, személyrag nélküli alakja. De később, már a magyar nyelv külön életében, a régiebb *-m* mellé még egy *-k* rag is fejlődött (16. §), a régiebb *-l* mellé még egy *-sz* is fejlődött (32. §), a szenvedő és visszaható igék egyes 3. sz.-ű alakjához pedig *-ik* rag járult (97. §), úgyhogy csak a cselekvő igék egyes 3. sz.-ű alakja maradt meg továbbra is régi, személyrag nélküli állapotában. Ez az utóbbi körülmény, t. i. a 3. sz.-ű alakoknak alakbeli és jelentésbeli megoszlása (pl. szenved. *dicserítetik* és visszah. *dicseködik*, de csel. *dicser*) okozta a külön ikes és iktelen ragozás keletkezését. Mivel ugyanis az igéknek egyes 3. sz.-ű alakjai aszerint különböztek egymástól, hogy szenvedő vagy visszaható volt-e a jelentésük (pl. *dicserítetik*, *dicseködik*), vagy pedig cselekvő (pl. *dicser*), ezért egyes 1. sz.-ű *-m* ~ *-k* ragú alakjaik és egyes 2. sz.-ű *-l* ~ *-sz* ragú alakjaik is aszerint oszlottak meg: az 1. sz.-ű *-m* és 2. sz.-ű *-l* ragok azon igéken állapodtak meg, melyeknek 3. sz.-ű alakja *-ik* ragos volt, vagyis a szenvedő vagy visszaható igéken, az 1. sz.-ű *-k* és 2. sz.-ű *-sz* ragok pedig azon igéken állapodtak meg, melyeknek 3. sz.-ű alakja ragtalan volt, vagyis a cselekvő igéken. Pl. *dicserítetik* és *dicseködik* mellett: *dicserítetém*, *dicserítetél* és *dicseködém*, *dicseködél*, de már *dicser* mellett: *dicserék*, *dicsersz*. Így keletkezett az eredetileg, a személyragok keletkezését követő első időben egységesen *-m*, *-l* és nulla

típusú ragozásból az egyesszámban (és csakis itt!) két külön ragozási rendszer, t. i. az *-m*, *-l*, *-ik* típusú, melyet *ikesnek* szoktunk nevezni és a *-k*, *-sz*, nulla típusú, melyet *iktelennek* szoktunk nevezni.

264. Azt a kérdést, hogy vajjon a külön iktelen és ices ragozás már a II. vagy III. számú rendszer korában keletkezett-e, mikor a ragozás még egységes volt (261. §), vagy pedig csak az V. számú rendszer korában, mikor a régebben korlátlan használatú ragozás a tárgyas ragozás keletkezése következtében már alanyi ragozássá korlátozódott, eldönti az a körülmény, hogy a kétféle alanyi ragozás keletkezésére az *-ik* rag keletkezése adott okot (75., 80. §), amely etimológiailag azonos a tárgyas ragozásbeli többes 3. sz.-ű személyraggal. Nyilvánvaló tehát ebből, hogy a külön iktelen és ices ragozás később keletkezett, mint a tárgyas ragozás, vagyis nem a II. vagy III., hanem csak az V. számú rendszer keretében oszlott ketté. Az iktelen ragozást ezért VI., az ikest pedig VII. számú rendszernek nevezzük.

265. Az *-l* képzős igéknek a VI. számú rendszerhez tartozó egyes 1. sz.-ű *várok* típusú alakjából származott végül (valószínűleg elég későn, legrégibb nyelvm emlékeinknél talán nem sokkal korábban) még egy olyan igealak, amely egyes 1. sz.-ű alanyra és egy vagy több 2. sz.-ű tárgyra vonatkozik. Pl. *várlak* (102. §). Ezen, immár VIII. számú rendszernek tehát csak ez az egy képviselője van.

266. Ma szokásos igeragozásunk teljes rendszere eszerint a nyelvtörténet folyamán való hosszas fejlődés végső eredményeként a VI. (pl. *várok*, *vársz*, *vár*, *várunk* stb.), VII. (pl. *fázom*, *fázol*, *fázik*, *fázunk* stb.), VIII. (pl. *várlak*) és IV. (pl. *várom*, *várod*, *várja*, *várjuk* stb.) számú rendszerekből alakult össze. Végső fokon pedig két rendszeren alapul mai igeragozásunk: a III. számún (melyből az V. s ebből a VI. és VII. lett, majd a VI.-ból még a VIII.) és a IV. számún.

267. A különféle igealakok, mind az alanyi, mind a tárgyas ragozás körébe tartozók, a magyar nyelv története folyamán természetesen sok változáson mentek át: megváltozott vagy a hang-

alakjuk, vagy a funkciójuk, vagy akár mind a kettő is. Nagyon tanulságos ugyan a nyelvész számára e változások bármelyikének megfigyelése, de elvi szempontból legtanulságosabbnak bizonyult két csoportjuk: az egyik csoportba azon esetek tartoznak, amelyekben több, egymástól eltérő hangsorú (pl. N_1 és N_2) igealak keletkezett ugyanegy ragozásbeli funkció (pl. x) végzésére, a másik csoportba azok tartoznak, amelyekben ellenkezőleg több különböző (pl. x és y) funkció végzésére csak egy (pl. N) hangalak szolgált. Azért bizonyult a változásoknak e két csoportja annyira tanulságosnak, mert tüzetes vizsgálatuk több olyan törvényszerűséget derített ki, melyek a magyar nyelvészek figyelmét eddig teljesen elkerülték. A továbbiakban külön-külön fogjuk vizsgálni a jelenségeknek e két csoportját.

268. Az a jelenség, hogy a nyelvtörténet folyamán valamely ragozásbeli funkció (pl. x) végzésére több, egymástól eltérő hangsorú igealak (pl. N_1 és N_2) keletkezett, három okra vezethető vissza. Az egyik az, hogy más-más eredetű nyelvi elemek adaptálódtak ugyanegy funkció végzésére. Pl. a 2. sz.-ű alany jelölésére adaptálódott előbb a 2. sz.-ű névmás, utóbb a (gyakorító igeképző $>$) praesensképző $-sz$: ezért szolgál egyaránt e célra az $-l$ ragú *fázol* típusú és az $-sz$ ragú *vársz* típusú igealak. A másik ok az, hogy a régi mellé analógiás újraképzés következtében keletkezett egy új alak. Így keletkezett pl. a régibb (ők) *vártak* típusú igealak mellé az újabb, de ma már ismét elavult (ők) *vartanak* típusú. A harmadik ok pedig az, hogy hangváltozás következtében támadt a réginek egy új változata. Pl. a régibb (én) *várnék* alaknak van nyelvjárásokban magánhangzó-illeszkedés következtében keletkezett (én) *várnák* változata.

269. Közelebről megvizsgálva az ezen okok bármelyike következtében keletkezett alakbeli doubletteket, vagyis az eltérő hangalakú, de azonos jelentésű igealakokat, megfigyelhető először is az, hogy a hangalakoknak e fölösleges bősége nem tartós állapot, hanem a nyelvtörténet folyamán csakhamar, mégpedig határozott szabályok szerint, megszűnik. Hogy milyen módon szűnik meg, az attól függ, hogy milyen az alakbeli doublette változatainak hangalakja és jelentése közötti viszony. E viszony alapján ugyanis három

csoportba oszthatók e doublettek, és e csoportok mindegyikében más-más módon szűnt meg az igealakok fölösleges bősége. Az első csoportba azon doublettek tartoznak, melyeknek mindegyik változata egyjelentésű ($N_1x \sim N_2x$), a másodikba azok, melyeknek egyik változata kétjelentésű ($N_1x \sim N_2xy$, vagy $N_1xy \sim N_2x$), a harmadikba azok, melyeknek mindkét változata kétjelentésű ($N_1xy \sim N_2xy$).

270. Ha a doublette mindegyik változata egyjelentésű volt ($N_1x \sim N_2x$, esetleg még $N_3x \sim N_4x$), akkor kivétel nélkül úgy szűnt meg az alakok fölösleges bősége, hogy a változatok közül az egyik megmaradt, a többiek pedig elavultak. (Ennek lélektani alapja nyilván az, hogy valamely célra szolgáló egy hangsor emlékképének megőrzése kevesebb munkát ró az emlékezetre, mint kettőnek vagy még többnek a megőrzése. Vö. HORGER: A Nyelvtud. Alapelvei² 167. §). Tehát: $N_1x \sim N_2x$ -ből lett vagy N_1x , vagy N_2x . De hogy melyik maradt meg és melyik avult el (vagy, ha kettőnél több volt: melyek avultak el), arra nézve nem lehet határozott, általános érvényű szabályt felállítani. A legtöbb ilyen esetben egészen világos ugyan az oka annak, hogy miért maradt meg éppen ez a változat és nem a másik, de ez az ok minden egyes esetben más és más.

Pl. a régiebb *nincsek*, *sincsek* és az újabb *nincsenek*, *sincsenek* változatok közül nyilván azért maradt meg az újabb, mert *nincsenek* és *sincsenek* jobban illettek a velük gyakran együtt emlegetett *vagynak* (> *vannak*) és *lésznek* igealakok nyelvtani sorába, mint *nincsek*, *sincsek* (45c. §). — Az *-ít* képzős igéknek régebben tudvalevőleg *tanohak*, *tanoh*, *tanohon* típusú felszólító alakjaik voltak, ezek mellé azonban a XV. sz. folyamán *tanojtsak*, *tanojts*, *tanojtsen* > *tanítsak*, *taníts*, *tanítsen* típusú változatok is keletkeztek. Ezen azonos funkciójú változatok közül azért maradtak meg az újabbak és avultak el a régiebbek, mert az ilyen igék alapalakjának eredetileg rövid mgh. $+ \chi t \sim \chi t$ végéből rövid mgh. $+ \dot{\chi} t$, majd *-it* lett, s ehhez a *tanít* típusú alapalakhoz erősebben kapcsolódott a felszólító alakoknak *tanítsen* típusú változata, mintsem a *tanohon* típusú (239. §). — A mult idejű igealakok egykor szabályosan ilyen típusúak voltak: *vártam*, *vártál*, **várut*, *vártunk* stb., de a 3. sz.-ű eredetibb **várut* alaknak *várt* változata is támadt. Hogy e két változat közül az utóbbi győzedelmeskedett, annak csak az lehet az oka, hogy jobban beleillett a mult idejű igealakok etimológiai sorába, mint a régiebb **várut* alak (199. §). — Az eredetileg csak *várjad* típusú felszólító módú egyes 2. sz.-ű igealaknak *várd* típusú változata is keletkezett, s a köznyelvben ma már csak ez használatos. Nyilván azért győzedelmeskedett a két azonos funkciójú változat közül

éppen ez, mert rövidebb mint a régibb *várjad* változat, tehát kevesebb munkát ró a beszélőszervekre (225. §). — Nyelvünk történetének egy nemrég elmúlt korszakában kétféle multidejű igealakjaink voltak, t. i. -*á*, -*é* jelűek, pl. *várék, várál, vára, váránk* stb., és -*t* jelűek, pl. *vártam, vártál, várt, vártunk* stb. Hogy ezen azonos funkciójú doublettek közül éppen a -*t* jelűek maradtak meg és az -*á*, -*é* jelűek avultak el, annak aligha lehet más oka mint az, hogy ez utóbbiak nagyon hasonlítottak a -*ná*, -*né* jelű felszólító módú igealakokhoz (pl. *várék, várál, vára* és *várnék, várnál, várna*), s ezért ezeknek használatuk könnyen támadhatott félreértés, míg ellenben a -*t* jelűek határozottan különböztek valamennyi más igealaktól, használatuk tehát nem okozhatott félreértést (182. §).

Nagyon sok más példát is idézhetnénk még annak bizonyítására, hogy nem a véletlentől függött az, hogy az egyjelentésű doublettek változatainak melyike maradt meg és melyike avult el, hanem hogy ezt mindig valamely konkrét ok döntötte el, amely azonban persze minden egyes esetben más és más volt. Sőt ezen megfigyelés alapján újabkori, még ma is használatos egyjelentésű doubletteknél akár előre is megjósolhatjuk, hogy melyik változat fog győzni. A *t* végű magashangú igék *szereti* típusú alakja pl. a mai alföldi nyelvjárások egy részében nemcsak olyan mint amilyen a köznyelvben, pl. *szereti, üti, hinti*, hanem van ezeknek emellett még analógiás eredetű *szerettye, üttye, hinttye* változatuk is. A köznyelvnek és az irodalmi nyelvnek a népnyelvre gyakorolt mai nagy hatása miatt egészen kétségtelennek lehet tartani, hogy a kifejező eszközök fölösleges bősége ebben az esetben úgy fog megszűnni, hogy a köznyelvben is használatos *szereti, üti, hinti*-féle alakok fognak győzedelmeskedni, a nyelvjárási *szerettye, üttye, hinttye*-félék pedig előbb-utóbb nyomtalanul el fognak tűnni (250. §). — De viszont el kell ismernünk, hogy vannak olyan esetek is, melyekben nem ismerjük azt az okot, amely az egyjelentésű doublette változatainak megmaradását vagy elavulását irányította. Pl. nem tudom, hogy az egykori (ők) *vártak* ~ *vártanak* változatok közül miért győzedelmeskedett éppen a hagyományos *vártak* változat és miért nem az analógiás *vártanak*? (55. §). Az egykori mult idejű (ő) **kérté* típusból fejlődött *kérte* ~ *kérti* típusú alakváltozatok közül miért maradt meg éppen a *kérte* típusú, s miért nem a másik? (145. §). A *tát, kiált* (> nyj. *kiát*) és az -*it* képzős *tanít, fordít*-féle igék egykori felszólító alakjainak *táts, kiálts, taníts, fordíts*-féle és *táss, kiáss, taníss, fordíss*-féle változatai közül miért vált köznyelvivé éppen az előbbi típus? (232. §). Ezen esetekben s még néhány másban is, nem tudjuk ugyan megjelölni az okát annak, hogy miért szűnt meg a hangalakok fölösleges bősége éppen így, és nem ellenkezőleg, de az előbbiek alapján valószínű, hogy ezekben az esetekben sem tulajdoníthatjuk a megszűnésnek ilyen vagy olyan módját a pusztá véletlennek. Csak nem ismerjük még egyelőre az okát.

271. Ha a doublette változatai közül az egyik kétjelentésű volt (pl. $N_1x \sim N_2xy$ vagy akár megfordítva $N_1xy \sim N_2x$), akkor úgy szűnt meg az alakok fölösleges bősége, hogy (teljesen függet-

lenül attól, hogy melyik a régiebb és melyik az újabb) kivétel nélkül mindig az a változat maradt meg, amelynek csak egy funkciója volt (pl. $N_1x \sim N_2xy$ esetében az N_1), és az avult el ebben a funkciójában (pl. N_2 az x funkcióban), amelynek ezenkívül még valamely más funkciója is volt. Tehát: $N_1x \sim N_2xy > N_1x$ és N_2y , vagy: $N_1xy \sim N_2x > N_1y$ és N_2x . Az alakok fölösleges bősége nyilván azért szűnt meg ez esetben éppen ilyen módon, mert ez alkalmas volt esetleges félreértések elkerülésére; ennek megtörténte után ugyanis az N_1 alakhoz csak az x , az N_2 alakhoz pedig csak az y jelentés fűződött. (Vö. HORGER: A Nyelvtud. Alapelvei² 148. §).

A mult idejű *vártam*, *vártal* (> *vártál*), *vártatok*, *vártak*, *vártad* alak-típusok példája szerint fel kell tennünk, hogy valamikor a (mi) *vártuk* alak mellé is fejlődött nyílt kötőhangzóval való (mi) **vártak* alak. Az egyjelentésű régiebb *vártuk* változat nem avult el, hanem ma is közhasználatú, de a későbbi (mi) **vártak* változat ebben a jelentésében nyomtalanul elavult, nyilván azért, mert ennek az igealaknak 'wir warteten ihn' jelentésen kívül még 'sie warteten jmd' jelentése is volt (115b. §). — A jelentőmódú *várja* típus magashangú változata nyelvünk történetének egy régiebb korszakában (ő) *kéri* ~ *kére* típusú volt; e két változat közül megmaradt az egyjelentésű *kéri* változat és elavult ebben a funkciójában a kettős ('er bittet ihn' és 'er bat jmd') jelentésű *kére* változat (145. §). — A feltételes mód jele eredetileg illeszkedés nélküli *-né* volt, pl. **várném*, **várnéd*, **várné* stb., de ennek *é* hangja mélyhangú igeiken idővel szabályosan *á*-vá illeszkedett, pl. *várnám*, *várnád*, *várná* stb. Kivétel e szabály alól csak az, egy (én) *várnék* alak, melynek csak egyes nyelvjárásokban van szabályosan illeszkedett (én) *várnák* alakja. Nyilvánvaló, hogy a nyelvetterület legnagyobb részén azért maradt meg az eredetibb *várnék* változat, mert egyjelentésű volt, és azért avult el e funkciójában az újabb *várnák* változat, mert ez kétjelentésű volt: 'ich würde jmd warten' és 'sie würden ihn warten' (202. §). — A mai feltételes módú (mi) *várnók* alak eredetileg (mi) **várnák* alakú volt, de ez az alakváltozat már régen nyomtalanul elavult, nyilván ismét azért, mert kétjelentésű volt: 'wir würden ihn warten' és 'sie würden ihn warten' (121b. §).

272. Ha a doublette mindkét változata kétjelentésű volt ($N_1xy \sim N_2xy$), akkor úgy szűnt meg a fölösleges bőség, hogy megmaradt ugyan mind a régiebb, mind az újabb változat, de a jelentések megoszlottak kettejük között; tehát: $N_1xy \sim N_2xy > N_1x$ és N_2y , vagy N_1y és N_2x . Világítsuk meg ezt is néhány példával.

Az *-ik* személyragnak valamikor *-ék* alakja volt. Akkor tehát pl. a mai *fázik* igealaknak *fázék* volt a hangsora s ennek kettős volt a funkciója: jelenidejű 'er friert' és praeteritumi 'er fror' volt a jelentése. Mikor *i*-ző nyelvjárásokban az *é*-ből egy fokkal zártabb *i* lett, majd ebből *i*, akkor persze mind

a régibb *fázék* változat, mind az újabb *fázik* változat egyaránt azt jelenthette, hogy 'er friert' vagy 'er fror'. Ezek a jelentések azonban csakhamar megoszlottak a két hangalak között, s ettől fogva *fázik* már csakis azt jelentette, hogy 'er friert' és *fázék* csakis azt, hogy 'er fror' (89. §). — A *várná* típusú igealaknak valamikor egyaránt volt alanyi és tárgyas ragozásbeli funkciója, vagyis egyaránt jelenthette akár azt, hogy 'er würde jmd warten', akár azt, hogy 'er würde ihn warten'. Mikor a szóvégi helyzetben levő hosszú *d* megrövidült, e két funkcióval két alak állott szemben, t. i. a régibb *várná* és az újabb *várna*. Ma is megvan mind a kettő, de megoszlás következtében a *várná* alaknak csak tárgyas ragozásbeli a funkciója, a *várna* alaknak pedig csak alanyi ragozásbeli (204. §). — Az egyes 1. sz.-ű *várok* típusú igealak régebben *váruk* alakú volt, ez pedig Gombocz (16. §) feltevése szerint etimológiailag azonos a többes 1. sz.-ű *váruk* alakkal, melyből később a mai *várjuk* alak lett (112b. §); volt tehát olyan kor, mikor a *váruk* igealak kétjelentésű volt: 'wir warten ihn' és 'ich warte jmd'. Mikor a felső nyelvválású rövid magánhangzók nyíltabbá válása következtében az *u* helyébe *o* lépett, akkor egy ideig mind a régibb *váruk* változatnak, mind az újabb *várok* változatnak egyaránt megvolt ez a két jelentése, de csakhamar bekövetkezett a két alak és a két jelentés megoszlása: azóta *váruk* (később *várjuk*) csak azt jelentette, hogy 'wir warten ihn', és *várok* csak azt, hogy 'ich warte jmd' (113b. §). — A felszólító módú *várj* alakkal egyaránt ki lehet fejezni kérést is és komoly, szigorú, határozott parancsot is. Ezen igealaknak később *várjál* típusú alakváltozata is támadt, s a nép nyelvében ma is megvan mindkettő, csakhogy funkciójuk megoszlott: a *várj* alakot csak parancs, a *várjál* alakot csak kérés kifejezésére használják (30. §). — A *várjad* típusú felszólító igealak vonatkozhatott akár egyszeri, gyors lefolyású, akár huzamos cselekvésre, s ennek az igealaknak is támadt *várd* típusú alakváltozata; a nép nyelvében megmaradt mindkét változat, de funkcióban megoszolva: az eredetibb *várjad* típus csakis huzamos, az újabb *várd* típus ellenben csakis gyors lefolyású cselekvésre vonatkozik (225c. §). Sok példát lehetne még felsorolni e jelenségre (*fázom* ~ *várok* 74–75. §, *fázol* ~ *vársz* 80. §, *orvosolok* ~ **orvosollok* > *orvosallak* 102. §, *vártuk* ~ *vártok* 114b. §, *-amodik* ~ *-and* 177. § stb.), de arra, hogy valamely kétjelentésű doublettenek elavult volna vagy az egyik vagy a másik változata, arra egyetlen egyet sem tudnék idézni, s ezért a fennebbi szabályt is kivételnélkülínek merem mondani. Hogy azonban a megoszlás alkalmával melyik alak és melyik jelentés csatlakozott egymáshoz, arra nézve már ismét nem lehet határozott szabályt felállítani. Az egyjelentésű doublettek (264. §) történetéből levont tanulság alapján azonban körülbelül bizonyosnak mondhatjuk, hogy ez sem a pusztá véletlentől függött, hanem hogy itt is valamely határozott, de minden esetben más és más ok irányította a megoszlás mikéntjét. Ez az ok némely esetben elég nyilvánvaló ugyan (pl. a *fázik*, alakhoz valószínűleg azért csatlakozott a jelenidő funkciója, mert a *fázom* és *fázol* alakokban is rövid magánhangzó volt, a *fázék* alakhoz pedig azért a praeteritum funkciója, mert a *fázám*, *fázál* alakokban is hosszú magánhangzó volt), de a legtöbb esetben egyelőre még nagyon homályos.

273. Azon elvi tanulságok alapján, melyeket az alakbeli doublettek nyelvtörténeti sorsából levonhattunk, immár könnyű lesz megérteni az ellenkező jelenséget is, vagyis az ugyanegy hangsorhoz fűződő több funkciónak nyelvtörténeti sorsát. Az előbbiek után elég lesz ezt már csak egészen röviden ismertetni.

274. Abban az esetben, ha a két jelentéshez (pl. x -hez és y -hoz) tartozó N hangsornak valamilyen változata támadt (pl. N mellé N_1), a jelentés kettősége csakhamar megszűnt, mégpedig természetesen jelentésmegoszlás útján. (Számos példát l. 272. §).

275. Természetesnek kell tartanunk az eddigiek után azt is, hogy abban az esetben, ha az egy hangsorhoz tartozó két jelentés közül az egyiket valamely más, de csak egyjelentésű igealakkal is ki lehetett fejezni (pl. ha az N_1xy igealak mellett N_2x vagy N_2y igealak is volt), akkor ezen, más igealakkal is kifejezhető jelentés elavult; vagyis pl. $N_1xy \sim N_2x > N_1y$ és N_2x . (Példákat l. 271. § és vö. HORGER: A Nyelvtud. Alapelvei² 168. §).

276. De már abban az esetben, ha több jelentés mindegyikét csakis egy hangsorral lehet kifejezni (Nxy), feltűnő módon különbözik e jelentések nyelvtörténeti sorsa az egy jelentéssel kapcsolatos több hangalak ($N_1x \sim N_2x$) sorsától. Láttuk ugyanis (270. §), hogy abban az esetben, ha a hangsorbeli doublette mindkét változatához ugyanaz az egy jelentés fűződött (pl. *nincsek* \sim *nincsenek*), akkor e doublettenek egyik változata kivétel nélkül mindig elavult. Ha azonban megvizsgáljuk azon eseteket, melyekben ugyanegy hangsorhoz két jelentés fűződött, melyeknek egyike sem fejezhető ki más hangsorral, akkor az előbbivel szemben azt fogjuk tapasztalni, hogy évszázadokig változatlanul megmaradt a hangalaknak és a jelentéseknek e viszonya. A feltételes módú (ti) *várnátok* igealaknak pl. már legrégebbi nyelvemlékeink óta mindig csak ez az egy hangalakja s mindig kettős, t. i. alanyi és tárgyas funkciója volt (pl. *várnátok valakit* és *várnátok az öcsémet*), és íme, még ma is változatlanul megvan mindkét funkciója. Még legalább egy féltucat ilyen több jelentésű igealak van mai nyelvünkben, de nyelvünk történetének egyes régebbi korszakaiból még jóval többilyent lehetne kimutatni. A több alakú, de egy jelentésű, és a több

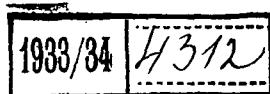
jelentésű, de egy alakú igealakoknak ezen eltérő sorsa azt bizonyítja, hogy az igeragozás rendszerében fontosabb a jelentés mint a hangalak. Az igeragozás eszközeivel elérni kívánt cél: a lelkünkben kialakult képzetnek, vagyis a jelentésnek a kifejezése; ha erre valamely oknál fogva több hangalak áll rendelkezésre, akkor (aránylag rövid ideig tartó ingadozás után) csak egy marad meg, a többi pedig elavul vagy más jelentések kifejezésére használtatik; ha ellenben több jelentés kifejezésére is csak egyetlen egy alak áll rendelkezésre, akkor nem mondunk le egyik jelentés kifejezéséről sem, hanem kénytelenségből megelégszünk ezzel a tökéletlen, mert néha bizony félreértést is okozó eszközzel. Joggal beszélhetünk tehát fennebb a hangalakok fölösleges bőségéről, de szó sem lehet a jelentések fölösleges bőségéről. E jelenséget a jelentéseknek nem kívánatos, de kényszerű halmozódásnak kell felfognunk.

TARTALOM.

	Oldal
Bevezetés	3
I. Az alany jelölése	6
A) <i>Az alany jelölése az iktelen igéken</i>	8
1. Első személyű alanyra mutató iktelen igealakok	8
a) Az egyesszámban	8
b) A többesszámban	11
2. Második személyű alanyra mutató iktelen igealakok	16
a) Az egyesszámban	16
b) A többesszámban	23
3. Harmadik személyű alanyra mutató iktelen igealakok	24
a) Az egyesszámban	24
b) A többesszámban	31
B) <i>Az alany jelölése az ikes igéken</i>	36
1. Első személyű alanyra mutató ikes igealakok	41
2. Második személyű alanyra mutató ikes igealakok	43
3. Harmadik személyű alanyra mutató ikes igealakok	46
II. Az alany és a tárgy jelölése	51
A) <i>Az alany és a 2. személyű tárgy jelölése</i>	51
B) <i>Az alany és a meghatározott 3. személyű tárgy jelölése</i>	54
1. Első személyű alanyra és meghatározott 3. sz.-ű tárgyra mutató igealakok	59
a) Az egyesszámban	59
b) A többesszámban	59
2. Második személyű alanyra és meghatározott 3. sz.-ű tárgyra mutató igealakok	71
a) Az egyesszámban	71
b) A többesszámban	72

	Oldal
3. Harmadik személyű alanyra és meghatározott 3. sz.-ű tárgyra mutató igealakok	74
a) Az egyesszámban	74
b) A többesszámban	87
III. Az idő és a mód jelölése	92
A) Jelen idejű igealakok	94
B) Jövő idejű igealakok	96
C) Mult idejű igealakok	100
1. Praeteritum-jellel	100
2. Perfectum-jellel	109
D) Feltételes módú igealakok	111
E) Felszólító módú igealakok	117
IV. Nyelvtörténeti tanulságok	143

HORGER ANTALNAK

Kókai Lajos (Budapest IV., Kammermayer Károly-utca 3)
kiadásában megjelent és bármely könyvkereskedésben kap-
ható egyéb nyelvtudományi tárgyú munkái:

A nyelvtudomány alapelvei. Bevezetés a nyelv-
tudományba. 2. jav. kiadás. --- --- Ára 4 P 50 fill.

Magyar szavak története. Közérdekű magyar
szófejtések gyűjteménye --- --- Ára 3 P 60 fill.

Általános fonetika. Különös tekintettel a magyar
nyelvre. --- --- Ára 7 P — fill.